

GILDE OG EDSFELLESKAP I SENMIDDELALDERBYEN
EN SAMMENLIGNING AV NOEN SAMMENSLUTNINGER I BERGEN MELLOM 1250 OG 1550

Masteroppgave i historie
Håkon Haugland
Historisk institutt ved Universitetet i Bergen
Høsten 2006

FORORD

Å skrive denne oppgaven har vært en lang prosess. Oppgaven har jeg skrevet alene, men det er mange som har hjulpet meg underveis. Først vil jeg takke min veileder, førsteamanuensis Geir Atle Ersland ved Historisk institutt ved Universitetet i Bergen. Han har gitt verdifulle råd, svart på spørsmål og vært tilgjengelig når jeg trengte det. Videre vil jeg takke forskere og medstudenter ved middelalderseminaret, som har gitt meg oppmuntring og gode innspill på utkastene til kapitler i oppgaven som jeg har lagt fram der. Jeg vil også rette en takk til de ansatte ved universitetets spesialsamlinger, bibliotekarene ved universitetets bibliotek og de ansatte ved Historisk institutt. Endelig vil jeg takke de ansatte ved Byarkivet i Lübeck, som hjalp meg i å finne fram i de lybske bergensfarerernes arkiv der.

Håkon Haugland

INNHALDSFORTEGNELSE:

FORORD

INNHALDSFORTEGNELSE

1. INNLEDNING	5
1. 1. Problemstillinger	5
1. 2. Metode, avgrensinger og definisjoner	10
1. 3. Kildematerialet	13
2. GILDEBEGREPET I FORSKNINGEN	20
2. 1. Innledning	20
2. 2. Den norske gildeforskningen	20
2. 3. Nyere nordeuropeisk gildeforskning	31
2. 4. Et nytt syn på gildene i norsk middelalder?	35
2. 5. Oppsummering	39
3. EDSFELLESKAPET I GÅRDEN	41
3. 1. Innledning	41
3. 2. Edsavleggelsen	41
3. 3. Bøtesystemet og domsmyndigheten	45
3. 4. Spørsmålet om egenjurisdiksjon – gårdens rettslige forhold til Kontoret	50
3. 5. Konklusjon	55
4. DET SOSIALE FELLESKAPET I GÅRDEN	57
4. 1. Innledning	57
4. 2. Gildedrikken	57
4. 3. Spillenes sosiale funksjoner	65
4. 4. Schøtstue og skytningsstove	69
4. 5. Konklusjon	72
5. DET RELIGIØSE FELLESKAPET I GÅRDEN	74
5. 1. Innledning	74
5. 2. Religiøse uttrykk i gårdsretten	76
5. 3. Bønne- og gudstjenestefellesskapet i gildene	79

5. 4. Gravferd i gildene	81
5. 5. Sjelehjelp og alterstiftelser	85
5. 6. Opptakspill og prosesjoner	94
5. 7. Fattigomsorg i gildene	97
5. 8. Konklusjon	99
6. VAR KONTORET ORGANISERT SOM ET GILDE?	100
6. 1. Innledning	100
6. 2. Kontorets oppkomst og organisasjon	100
6. 3. Edsavleggelsene	104
6. 4. Bøtesystem og domsmyndighet	108
6. 5. Det sosiale fellesskapet ved Kontoret	114
6. 6. Det religiøse fellesskapet ved Kontoret	116
6. 7. Konklusjon	119
7. KONKLUSJONER	120
VEDLEGG	128
KILDER OG LITTERATUR	130

1. INNLEDNING

1. 1. Problemstillinger

Det hanseatiske kontoret i Bergen, organisasjonen for de hanseatiske kjøpmennene som holdt til i og drev handel i Bergen, ble etablert i 1350- og 60-årene.¹ Kontoret i Bergen, sammen med kontorene i London, Brügge og Novgorod, utgjorde de viktigste sentrene i det hanseatiske handelsnettverket i Nord-Europa i senmiddelalderen.² Kontorets organisasjon i byen kom utover i senmiddelalderen til å omfatte egne ledere, de såkalte *altermänner*, en sekretær, eget segl og egne vedtekter.³ Fra midten av 1400-tallet hadde de også eget møtelokale, den såkalte Kjøpmannsstuen på Breidaalmenning.⁴ I første halvdel av 1500-tallet utgjorde de fastboende hanseatene ved Kontoret en betydelig del av befolkningen i byen, og av byens 7000-10 000 innbyggere var mellom 900 og 1800 tilknyttet Kontoret.⁵ Etter toppen i første halvdel av 1500-tallet gikk antallet hanseater ved Kontoret ned. I perioden 1615-1766 sank antallet stuer eid av hanseatiske kjøpmenn i gårdene på Bryggen fra 119 til 1.⁶ I 1766 ble den siste handelsstuen solgt. Sammen med at den siste sekretæren ved Kontoret dro tilbake til Lübeck i 1761, markerte salget slutten på Kontorets tid i byen.⁷ Da hadde Kontoret vært en del av byen i 400 år.

Tyske kjøpmenn hadde handlet på Bergen siden slutten av 1100-tallet.⁸ De første tyske kjøpmennene som kom til Bergen, reiste trolig sammen i et reisefølge. Slike reisefølger av kjøpmenn fra de tyske områdene ble på 1100-tallet kalt *hansa* eller *hanse*, og var vanlige i det nordvestlige Europa og Østersjø-området.⁹ Den tyske historikeren *Ruth Smith-Wiegand* har hevdet at disse reisefølgene må betraktes som gilder bestående av tyske kjøpmenn som drev handel i utlandet.¹⁰ Det mest kjente av disse gildene var det såkalte Gotlandsfarergildet. Det ble stiftet en gang etter freden mellom de vendiske stedene og Gotland i 1161, og bestod av kjøpmenn, hovedsakelig fra Lübeck, men også fra andre tyske byer, som drev med handel på Gotland.¹¹ Gotlandfarergildet hadde egne ledere, segl og gildehus i Visby, og utgjorde et eget samfunn under tysk rett i byen.¹² Det var først senere at begrepet hansa fikk den betydningen vi forbinder det

¹ Helle 1982: *Kongssete og kjøpstad. Bergen bys historie I. Til 1536*, s. 731-34, Dollinger 1998: *Die Hanse*, s. 136.

² Helle 1982: 731, Dollinger 1998: 132-42.

³ Helle 1982: 738-50, Dollinger 1998: 132-33, 136-37.

⁴ Erslund 1993: Torget og Vågsbunnen, i *BHFS 89*, s. 13-14, samme 2006: *The Archive of the Kontor in Bergen* (ikke publisert), s. 1-2.

⁵ Helle 1982: 692, 743.

⁶ Fossen 1979: Borgerskapets by. Bergen bys historie II. 1536-1800, tabell 1 s. 682.

⁷ Fossen 1979: 684, Erslund 2006: 9.

⁸ Helle 1982: 376, 378-80.

⁹ Helle 1982: 379-80, Dollinger 1998: 12-13, 61-62.

¹⁰ Smith-Wiegand 1999: Genossenschaftliche Organisation im Spiegel historischer Bezeichnungen. Hanse, Gilde, Morgensprache, i *Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*, band XLVIII, s. 8-10.

¹¹ Dollinger 1998: 41-44, Hoffmann 1999: Lübeck und die Erschließung des Ostseeraums, i Bracker, Henn og Postel(red.), *Die Hanse - Lebenswirklichkeit und Mythos*, s. 34-50.

¹² Hoffman 1999: 39-42.

med i dag, nemlig som det byforbundet av tyske byer som utover i senmiddelalderen fikk en dominerende posisjon økonomisk og politisk i det nordlige Europa.¹³ Samtidig regner man nettopp etableringen av kjøpmannskolonien i Visby som begynnelsen på hansaen i den betydningen begrepet senere fikk.¹⁴

Kjøpmennene som etablerte kolonien på Gotland var organisert i et gilde. Senere etablerte kjøpmenn fra tyske byer kolonier på viktige knutepunkter for handel i hele det nordvestlige Europa og langs kystene rundt Østersjøen. I siste halvdel av 1100-tallet etablerte kjøpmenn fra Köln en handelskoloni i London, som skulle danne grunnlaget for etableringen av det hanseatiske kontoret i byen mot slutten av 1200-tallet.¹⁵ I Novgorod ble det dannet en handelskoloni mot slutten av 1100-tallet. Kolonien fikk sine første privilegier i 1205-1207.¹⁶ I Brügge etablerte tyske kjøpmenn seg i første halvdel av 1200-tallet, og mottok sine første privilegier der i 1252-53.¹⁷ Kjøpmennene i Brügge ble underordnet det hanseatiske byforbundet i 1356.¹⁸ Hanseatiske kjøpmenn etablerte også mindre kolonier på andre knutepunkter for handel i det nordvestlige Europa. Slike kolonier, som senere ble kalt faktorier, ble blant annet etablert i østengelske byer som Kings Lynn og Boston, i danske, svenske og norske byer.¹⁹ I Norge ble det etablert faktorier i Oslo og Tønsberg.²⁰

Kontoret i Bergen var en av koloniene i det hanseatiske handelsnettverket i Nord-Europa. Spørsmålet er, kan kolonien i Bergen ha tatt samme form som den første hanseatiske kolonien i Visby? Utgangsproblemstillingen i denne oppgaven blir dermed som følger: *Var det hanseatiske Kontoret i Bergen organisert som et gilde?* Problemstillingen utløser en rekke delproblemstillinger. Først, hva menes med begrepet gilde? Forskningsdebatten rundt begrepet er omfattende og har pågått lenge. Innledningsvis vil jeg imidlertid begrense meg til definisjonen den tyske historikeren *Otto Gerhard Oexle* har gitt gildebegrepet. Årsaken til det er at en annen tysk forsker, *Christoph Anz*, har vist at denne definisjonen av gildene, som Oexle egentlig gav for gildene på Kontinentet, også er anvendbar for gildene i Skandinavia.²¹ Oexles definisjon er tredelt. For det første ser han gildene som *edsfelleskap*, det vil si et fellesskap basert på en edsavleggelse ved inntredelsen i fellesskapet. Gjennom edsavleggelsen forpliktet medlemmene seg på gjensidig hjelp, beskyttelse og vennskap. For det andre ble båndene mellom medlemmene av fellesskapet skapt og opprettholdt gjennom

¹³ Helle 1982: 379.

¹⁴ Dollinger 1998: 41-42.

¹⁵ Dollinger 1998: 60-62.

¹⁶ Dollinger 1998: 44.

¹⁷ Dollinger 1998: 62-64.

¹⁸ Dollinger 1998: 139, Helle 1982: 325.

¹⁹ Dollinger 1998: 140-42.

²⁰ Blom 1973: Die Hanseaten in Oslo und Tønsberg, i *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, s. 157-64.

²¹ Anz 1998: *Gilden im mittelalterlichen Skandinavien*.

regelmessige sammenkomster der medlemmene spiste og drakk sammen. Det gjør ifølge Oexle gildet til et *sosialt fellesskap*. For det tredje hadde den gjensidige hjelpen gildemedlemmene forpliktet seg på etter Oexles mening utgangspunktet i normen *fraternitas*. Det vil si at man skulle behandle medmennesket som sin bror. Denne normen var knyttet til en religiøs begrunnet etikk, og gjorde dermed gildene til *religiøse fellesskap*.²²

Oexles gildebegrep vil danne den teoretiske bakgrunnen for drøftingen av utgangsproblemstillingen. Imidlertid vil denne drøftingen gå langs en omvei. De hanseatiske kjøpmennene ved Kontoret eide eller leide hus i gårdene på Bryggen. Der utgjorde de sammen med de andre beboerne i hver enkelt gård et gårdsfellesskap. Gårdsfellesskapene i gårdene på Bryggen var en del av den hanseatiske organisasjonen i senmiddelalderen og tidlig nytid, og hadde egne lover og regler på samme måte som Kontoret.²³ Før jeg tar for meg spørsmålet om hvorvidt Kontoret var et gilde, vil jeg derfor spørre hvorvidt gårdsfellesskapene i gårdene under Kontoret var organisert som gilder. Når denne drøftingen er gjennomført vil jeg drøfte om ikke Kontoret, som bestod av en rekke gårdsfellesskap, var organisert som et gilde.

Drøftingen av gårdsfellesskapenes organisasjonsform i senmiddelalderen vil ta form som en sammenlikning mellom et av gårdsfellesskapene under Kontoret og et utvalg gilder. Grunnlaget for valget av gårdsfellesskap er todelt. For det første må gårdens vedtekter, den såkalte gårdsretten, være bevart. Mot slutten av middelalderen, og i alle fall senere, hadde hver gård under Kontoret sin egen nabobok.²⁴ Naboboken bestod foruten gårdsretten av en maschopi- eller regnskapsbok og en gesellbok.²⁵ I dag er bare gårdsrettene i Jacobsfjorden og Bellgården, Solegården, Leppen, Dramshusen, Svengården og Bredsgården bevart.²⁶ For det andre må gårdens vedtekter være nær middelalderen i tid. De bevarte gårdsrettene er stort sett fra etter reformasjonen. Unntaket fra den regelen er gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården, der flere av bestemmelsene er fra mellom 1529 og 1537.²⁷ Valget faller dermed på gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården. Videre er det to kriterier for utvelgelsen av gilder som skal sammenliknes med gårdsfellesskapet. Det første kriteriet er at gildets vedtekter, gildeskråen, er bevart.²⁸ Fra Norge i middelalderen er det følgelig fem gilder som kommer i betraktning: gildet bak Trøndelagsskråen; gildet bak Gulatingsskråen; Olavsgildet på Onarheim; og St.

²² Oexle 1998: Gilde, i *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde*, bind 12, s. 102.

²³ Helle 1982: 744.

²⁴ Koren Wiberg 1899: 25, samme 1939: Schøtstuene i Bergen, i *HMS 12*, s. 23-24, Helle 1982: 744.

²⁵ Jacobsfjorden og Bellgården kan tjene som eksempel. Her bestod naboboken av tre bøker, som alle ble funnet i Jacobsfjorden i 1880. Gårdsretten og gesellboken er begge trykt i Bergen Historiske Forenings Skrifter. Gårdsretten er trykt i *BHFS 1*, 1895: 13-67, og gesellboken i *BHFS 3*, 1897: 17-55. Gårdens maschopibok er ikke trykt, men finnes i original i UiBs spesialsamlinger. (Se Ms. 214)

²⁶ Av disse er gårdsrettene i Leppen, Dramshusen og Bredsgården trykt hos Nielsen. (Nielsen 1892: 20-22, 22-25, 26-31) Gårdsrettene i Jacobsfjorden og Bellgården, Svengården og Solegården er å finne i spesialsamlingene ved UiB.

²⁷ GJB, art. 1-9 og 22.

²⁸ Blom 1960: Gilder i Norge, i *KLNM V*, s. 308-13, Seip 1960: Gildeskråer i Norge, i *KLNM V*, s. 320-21.

Katharinagildet og St. Dorotheagildet i Bergen.²⁹ Det andre kriteriet er at de ligger nær gårdsretten i tid og rom. Oppgaven omhandler grupper i Bergen i senmiddelalderen, og utvalget av gilder bør derfor bestå av gilder som holdt til i Bergen eller området rundt i senmiddelalderen. Et av gildene faller dermed utenom, nemlig gildet bak Trøndelagsskråen, fra et sted i Trøndelag.³⁰

Vedtektene gir innblikk i sammenslutningenes indre liv. Der kan man finne bestemmelser om opptakskrav, finansiering, sosiale sammenkomster, men også uttrykk for sammenslutningens felles holdninger og normer. Sammenlikningen mellom gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården og de tre utvalgte gildene vil derfor hovedsakelig være en sammenlikning mellom sammenslutningenes vedtekter. Imidlertid hadde gildene også funksjoner som ikke kom fram gjennom bestemmelsene i gildeskråene. Den danske historikeren *Lars Bisgaard* har for de danske gildene i senmiddelalderen vist at gildeskålen og gildenes alterstiftelser, som stod sentralt i gildenes virksomhet, ikke nødvendigvis var nevnt i gildeskråene, men først kom fram i lyset gjennom andre kilder som alterlister, alterstiftelser, testamenter og gavebrev.³¹ Det må kunne antas at dette også var tilfelle i Bergen. Sammenlikningen mellom gårdsfellesskap og gilder må derfor ha et bredt perspektiv som ikke bare ser på sammenslutningene gjennom deres lover og regler, men også ser på sammenslutningene gjennom andre kilder som viser sammenslutningenes virksomhet i bysamfunnet.

Sammenlikningen mellom gårdsfellesskapet, gildene og Kontoret vil ha to perspektiver. Det ene perspektivet er det strukturelle. Både gårdsfellesskapet, gildene og Kontoret kan betraktes som strukturer i bysamfunnet. Derfor vil en del av sammenlikningen innebære å lete etter strukturelle likheter mellom sammenslutningene slik de kommer fram i sammenslutningenes vedtekter. Det andre perspektivet gjelder mentalitet og identitet, og er i så måte en mentalitetshistorisk vinkling.³² En sammenslutnings vedtekter kan betraktes som uttrykk for sammenslutningens felles holdninger og normer. Felles holdninger og normer avgrens

²⁹ Trøndelagsskråen er trykt hos Gustav Storm, i *Sproghistoriske studier tilegnet C. R. Unger*, 1896, s. 216-26. Videre er Gulattingsskråen trykt i NgL, bind 5, s. 7-11, Onarheimsskråen i NgL, bind 5, s. 11-13. Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet er trykt hos Nielsen 1878: 4-10, videre i NgL, 2. rekke 1, nr. 361 og DN XVI, nr. 39 og nr. 341.

³⁰ Harald M. Lindbach gir skråen en yngre datering enn tidligere forskere. Tidligere har man antatt at skråen ble skrevet på 1100-tallet, men Lindbach mener at den ikke kan være eldre enn fra 1250. Det begrunner han med at skråen nevner allehelgensdag og sjelemesser. Både feiringen av allehelgensdag og sjelemesser ble først vanlige i den katolske kirke fra siste halvdel av 1200-tallet. (Lindbach 1997: *De norske middelaldergildene. Økonomiske, religiøse og sosiale funksjoner ved gildene i Norge, ca. 1250-1550*. Hovedoppgave i historie ved UiT, s. 36-41, Seip 1960: 320-21.)

³¹ Bisgaard 2001: *De glemte altre*, s. 106.

³² Begrepet *mentalitetshistorie* kan være vanskelig å definere. Men Sverre Bagge tar til orde for å definere det som to punkter. Det ene er tanken om en kollektiv tanke- og forestillingsverden, det andre er tanken om at denne verdenen forandrer seg radikalt fra en periode til en annen. Retningen har blitt møtt med kritikk. Blant annet stilles det spørsmål med hvorvidt vi på den ene siden kan betrakte alle moderne mennesker under ett, og på den andre siden betrakte tanke- og forestillingsverdenen hos alle middelaldermennesker under ett. I møtet med denne kritikken har da også mentalitetshistorikere ytret tvil om at det finnes en kollektiv tankeverden som kjennetegner hver periode. Samtidig finnes det visse mønstre i middelaldermenneskenes tanker, tro og forestillinger som kan betraktes som kjennetegnende for mennesker i perioden, selv om de ikke alltid er radikalt forskjellig fra våre egne oppfatninger. (Bagge 2000: *Mennesket i middelalderens Norge. Tanker, tro og holdninger 1000-1300*, s. 13-17)

sammenslutningen i forhold til andre sammenslutninger i bysamfunnet, de er uttrykk for sammenslutningens kollektive identitet. Med identitet menes det som har betydning eller er av viktighet for mennesket. Begrepet kan både knyttes til en by, til grupper i byen og til enkeltmennesker i byen.³³ Når man skal se på en gruppes felles identitet, vil det si at man ser etter det gruppen betrakter som viktig. Identitet, og hva som skaper og opprettholder en gruppes identitet, vil utgjøre et viktig analyseverktøy i oppgaven.

Gruppene jeg skal sammenlikne i denne oppgaven var av ulik størrelse.

Gårdsfellesskapene i gårdene på Bryggen kunne omfatte mellom 40 og 100 mennesker, mens Kontoret som nevnt omfattet mellom 900 og 1800 mennesker på det meste.³⁴ Hvis jeg finner at et gårdsfellesskap i en gård på Bryggen og en organisasjon som Kontoret var organisert på samme måte, må det spørres hvilke konsekvenser det har for vårt syn på senmiddelalderbyen. Det må dessuten spørres hvilke konsekvenser det har for synet på gilder i senmiddelalderen. Hvis det viser seg at gårdsfellesskapene, gildene og Kontoret var organisert på samme måte, vil det si at måten gildene var organisert på var gjennomgripende i samfunnet.

Sammenlikningen er i hovedsak mellom ulike grupper i bysamfunnet. Men det vil også måtte innebære å ta for seg gruppenes forhold til andre grupper i byen. Jeg må blant annet drøfte hvilke likheter det finnes mellom de ulike gruppenes forhold til byens myndigheter og kongemakten. Med andre ord må det drøftes hvilken plass de ulike sammenslutningene hadde i bysamfunnet i senmiddelalderen.

Til slutt litt om gangen i oppgaven. I dette kapitlet vil jeg foruten å presentere problemstillingene, redegjøre for metodene jeg vil bruke i oppgaven, avgrensningene og en del definisjoner. Jeg vil også presentere det viktigste kildematerialet nærmere. I det andre kapitlet vil jeg ta for meg forskningsbegrepet gilde. Debatten omkring gilde som forskningsbegrep både i den norske historieforskningen og nordeuropeisk historieforskning for øvrig er omfattende, og krever et eget kapittel. En historiografisk gjennomgang av de viktigste synspunktene i denne debatten er en viktig forutsetning for de videre drøftingene i oppgaven. I det tredje, fjerde og femte kapitlet vil jeg sammenlikne gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården med Gulatingsskråen, Onarheimsskråen og skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet, for å finne hvorvidt gårdsfellesskapene under Kontoret var organisert som gilder. Den drøftingen vil ta utgangspunkt i Oexles definisjon av gildene. Det vil si at jeg i det tredje kapitlet vil se på edsfellesskapet i gården og gildene, det fjerde kapitlet omhandler sosiale fellesskapet i gården og gildene, mens det femte kapitlet drøfter gårdens og gildenes religiøse funksjoner. I det sjette

³³ Bisgaard 2004: Religion, gilder og identitet i den senmiddelalderlige by, i Christensen (red.), *Middelalderbyen. Danske bystudier 1*, s. 250.

³⁴ Helle 1973: 150, samme 1982: 743.

kapitlet vender jeg tilbake til hovedproblemstillingen. Drøftingen av Kontoret vil ha den samme tredelingen som sammenlikningen mellom gården og gildene. I det syvende kapitlet vil jeg forsøke å trekke konklusjoner av drøftingene, og forsøke å si hvilke konsekvenser konklusjonene har for synet på senmiddelalderbyen.

1. 2. Metode, avgrensinger og definisjoner

Sammenlikningen, både mellom gårdsretten, gildeskraene og Kontorets vedtekter, og mellom gårdsfelleskapet, gildene og Kontoret, kan betraktes som en form for komparativ metode.³⁵ Metoden innebærer kort å se etter likheter og ulikheter mellom de ulike sammenslutningene og sammenslutningenes vedtekter. Samtidig går sammenlikningen over en viss periode i byens historie. Siden bysamfunnet endret seg i perioden, er det grunn til å tro at også hver enkelt gruppe endret seg i perioden. Det vil derfor være viktig å få fram hvilke endringer hver av gruppene gjennomgikk i. Det vil si at sammenlikningen som metode også innebærer å sammenlikne en og samme gruppe på flere ulike tidspunkter.³⁶

Avgrensingene i oppgaven kan betraktes som en metode. En avgrensing er at jeg avgrenser sammenlikningen geografisk til i hovedsak å gjelde byen Bergen. Den geografiske avgrensingen er for det første praktisk. For det andre innebærer den å slutte fra det spesielle til det generelle. Sammenlikningen mellom gårdsfelleskapet, gildene og Kontoret sier først og fremst noe om hvordan disse gruppene var organisert i Bergen i senmiddelalderen. Men samtidig vil funnene etter min mening kunne ha konsekvenser for synet på senmiddelalderbyer i Europa generelt. Bergen var som Norges desidert største by en del av det norske kongeriket i perioden.³⁷ Men enda viktigere er det at byen var en del av Europa i senmiddelalderen. I europeisk sammenheng var Bergen, med sine 7000-10 000 innbyggere, en middels stor by i perioden.³⁸ Byen var et viktig knutepunkt i et større handelsnettverk som omfattet det nordvestlige Europa og hele Østersjø-området.³⁹ Videre var byen et bispesete, og flere klosterordener var etablert der. Bergen var dermed også en del av flere felleseuropeiske kirkelige nettverk.⁴⁰ Ved å se Bergen i et slikt perspektiv, kan det vi finner om forholdene i Bergen kunne si noe om forholdene i

³⁵ Kjelstadli 1988: Nyttan av å sammenligne, i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, s. 437: "Så har vi det som mer spesielt kalles komparativ metode. Her dreier det seg ikke om å se på samme studieobjekt over tid, men å sammenlikne to ulike utviklingsforløp, to ulike sosiale systemer eller to ulike bedrifter opp mot hverandre og lete etter likhetene og ulikhetene mellom dem."

³⁶ Kjelstadli 1988: 436-37.

³⁷ Helle og Nedkvitne 1977: Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder, i Blom(red.), *Urbaniseringsprosessen i Norden 1. Middelaldersteder*, s. 262, Helle 1982: 692.

³⁸ Helle 1982: 492-93.

³⁹ Helle 1982: 773-74, 788-824.

⁴⁰ Helle og Nedkvitne 1977: 245-47.

europæiske senmiddelalderbyer generelt. Slik sett vil oppgaven, selv om den tar for seg gildene i Bergen, forhåpentligvis også være et bidrag til den europeiske gildedebatten.

Valget av hvilke sammenslutninger eller grupper i bysamfunnet som skal omfattes av sammenlikningen er en annen avgrensning. Gårdsfellesskapene, gildene og Kontoret var bare noen av en rekke grupper i byen. Ved å avgrense oppgaven til å omfatte de nevnte gruppene, gjør jeg et utvalg. Det betyr at en del andre grupper i Bergen faller utenfor. Jeg vil for eksempel ikke gå inn på klosterordene i byen. Dermed faller både benediktinerne, augustinerne, cistercienserne, birgittinerne, antonittene, fransiskanerne og dominikanerne utenfor.⁴¹ Men siden de utvalgte gruppene var av ulik størrelse, kan vi anta at de utgjør et representativt utvalg grupper i byen. Målet er at man også her kan slutte fra det spesielle til det generelle. Det jeg finner om de valgte gruppene i bysamfunnet kan være representativt for grupper i byen generelt.

Det komparative perspektivet gjør at jeg vil trekke forskning om gildene i andre deler av Europa inn i drøftingene av sammenslutningene i Bergen. Selv om kildematerialet til Bergen i perioden er ganske rikt i norsk sammenheng, vil det i noen tilfeller være relevant å trekke inn forskning som kan si noe om tilsvarende forhold i byer Bergen kan sammenliknes med. Det vil for en stor del dreie seg om engelske, danske og tyske byer, men også andre norske byer.

Også retrospektiv metode vil være viktig i sammenlikningen mellom de ulike gruppene. Retrospektiv metode innebærer å slutte bakover i tid, fra en periode med et bredt kildegrunnlag til en periode med få kilder. Forutsetningen for bruk av metoden er at det finnes holdepunkter i perioden med få kilder for forhold som er bredere behandlet i perioder med et bredere kildegrunnlag. Her kan reformasjonen utgjøre et problem. Reformasjonen medførte endringer i samfunnet, særlig når det gjelder religiøse uttrykk, som gjør retrospeksjonen vanskelig. I hvilken grad kan man foreksempel slutte fra uttrykk for gårdsfellesskapets religiøsitet i kilder fra etter reformasjonen til gårdsfellesskapets religiøsitet i tiden før reformasjonen?

Senmiddelalderen danner i hovedsak den tidsmessige avgrensingen for drøftingene i oppgaven. Med senmiddelalderen menes her perioden 1350-1536. Imidlertid vil jeg også drøfte forhold som sprenger denne rammen i begge ender. I den ene enden blir grensen satt til ca. 1250. I 1250 ble det sluttet en fredsavtale mellom Lübeck og den norske kongemakten som på mange måter markerer starten på Lübecks dominerende stilling i handelen på Bergen.⁴² Og fra 1250-tallet begynte tyske kjøpmenn å leie og kjøpe hus i gårdene på Bryggen. Det markerte begynnelsen på kolonien av tyske kjøpmenn i byen.⁴³ I den andre enden blir grensen satt til 1550. I norsk historieforskning har reformasjonen som regel markert middelalderens slutt. Den

⁴¹ Helle 1982: 606-16, 863-73.

⁴² Helle, *Norge blir en stat 1130-1319*, 1964, s. 97, Helle 1982: 378-79.

⁴³ Helle 1982: 380.

grensesettingen skal ikke diskuteres her, men for temaet i denne oppgaven ville en slik grense medføre en ufullstendig framstilling. For det første kan det hende at man ved å sette grensen i 1537 overser de forholdene i tiden etter reformasjonen som representerer kontinuitet i byen. For det andre er det ønskelig å få fram hvilke konsekvenser reformasjonen fikk for gruppene i byen, og disse konsekvensene blir først synlige i tiårene etter selve reformasjonen. I den dansk-norske Kirkeordinansen fra 1537 ble det bestemt at gildenes alterstiftelser i kirkene i byene skulle gå inn i en fattigkasse i hver enkelt by.⁴⁴ Alterstiftelsen var sammen med gildeskålen gildenes viktigste møtesteder.⁴⁵ Konsekvensen av bestemmelsen i kirkeordinansen ble at gildene i de dansk-norske byene ble svekket økonomisk og samtidig mistet muligheten til å møtes til gudstjenester ved alteret de eide i en kirke. Virkningen av bestemmelsen kom først til synet i 1540-årene. I Bergen ble det vedtatt et forbud mot gilder først i 1544, og i tråd med bestemmelsen i kirkeordinansen skulle gildenes økonomiske midler inngå i en fattigkasse i byen.⁴⁶ For det tredje fant også andre hendelser sted mot midten av 1500-tallet som gjør det naturlig å sette grensen rundt 1550. Styrkeforholdet mellom den dansk-norske kongemakten, Kontoret og hansaen endret seg. Den dansk-norske kongemakten kom styrket ut av reformasjonen. Sammen med økt konkurranse fra andre kjøpmenn som nederlendere, nordmenn og engelskmenn, bidro dette til at Kontoret og det hanseatiske byforbundet ble svekket som maktfaktor i Bergen og i Norden forøvrig.⁴⁷

Til slutt noen definisjoner. *Bryggen* var området mellom Vågen i vest, Øvregaten i øst, Mariaalmenningen i nord og Autaalmenningen i sør.⁴⁸ Med *gård* menes her en *enkeltgård* eller *dobbeltgård* i byen. En enkeltgård på Bryggen bestod av en husrekke som gikk fra bryggene ved Vågen opp mot Øvregaten. Jacobsfjorden og Bellgården, som var en dobbeltgård, bestod av to husrekker som delte en *passasje*.⁴⁹ Inngangen til passasjen var fra bryggene. I Jacobsfjorden og Bellgården gikk det dessuten en tredje, mindre husrekke i den bakre delen av gården bestående av gårdens schøtstue og eldhus.⁵⁰ Gården bestod videre av flere handelsstuer. En handelsstue bestod av lagerrom, arbeidsrom, oppholds- og soverom, samt parter i bryggen foran gården, i eldhuset og i schøtstuen.⁵¹ *Schøtstuen* var gårdsfellesskapets felles møtested, som regel en frittstående bygning i to etasjer, med kjeller nede og en stor sal oppe.⁵²

⁴⁴ Ellingsen 1990: *Kirkeordinansen av 1537*, kap. V, s. 99-100.

⁴⁵ Bisgaard 2001.

⁴⁶ Bang 1895: *Den Norske Kirkes Historie i Reformationsaarhunderet (1536-1600)*, s. 34-35.

⁴⁷ Fossen 1979: 37-50, Helle 1982: 788-824, Dollinger 1998: 413-18.

⁴⁸ Erslund 2005: 44.

⁴⁹ Erslund 2005: 43.

⁵⁰ Helle 1982: 708.

⁵¹ Helle 1982: 738-40.

⁵² Koren Wiberg 1932: 24-29, samme 1939: 11, Helle 1982: 220.

Med *gårdsfelleskap* menes beboerne i en enkelt- eller dobbeltgård. Gårdsfelleskapet i gårdene under Kontoret bestod av fire ulike grupper, nemlig husbøndene, gjestene, gesellene og drengene. Husbonden var en fastboende kjøpmann ved Kontoret, og ledet en handelsstue i gården. Siden det fantes flere stuer i en gård, fantes det flere husbønder. Da gikk de også under navnet *naber*, nabo.⁵³ I gårdsretten brukes begrepene naboer og husbønder om hverandre. Gesellene var husbøndenes betrodde arbeidere. De deltok på møter i schøtstuen, og i noen saker ser det ut som at de hadde medbestemmelsesrett.⁵⁴ Under gesellene var *de Jungen*, drengene.⁵⁵ Både geseller og drenger tilhørte den enkelte husbondens hushold. Den siste gruppen som er omtalt i gårdsretten er gjestene. De var tilreisende kjøpmenn som leide seg rom i gården under opphold i byen i seilingssesongen, men gårdsretten forutsetter også at de kunne overvintre.⁵⁶

Med *Kontoret* menes organisasjonen av hanseatiske kjøpmenn i byen. Begrepet *kuinthor* dukker opp i kildene fra slutten av 1400-tallet, og ble vanligere i den følgende tiden. Men organisasjonen gikk også under andre navn som *de gemene kopman to Berghen* og *communis mercator de Berghen*. Fra begynnelsen av 1400-tallet blir også betegnelsen *nedderlage*, det vil si koloni eller bosetning, benyttet om organisasjonen. I denne oppgaven vil jeg imidlertid, i tråd med praksis i norsk forskning, bruke betegnelsen Kontoret.⁵⁷

1. 3. Kildematerialet

Sammenlikningen mellom gårdsfelleskapet i Jacobsfjorden og Bellgården, gildene og Kontoret er i hovedsak en sammenlikning av sammenslutningenes vedtekter. Her vil jeg gå nærmere inn på de ulike vedtektene som skal benyttes i sammenlikningen, men også gå inn på annet kildemateriale som vil bli brukt i arbeidet med problemstillingene i oppgaven.

Gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården inneholder bestemmelser som ble fattet av naboene i gården, iblant sammen med gesellene, i perioden 1529-1638. I alt består den av 74 bestemmelser. De fleste av disse tilhører fem sett med bestemmelser. De ni første danner ett sett med bestemmelser som ble vedtatt på et møte i schøtstuen i 1529. Bestemmelsene 10 til 18 ble vedtatt på et annet møte i 1540, mens art. 19-22 ble tilføyd i 1550. Så kommer en bestemmelse fra 1532. Av en eller annen grunn kom art. 19-22 til å komme foran ett sett med 13 bestemmelser, art. 23-35, vedtatt i 1545. Etter dette følger art. 36-44, som ikke er bestemmelser i egentlig forstand og

⁵³ Helle 1982: 738.

⁵⁴ GJB, art. 35, 46 og 47, Helle 1982: 740-41.

⁵⁵ GJB, art. 48. Når det gjelder drengene, kan man i alle fall i etterreformatorsk tid skille mellom skutedrengene, *de Schutendrengen*, og stuedrengene, *de Stavenjungen*. Skutedrengene hadde ansvaret for skutene eller prammene som skulle frakte tørrfisk fra jektene ute i Vågen inn til bryggene. De hadde også ansvaret for lasting og lossing. Under dem var altså stuedrengene. De skulle holde stuer, soveklever og svaler i orden, stelle i kålhagene og varte opp under måltider i schøtstuen. (Helle 1982: 741-42)

⁵⁶ GJB, art. 5, Helle 1982: 742.

⁵⁷ Dollinger 1998: 132, Helle 1982: 732, Ersland 2005: 41.

ble ikke vedtatt på et enkelt møte, men er bekreftelser på at grunnleien til schøtstuen, som skulle tilfalle biskopen i Bergen, ble betalt av gårdens beboere i perioden 1552-61.⁵⁸ Etter dette kommer flere enkelttillegg, vedtatt på ulike møter i løpet av 1550-tallet, før et nytt sett med bestemmelser følger, vedtatt på et møte i 1560. Settet er det femte i rekken og består av art. 49-66. Endelig følger en rekke enkeltvedtak fra perioden 1579-1638. For det meste er disse heller ikke egentlige bestemmelser, men ligner mer på møtereferater.⁵⁹

Gårdsretten er en kilde til gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården på 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet. Men kan den brukes som kilde til gårdsfellesskapene i gårdene på Bryggen i senmiddelalderen? Lokalhistorikeren Christian Koren Wiberg mente det. Han så gårdsretten som et uttrykk for det de hanseatiske kjøpmennene tok i arv fra nordmennene, og mente at nordmennene må ha hatt gårdsretter i gårdene på Bryggen på samme måte som hanseatene senere hadde det. Koren Wiberg begrunnet synspunktet delvis ut fra likheten mellom bestemmelser i gårdsretten og Magnus Lagabøtes Bylov fra 1276, delvis ut fra likheten i betegnelsene for ulike grupper og bygninger i gården mellom gårdsretten og de norrøne kildene.⁶⁰ Blant annet pekte han på navnelikheten mellom det norrøne ordet *skytningstofa* og det nedertyske *schutstaven*, et ord som også finnes i dagens begrep schøtstue. Navnelikheten kommer enda klarere fram i det nedertyskes sideform *schuttingestaven*, en sideform som forekommer både i Kontorets vedtekter fra senmiddelalderen og i testamentene fra lybske kjøpmenn ved Kontoret.⁶¹ Likhetene mellom bestemmelser i gårdsretten og byloven fikk også *Knut Helle* til å slutte at gårdsretten må ha hatt røtter i høymiddelalderen, da norske kjøpmenn dominerte som husbønder i gårdene på Bryggen. Samtidig mener Helle at gårdsretten representerer en strammere og mer gjennomregulert gårdsorganisasjon enn den som trolig var vanlig så lenge norske kjøpmenn og deres familier utgjorde flertallet blant beboerne på Bryggen.⁶²

Koren Wiberg og Helle har begge vist at gårdsretten har røtter tilbake til høymiddelalderen. Like interessant er det at det finnes flere forhold i selve gårdsretten som viser at den bevarte gårdsretten bygger på en eldre gårdsrett. I innledningen slår naboene fast at gårdsretten både består av bestemmelser som tidligere naboer i gården har blitt enige om, og de som de daværende og fremtidige naboene er skyldige å holde med hverandre.⁶³ Innledningen sier

⁵⁸ Denne grunnen tilhørte egentlig Munkeliv kloster. Det kommer fram av art. 22: "[...]dat de knoenecken hebben schollen[...]." Grunnen tilfalt biskopen i Bergen like før reformasjonen, og ble en del av biskop Geble Pedersens jordegods på 1550-tallet. (Erslund 1989: 177-78)

⁵⁹ En bestemmelse fra 1604 kan tjene som eksempel. Her refereres det til en omfordeling av naboenes parter i schøtstuen. Årsaken til omfordelingen var den nybygde schøtstuen, som stod ferdig i 1603. (GJB: art. 74)

⁶⁰ Koren Wiberg 1932: Hanseatene og Bergen, i *HMS 6*, s. 44-53.

⁶¹ Lübben og Walther 1965: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, s. 340, NgL, 2. rekke, 2, 3. del, nr. 416, art. 57, Bruns 1900: *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik*: nr. 138 og 196.

⁶² Helle 1982: 744.

⁶³ GJB, art. 1.

altså at gården hadde gårdsrett forut for den som begynner i 1529, og at den eksisterende er en fornyelse av denne. Dette bekreftes i den første bestemmelsen, der det heter at den og de følgende bestemmelsene ble skrevet ut av de gamle bøkene på naboenes befaling.⁶⁴ Det kommer dessuten fram av gårdsretten at naboene skulle dømme ved brudd på bestemmelser i gårdsretten.⁶⁵ Siden naboenes domsmyndighet også nevnes i Kontorets vedtekter fra siste halvdel av 1400-tallet, vil det si at denne ordningen i alle fall går tilbake til senmiddelalderen.⁶⁶ Det kan dermed slås fast at gårdsretten både har røtter som går tilbake til høymiddelalderen, og bygger på en eldre gårdsrett som gårdsfellesskapet hadde i senmiddelalderen. Dermed må det kunne slås fast at den er anvendbar som kilde til gårdsfellesskapet i en gård på Bryggen i senmiddelalderen.

Gulatingsskråen ble trolig nedskrevet i andre del av 1200-tallet, men den kan ha vært en avskrift av en eldre skrå fra rundt år 1200.⁶⁷ Den tyske rettshistorikeren Max Pappenheim har hevdet at skråen tilhørte et gilde i Bergen, men denne tolkningen har senere blitt avvist.⁶⁸ I dag er det enighet om at skråen tilhørte et gilde et sted i Sunnhordaland.⁶⁹ *Gulatingsskråen* er den lengste av de bevarte gildeskråene. Skråen begynner med en innledning, deretter følger 45 bestemmelser.

Den såkalte *Onarheimsskråen* tilhørte sannsynligvis Olavsgildet på Onarheim, og er fra 1394.⁷⁰ Skråen er trykt i Norges gamle Love, og består av en kort innledning og 31 bestemmelser.⁷¹

Gildeskråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet ble funnet av professor Yngvar Nielsen i Byarkivet i Lübeck, bakerst i en protokoll fra slutten av 1600-tallet. Protokollen hadde tittelen *Statuten und Recesse des Contor betreffend*.⁷² Skråen slik den framstår i denne avskriften har to deler. Den første delen innledes med ordene *Wen men de gilde drincket*.⁷³ Denne delen er ett sett med regler for hvordan gildebrødrene skulle gå fram under den årlige gildedrikken, og ble skrevet ned i gildenes gildebok i 1502.⁷⁴ Denne delen av avskriften er trykt i *Diplomatarium Norvegicum*.⁷⁵ Den andre delen av teksten inneholder blant annet regler for opptak i gildene, betaling til gildenes felles gildekasse og bestemmelser om de ulike sammenkomstene gildemedlemmene skulle møte

⁶⁴ GJB, art. 2.

⁶⁵ GJB, art. 47, 49, 60, 61, 74.

⁶⁶ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 11.

⁶⁷ Seip 1960: 320.

⁶⁸ Pappenheim 1888: 36 og 56, Blom 1984: 6.

⁶⁹ O. A. Johnsen har hevdet at skråen er en eldre skrå for Olavsgildet på Onarheim, men dette har ikke fått oppslutning hos andre forskere. (Blom 1984: 6, Johnsen 1920: 8)

⁷⁰ Johnsen 1920: 28-31.

⁷¹ NgL, bind 5, s. 11-13.

⁷² Bergenfahrer 604.

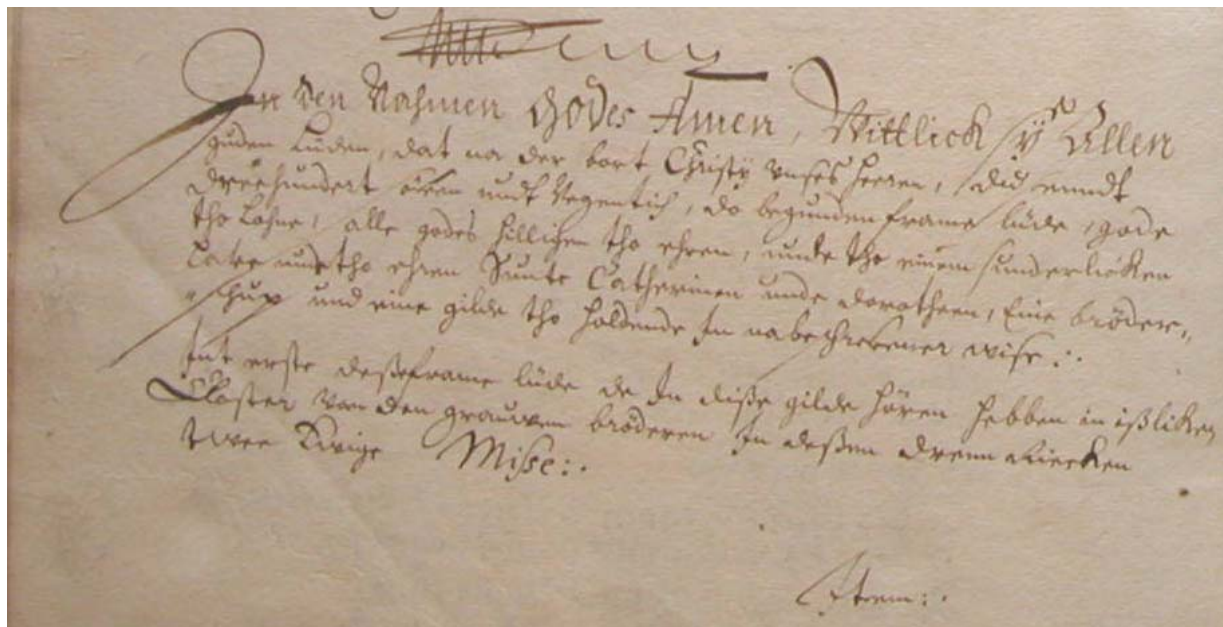
⁷³ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i DN XVI nr. 341, s. 388.

⁷⁴ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i DN XVI nr. 341, s. 388: "Sunte Catherinen vndte Dorotheen gildeboek anno dm. MD vnde twe wure geschreven."

⁷⁵ DN XVI nr. 341.

til i løpet av et år. Delen avsluttes med en inventarliste over hva gildene eier hos fransiskanerne og dominikanerne i byen. Denne delen av avskriften er både trykt i Norges gamle Love og Diplomatarium Norvegicum, og består av en innledning samt 14 bestemmelser.⁷⁶ Den andre delen av teksten innleder med å angi stiftelsesåret for de to gildene. Stiftelsesåret ble av professor Yngvar Nielsen transkribert som *dusenndt dreehundert søven undt vegentich*, det vil si at gildene ble stiftet i 1357.⁷⁷ Mot dette tolket forfatterne av Norge gamle Love teksten dit hen at det skulle stå *dusenndt dreehundert søven undt negentich*, det vil si 1397.⁷⁸ Ser man på originalen, avbildet nedenfor, synes det klart at stiftelsesåret må være 1357. Måten v-en i *vegentich* er skrevet på linje 3 i teksten ligner nemlig på andre v-er i avskriften. Ved å sammenligne bokstaven med n-en i *na* på linje 2 og i *nabeschreener* på linje 6 i avskriften, kommer det dessuten klart fram at skriveren skrev n-er på en annen måte. Derimot er det ikke sikkert at skråen til de to gildene ble skrevet ned i 1357. Bisgaard påpeker for de danske gildenes del at gildeskråer ofte ble skrevet ned først en tid etter at gildet ble stiftet.⁷⁹ Det er mulig at nedskrivningen av skråen kan knyttes til opprettelsen av alterstiftelsene i dominikanernes og fransiskanernes klosterkirker. Det første testamentet som betenker gildenes alterstiftelser hos de to tiggerordene er fra år 1400.⁸⁰ Et annet testamente viser at nedskrivningen senest må ha funnet sted en tid før 1452, siden testamentet nevner gildenes gildebok det året.⁸¹

Figur 1. Innledningen til gildeskråen slik den ser ut i avskriften i Bergenfahrer 604.

⁷⁶ NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, DN XVI nr. 39.

⁷⁷ Nielsen 1878: 7.

⁷⁸ NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, s. 637-38.

⁷⁹ Bisgaard 2001: 42-48.

⁸⁰ Bruns 1900: nr. 56. Testamentene som er gjengitt hos Bruns er nummerert fra 1 til 231. Det er denne nummereringen jeg vil benytte i oppgaven.

⁸¹ Bruns 1900: nr. 142, fotnote 2 s. 92: "[...] unde laten mynen namen schreven in der ghilde boke, [...]."

Kontoret hadde egne vedtekter fra 1366, gitt av hansabyene på hansadagen i Lübeck det året. Vedtektene fra 1366 bestod av fem bestemmelser, og skulle gjelde i tre år.⁸² I tråd med dette gav hansabyene Kontoret et nytt sett med 12 bestemmelser på hansadagen i Stralsund i 1369.⁸³ Senere mottok Kontoret flere tillegg til disse vedtektene, blant annet et tillegg på 17 bestemmelser i 1412.⁸⁴ Vedtektene vi skal benytte i denne oppgaven, er imidlertid den første bevarte samlingen vedtekter for Kontoret, de såkalte *Statuta Vetera*. Den består av en innledning og 100 bestemmelser, og er trykt i Norges gamle Love.⁸⁵ Det knytter seg en del usikkerhet til dateringen av denne samlingen. I Norges gamle Love dateres de til før 1464, men det er med utgangspunktet i to av bestemmelsene som nevnes i et rettsdokument fra 1464.⁸⁶ Noen bestemmelser er imidlertid yngre. En bestemmelse er fra 1488, en annen fra 1494 og en tredje fra 1522. Den yngste bestemmelsen er fra 1545.⁸⁷ Men siden flesteparten av bestemmelsene i vedtektene er fra siste halvdel av 1400-tallet, regnes det at denne samlingen vedtekter er fra engang i siste halvdel av 1400-tallet.

De valgte vedtektene er i hovedsak normative kilder. Jeg vil også trekke inn andre normative kilder i drøftingene i denne oppgaven. En slik kildegruppe er de bevarte gårdsrettene og nabobøkene for andre gårder under Kontoret. Gårdene under Kontoret fikk en felles gårdsrett i 1653.⁸⁸ Før det hadde gårdene egne gårdsretter som i noen grad skiller seg fra hverandre. Jeg vil derfor trekke inn disse gårdsrettene og nabobøkene der de kan virke utfyllende i forhold til opplysningene i gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården.

En annen form for normative kilder jeg vil benytte i oppgaven er ulike lover. En slik lov er Magnus Lagabøters bylov fra 1276. Byloven inneholder opplysninger både om forhold i gårdene på Bryggen og om utlendinger som drev med handel i byen. En annen type lover er retterbøter som ble gitt til byen i perioden. Retterbøter var endringer i eller tillegg til loven, i dette tilfellet til byloven. I takt med at samfunnet endret seg, tilpasset man loven gjennom retterbøtene. Det var kongen som utstedte slike endringer, men de måtte godkjennes av bymennene på bymøtet.⁸⁹ Den viktigste retterboten i denne sammenhengen er Eirik Magnussons retterbot til Bergen fra 1293/94, som omtaler både gilder i byen og sammenslutninger i gårdene i byene.⁹⁰ En

⁸² NgL, 2. rekke, 1, nr. 342.

⁸³ NgL, 2. rekke, 1, nr. 346.

⁸⁴ NgL, 2. rekke, 1, nr. 375.

⁸⁵ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416.

⁸⁶ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416: art. 15 og 38, samme, Tillæg, s. 691.

⁸⁷ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 94, 53, 64 og 99.

⁸⁸ Nielsen 1878b: Vedtægter for det hanseatiske Kontor i Bergen fra det sextende og syttende Aarhundre, i *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania 1878*, nr. 1, s. 32-36.

⁸⁹ Helle 1982: 179.

⁹⁰ NgL, 1. rekke, 3, nr. 6.

tredje gruppe lover er privilegiene. Privilegier ble gitt av en myndighet, her den norske og senere dansk-norske kongemakten, til en gruppe i det samfunnet kongemakten var overordnet. Privilegiene som ble gitt til de hanseatiske kjøpmennene i Bergen fra siste halvdel av 1200-tallet og utover i senmiddelalderen er en viktig kilde til forholdet mellom Kontoret og den norske kongemakten.

Videre finnes det en gruppe normative kilder til Kontoret i Bergen ved Byarkivet i Lübeck, nemlig ulike edsformularer. Edsformularer knyttet til en edsavleggelse ved inntredelse i en sammenslutning eller embete. Fra Kontoret i Bergen er det bevart edsformularer for oldermenn, achteinere og husbønder ved Kontoret. De bevarte formularene er fra slutten av 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet.⁹¹

Vedtekter, lover og edsformularer er i stor grad normative kilder. Til en viss grad er de også deskriptive, det vil si at de kan beskrive forholdene slik de faktisk var. Men siden disse kildegruppene i hovedsak er normative kilder, er det ønskelig å trekke inn andre kilder i drøftingene, kilder som kan bekrefte, avkrefte eller bidra til å sette opplysninger i det normative kildematerialet inn i en bredere kontekst.

Et viktig kildemateriale i så måte er testamentene fra kjøpmenn ved Kontoret som senere ble bergensfarere i Lübeck. Disse er bevart i *Bergenfabrerarkivet* ved Byarkivet i Lübeck. Innholdet i 231 av disse testamentene ble publisert av Friedrich Bruns i år 1900.⁹² Testamentene utgjør en viktig kilde til institusjoner i Bergen i senmiddelalderen. De hanseatiske kjøpmennene betenkte kirker, klostre, hospitaler og gilder i sine testamenter. Testamentene vitner om eksistensen til en rekke gilder i bysamfunnet i senmiddelalderen. De 231 testamentene er fordelt over en periode på 220 år, det første fra 1307 og det siste er fra 1527. Av disse er gildene i Bergen betenkt i 46 testamenter, det første fra 1400, det siste fra 1527. Når en skal anvende testamentene slik de står i Bruns bok, er det viktig å være klar over hvilket utvalg Bruns gjorde. Bruns gjorde et utvalg på 231 testamenter basert på flere kriterier. Han tok ikke med testamenter fra etter 1530, da han mente at testamentene mistet sin middelalderlige grunnkarakter etter at reformasjonen ble innført i Lübeck det året.⁹³ Videre var Bruns intensjon å belyse den bergenske handelens egenart og bergenfahrerkollegiets historie. Han valgte derfor bare å transkribere testamenter fra bergenfahre og andre som hadde bånd til byen gjennom slekt, forretningsmessige eller vennskapelige forbindelser.⁹⁴ Han gjengav dessuten ikke hele innholdet i de enkelte testamentene, bare de delene han mente stod innenfor rammen av intensjonen med arbeidet. Dette var

⁹¹ Se vedlegg.

⁹² Bruns 1900: 1-151.

⁹³ Bruns 1900:6.

⁹⁴ Bruns 1900: 6.

opplysninger om arvelateren, pengegaver til institusjoner i Bergen og størrelsen på de enkelte gavene. Resten av innholdet ble gjengitt i regist.⁹⁵

Videre er det bevart en del brevkorrespondanse mellom ulike institusjoner som kan kaste lys over ulike grupper i Bergen. Det gjelder blant annet korrespondanse mellom den norske kongemakten og hansastedene, mellom kirkelige institusjoner og hansastedene og mellom Kontoret og hansastedene.

I diplomatariet finnes det en del vitnebrev som nevner gildeskåler og skytningsstover. Vitnebrev var privatbrev, og gjaldt som regel ulike rettskipinger.⁹⁶ De viktigste opplysningene disse kildene gir oss er imidlertid ikke innholdet, men opplysninger om hvor møtet fant sted. Ved slike møter benyttet man ofte gildeskålene, og det er bevart vitnebrev som ble utstedt både i Mariagildets og Jatmundsgildets gildeskåler.⁹⁷ Slike møter fant også sted i skytnings- og setstover i byens gårder.⁹⁸

Felles for alle gilder var at de hadde en alterstiftelse i en kirke, mens de mest velstående gildene kunne eie en egen kirke.⁹⁹ En viktig kilde til disse alterstiftelsene er kirkelige jordebøker. Her er det særlig en som kommer i betraktning: den såkalte *Bergens Kalvskinn*, jordeboken til bispesetet i Bergen.¹⁰⁰ Den inneholder lister over alterstiftelsene i domkirken i Bergen og jordegodset som tilhørte de ulike stiftelsene. Innsamlingen av opplysninger til jordeboken ble trolig satt i gang på 1310-tallet og ferdig en gang før 1340. Selve jordeboken ble ført i pennen i 1350-årene.¹⁰¹

En mer berettende kilde til livet ved Kontoret er beretningen til Jochim Schlu.¹⁰² Schlu var fra Rostock, og kom til Bergen 14 år gammel i 1577. 15 år senere dro han tilbake til Rostock som kjøpmann og ble medlem av Bergenfahrerkollegiet i byen. I 1606 skrev han skuespillet *Comedie vor den frommen Isaac*.¹⁰³ I innledningen skrev Schlu om livet ved Kontoret. Siden han bodde i en av gårdene som lå under Kontoret mens han var i Bergen, kan det han forteller om livet der være av viktighet i drøftingene av gårdsfellesskapet.

⁹⁵ Bruns 1900: 7.

⁹⁶ Hamre 1976: Vitnebrev i Norge, i *KLNM X*, s. 214-15.

⁹⁷ NM 1: 574-75, nr. 19 og 20.

⁹⁸ DN VI nr. 187, V nr. 206, III nr. 265, II nr. 295, RN III nr. 746.

⁹⁹ Blom 1960: 309.

¹⁰⁰ *Bergens Kalvskinn* er gitt ut i en faksmilleutgave av Finn Hødnebo og Ole-Jørgen Johannesen. (Hødnebo og Johannessen 1989: *Bergens Kalvskinn*, AM 329 Fol. i Riksarkivet.)

¹⁰¹ Hødnebo 1956: *Bergens kalvskinn*, i *KLNM I*, s. 474.

¹⁰² Innledningen til Schlus skuespill ble trykt i sin helhet av Koren Wiberg. (Koren Wiberg 1932: 101-103)

¹⁰³ Koren Wiberg 1939: 35-42.

2. GILDEBEGREPET I FORSKNINGEN

2.1. Innledning

I dette kapittelet vil jeg se på hva tidligere forskning har ment med begrepet gilde. Kapittelet er tredelt. Hovedfokuset vil ligge på den norske forskningen, som også utgjør den første delen av kapittelet. Gjennomgangen av den norske gildedeforskningen vil ikke ta sikte på å være fullstendig eller dekke alle aspekter av debatten. I stedet har jeg valgt å la gjennomgangen begynne omkring år 1900. Det er det to årsaker til. Det var da den norske debatten om de norske gildenes opprinnelse, som satte sitt preg på gildedebatten de neste tiårene, startet. Utgangspunktet for den debatten var en bok som kom ut i 1888, skrevet av den tyske rettshistorikeren *Max Pappenheim*.¹⁰⁴ Og i 1899 gav professor *Alexander Bugge* ut verket *Studier over de norske byers selvstyre og handel før Hanseaternes tid*.¹⁰⁵ Det var det første større norske historieverket som også behandlet gildene.

I den andre delen av kapittelet vil jeg ta for meg nyere synspunkter i den nordeuropeiske gildedebatten. Det siste bidraget i den norske debatten kom i 1999.¹⁰⁶ Siden har det kommet viktige bidrag fra danske og tyske historikere som etter min mening utfordrer norske synspunkter og som kan sette gildene i norsk middelalder i et nytt lys.¹⁰⁷ Det vil også komme fram i dette kapittelet at den norske forskningen i liten grad har benyttet seg av bidrag fra den nordeuropeiske debatten også i tiden før 1999. Jeg vil derfor ta med noen bidrag fra engelske, danske og tyske historikere fra både 1980- og 90-tallet.¹⁰⁸ Til slutt vil jeg forsøke å si noe om hvilken betydning bidragene fra den nordeuropeiske gildedebatten har for synet på gildene i Norge i middelalderen, og forsøke å gi begrepet gilde en definisjon jeg kan benytte i de videre drøftingene.

2.2. Den norske gildedeforskningen

Debatten om de norske gildenes opprinnelse preget den norske gildedebatten like før og i de første tiårene etter 1900, og hadde som nevnt sitt utgangspunkt i Pappenheims bok fra 1888 om Gulatingsskræen. Pappenheim tilhørte den germanistiske skolen som gjorde seg gjeldende i Tyskland i siste halvdel av 1800-tallet. Denne forskningstradisjonen hevdet at det fantes en urgermansk kulturell enhet blant de germanske folkene slik språkvitenskapen hadde påvist når det

¹⁰⁴ Pappenheim 1888: *Ein altnorwegisches Schutzgildestatut nach seiner Bedeutung für die Geschichte des nordegermanischen Gildewesens erläutert*.

¹⁰⁵ Bugge 1899.

¹⁰⁶ Sigurdsson 1999: *Norsk historie 800-1300. Fra høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*.

¹⁰⁷ Anz 1998, Oexle 1998, Bisgaard 2001, samme 2004.

¹⁰⁸ De viktigste engelske bidragene er skrevet av *Miri Rubin*, *Eamon Duffy* og *Gervase Rosser*, samt *Susan Reynolds*. (Rubin 1991, Duffy 1992, Rosser 1988, Reynolds 1984) De tyske bidragene har særlig kommet fra *Otto Gerhard Oexle*, ved Max Planck-instituttet i Göttingen og hans elev *Christoph Anz*, men også fra forskere som *Ruth Smidt-Wiegand* og *Ludwig Remling*. (Oexles artikler referert i litteraturlisten hos Anz, videre Anz 1998, Smidt-Wiegand 1981, Remling 1986) I Danmark har særlig *Lars Bisgaard* bidratt til å forme et nytt syn på de danske gildene, mens *Dag Lindström* i sin avhandling om håndverkernes sammenslutninger i Bergen, Malmö og Stockholm, også skriver om gilder i middelalderen mer generelt. (Lindström 1991: *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350-1625*.)

gjaldt de germanske språkene.¹⁰⁹ I tråd med dette synet hevdet Pappenheim at Gulatingsskrån var et uttrykk for gildenes felles nordgermansk opprinnelse. Begrunnelsen mente han å finne i en dualisme mellom bestanddeler av kristen og hedensk opprinnelse i gildeskråen. De kristne bestanddelene hadde ifølge Pappenheim mye til felles med danske og engelske skrårer, og han konkluderte derfor med at gildene i Norge ble dannet etter danske og engelske forbilder.¹¹⁰ De hedenske bestanddelene var derimot uttrykk for den felles nordgermanske opprinnelsen til gildene og den nordgermanske kulturelle enhet.¹¹¹

Elleve år senere ble Pappenheims syn på de norske gildenes opprinnelse utfordret av den norske historikeren Alexander Bugge. I det nevnte verket *Studier over de norske byers selvstyre og handel før Hanseaternes tid* fra 1899 hevdet han at gildene ikke hadde en felles nordgermansk opprinnelse i førkristen tid slik Pappenheim mente, men at gildene oppstod i England i møtet mellom angelsaksisk og nordisk kultur.¹¹² Fra England førte så kong Olav Kyrre med seg gildene til Norge. Likevel mente Bugge at gildene også hadde en forløper i førkristne, norske tradisjoner.¹¹³ De norske gildene ble dermed resultatet av møtet mellom tradisjoner Olav Kyrre tok med seg fra England og førkristne, norske tradisjoner.

Bugge mente at gilder bestående av husfaste menn spilte en viktig rolle i bystyringen ved siden av gjaldker og bymøte i de norske byene i høymiddelalderen. I disse gildene ble saker drøftet før de havnet i byenes råd.¹¹⁴ Bugge så for seg at Mariagildet i Bergen, Olavsgildet i Tønsberg og Krossgildet i Nidaros spilte en slik rolle.¹¹⁵ Begrunnelsen fant han i en bestemmelse i Magnus Lagabøtes bylov fra 1276, der det het at bylagtinget skulle møte i Maria gildeskål i Bergen, Olavsgildeskålen i Tønsberg og Krossgildets gildeskål i Nidaros.¹¹⁶ Skikken med å bruke gildeskålen som rådhus mente Bugge kom med Olav Kyrre fra England.¹¹⁷

I avhandlingen *Tingsteder, gilder og andre mittpunkter i de norske bygdene* fra 1917 var Bugges hovedtese at hver bygd i middelalderen hadde et ting, et gilde og en kirke.¹¹⁸ Gildene var sammen med tingstedene landsbygdas viktigste møtesteder og bestod av bygdas ledende bondeallmue.¹¹⁹ I

¹⁰⁹ Hansen 1999: Ætten i de eldste norske landskapslovene, i Mundal og Øye(red.)1999, *Norm og praksis i middelaldersamfunnet*, s. 27.

¹¹⁰ Pappenheim 1888: 128.

¹¹¹ Pappenheim 1888: 21.

¹¹² Bugge 1899: 76.

¹¹³ De førkristne tradisjonene mente han var institusjoner som drikkelaget, fostbrædralaget, minneskålene, blodhevninstituttet og arveølet. (Bugge 1899: 50)

¹¹⁴ Bugge 1899: 101.

¹¹⁵ Bugge var imidlertid ikke den første som foreslo at Mariagildet kunne ha spilte en rolle i styringen av byen. *Christian C. A. Lange* fremmet tesen i verket om klostrenes historie i Norge, og den ble senere gjentatt hos Pappenheim. (Lange 1856: *De norske klostres historie i Middelalderen*, s. 262, Pappenheim 1888: 137f, Bugge 1899: 101, samme 1923: *Norsk Sjøfarts Historie 1*, s. 189-90)

¹¹⁶ Robberstad 1923: *Magnus Lagabøtes Bylov av 1276*(*Björgvinsboken*), Tingskipingsbolken, kap. 1, s. 2.

¹¹⁷ Bugge 1899: 101.

¹¹⁸ Bugge 1917: 217-18.

¹¹⁹ Bugge 1917: 217.

avhandlingen kom det også fram at Bugge hadde skiftet syn på gildenes opprinnelse. Nå hevdet Bugge at gildene ikke kom til Norge med Olav Kyrre, men oppstod på den norske landsbygda i førkristen tid.¹²⁰ Bugge mente at gildene i førkristen tid var knyttet til dyrking av vanegudene. Etter kristningen av landet skal gildene ha fått et kristent preg, og gildenes dyrking av vanegudene ble erstattet av en kult knyttet til kristne helgener.¹²¹ Og mens han tidligere hevdet at skikken med å bruke gildeskåler som rådhus i byene kom fra England, mente han nå at den kom fra den norske landsbygda.¹²²

I 1920 holdt professor *Oscar Albert Johnsen* et foredrag i Kristiania om gildenes opprinnelse og utvikling i Norge.¹²³ I likhet med Bugge mente Johnsen at gildene hadde sin opprinnelse i det norske bondesamfunnet i førkristen tid.¹²⁴ Videre hevdet han at de angelsaksiske gildene var påvirket av skandinaviske, og særlig norske, gilder. Her trakk han fram likhetene mellom gildeskråene til tegnenes gilde i Cambridge og Trøndelagsskråen. Påvirkningen skal ha kommet gjennom nordmenn og dansker som kom til England på Knut den Stores tid. Johnsen konkluderte dermed med at gildene spredte seg fra Norge til England.¹²⁵ Han mente også å se klare angelsaksiske trekk i de kristne seremoniene i norske gilder. Det viste at påvirkningen senere gikk fra England til Norge.¹²⁶

I foredraget forsøkte Johnsen også, med utgangspunkt i tre av de norske gildeskråene, å beskrive gildenes utvikling i landet. I Trøndelagsskråen mente Johnsen å finne en representant for 1100-tallets bygdegilder med røtter i førkristen tid.¹²⁷ Skråen viste at gildet gikk tilbake til tiden før kristningen, og først ble tillagt et kristent meningsinnhold etter kristningen.¹²⁸ Gulatingskråen viste gildenes blomstringstid på 1200-tallet, og representerte en sammensatt, velutviklet institusjon.¹²⁹ Endelig uttrykte Onarheimsskråen gildenes nedgangstid i senmiddelalderen. Begrunnelsen fant Johnsen i at skråen ikke hadde bestemmelser om gjensidig økonomisk hjelp og forsikring.¹³⁰ Han mente at denne utviklingen var naturlig, da Svartedauden skal ha medført at mange gilder ble oppløst og at gildene som overlevde ikke maktet å gi økonomisk hjelp på samme måte som før. Ifølge Johnsen var det først etter Svartedauden at den religiøse kultus skal ha

¹²⁰ Bugge 1917: 248-51.

¹²¹ Bugge 1917: 248-51.

¹²² I *Norske Sjøfarts Historie* kan det se ut til at Bugge igjen hadde skiftet syn. Her skrev han at skikken med å bruke gildeskål som rådhus var "etter forbillede fra England." (Bugge 1917: 247, samme 1923: 189)

¹²³ Johnsen 1920a: Gildevæsenet i Norge i middelalderen. Oprinnelse og utvikling, i *HT*, 5. rekke, 5(1920), s. 73-101.

¹²⁴ Senere åpnet Johnsen for at gildene i Norge oppstod på landsbygda under innflytelse fra Tyskland. (Johnsen 1920a: 93-94, samme 1936: *Norges bønder – Et utsyn over den norske bondestands historie*, s. 130)

¹²⁵ Johnsen 1920a: 89.

¹²⁶ Johnsen 1920a: 89-92.

¹²⁷ Johnsen 1920a: 75.

¹²⁸ Johnsen 1920a: 83-84.

¹²⁹ Johnsen 1920a: 81.

¹³⁰ Johnsen 1920a: 98.

kommet i forgrunnen i gildene. Skråen uttrykte dermed en generell sterkere religiøs lengsel i samfunnet etter pestens herjinger.¹³¹

I 1922 gav *Edvard Bull* ut det første bindet av *Kristianias historie*.¹³² Her uttrykte Bull sin støtte til Bugges tese om at det fantes et gilde for de husfaste menn i Oslo i middelalderen. Bull hevdet at dette gildet spilte en viktig rolle i bystyringen ved siden av gjaldker og bymøte, da det etter hans mening var der sakene som skulle legges fram på bymøtet ble forberedt og drøftet.¹³³ Syv år senere gav Johnsen ut middelalderbindet av *Tønsbergs historie*, der han gav sin støtte til Bugges tese for Tønsbergs vedkommende.¹³⁴

Bugge og Johnsens teser om gildene i norsk middelalder har dannet utgangspunktet for det meste av senere norsk gilddeforskning. Norsk forskning har dessuten stort sett gitt sin tilslutning til Bugge og Johnsens synspunkter. Blant annet er forskerne enige om at gildene har en innenlandsk opprinnelse i førkristen tid, og at de etter kristningen av landet fikk et kristent preg.¹³⁵ Det er også vanlig i norsk forskning å gjøre et skille mellom by- og bygdegilder. I bygdene skal gildene ha omfattet hele den ledende bondeallmue, mens bygilder aldri kom til å representere hele bybefolkningen, bare ulike sosiale og økonomiske grupper i byen.¹³⁶

Flere forskere har som Bugge gitt gildene en viktig rolle ved siden av tinginstitusjonen i bygdene. Bakgrunnen for dette synet er at siden gildene bestod en bygds bondeallmue, må medlemmene ha sammenfalt med bygdas tingallmue.¹³⁷ Sammenhengen mellom tingsted og gilde danner utgangspunktet for *Knut Ellefsruds* hovedoppgave fra 1996.¹³⁸ Ellefsrud hovedtese er at bygdegildenes viktigste oppgave i høymiddelalderen var å være konfliktløser.¹³⁹ Ellefsrud mener at den norske kongemakten i høymiddelalderen var svak lokalt. Løsning av konflikter mellom folk i bygdene ble dermed en oppgave for lokale institusjoner som ting og gilde.¹⁴⁰ Dette samsvarer etter hans mening godt med rettssakene som er beskrevet i diplommaterialet fra høymiddelalderen, saker som for en stor del dreide seg om jordetvister, drapssaker og saker der de involverte kom fra ulike bygdesamfunn. Det var ifølge Ellefsrud det offentlige som hadde ansvaret i slike saker, mens det i alle andre saker, der de involverte kom fra samme bygd, og

¹³¹ Johnsen 1936: 133-35.

¹³² Bull 1922: *Kristianias historie bind 1: Oslos historie*.

¹³³ Bull 1922: 109-10.

¹³⁴ Johnsen 1929: *Tønsbergs historie, bind 1. Middelalderen*, s. 253.

¹³⁵ Blom 1956: *Trondheim bys historie I. I St. Olavs by*, s. 440: "Det kan påvises mange likheter mellom f. eks. norske og danske gilder, og mellom de skandinaviske og engelske, men forskerne heller likevel i dag til den oppfatning at gildene her i landet har sin rot i norske forhold."

¹³⁶ Blom 1960: 311.

¹³⁷ Blom 1960: 311.

¹³⁸ Ellefsrud 1996: *Gilder og konfliktløsning i norsk høymiddelalder (ca. 1130-1350)*, hovedoppgave i historie ved UiO.

¹³⁹ Ellefsrud 1996: 7.

¹⁴⁰ Ellefsrud 1996: 100.

dermed tilhørte samme gilde, var gildenes ansvar å løse konflikten.¹⁴¹ Ellefsrud gir dermed gildene en sentral rolle i høymiddelalderens norske bygder, både som tilrettelegger for løsning av konflikter og som konfliktløser.

Ellefsruds syn på gildenes rolle i bygdene i høymiddelalderen deles av *Jon Vidar Sigurdsson*.¹⁴² Ifølge Sigurdsson baserer landskapslovene seg på et prinsipp om at partene selv skulle ordne opp i retts- og lovbrudd. Siden gildene var sammenslutninger av mennesker fra et bestemt geografisk område, ble en konflikt mellom to mennesker fra samme bygd en konflikt mellom to medlemmer av samme gilde. Dermed ble det gildets oppgave å løse konflikten.¹⁴³ På den måten overlappet gildene tingstedene i rollen som lokal konfliktløser. Sigurdsson mener videre at gildenes interne jurisdiksjon og rollen de hadde som konfliktløser i lokalsamfunnet ble svekket mot slutten av 1200-tallet, i takt med at kongemaktens rettsapparat ble styrket.¹⁴⁴

I sin hovedoppgave fra 1997 tar *Harald M. Lindbach* for seg gildene i Norge i perioden 1250-1550.¹⁴⁵ Lindbachs hovedanliggende er å se på hvilke økonomiske, religiøse og sosiale funksjoner gildene hadde i perioden.¹⁴⁶ Lindbach definerer gildene som kristne menigheter. Med det mener han at gildene var sammenslutninger der kristne møttes for å be og for å delta i religiøse seremonier sammen. Formålet med disse seremoniene var ifølge Lindbach å sikre deltakerne kortest mulig opphold i skjærsilden og evig liv.¹⁴⁷ Lindbach mener også at gildene var geografiske enheter som strakte seg over store områder, og at gildene innenfor disse områdene var organisert i flere mindre enheter. Begrunnelsen finner han i Gulatingskråen, der medlemmene er inndelt i sveiter.¹⁴⁸ Endelig gjennomgår Lindbach stedsnavnmaterialet som Bugge benyttet seg av i arbeidet med tesen om at hver bygd hadde et gilde, en kirke og et ting. Lindbachs konklusjon er at gildene ikke var sentrale samlingssteder i bygdene, slik Bugge hadde hevdet, men at de var sentrale samlingssteder for bygdene.¹⁴⁹

Det har lenge vært vanlig i norsk forskning, i likhet med europeisk forskning forøvrig, å skille mellom ulike gilder i byene.¹⁵⁰ Byene var i større grad enn landsbygda preget av sosial og økonomisk differensiering. Derfor har man sett for seg at bygildene aldri kom til å omfatte hele bybefolkningen, men bestod av sosialt og økonomisk atskilte grupper i byen. Skillet kommer

¹⁴¹ Ellefsrud 1996: 95-96.

¹⁴² Sigurdsson 1999: 146-51.

¹⁴³ Sigurdsson 1999: 147.

¹⁴⁴ Sigurdsson 1999: 151.

¹⁴⁵ Lindbach 1997: *De norske middelaldergildene. Økonomiske, religiøse og sosiale funksjoner ved gildene i Norge, ca. 1250-1550*, hovedoppgave i historie ved UiT 1997.

¹⁴⁶ Lindbach 1997: 5.

¹⁴⁷ Lindbach 1997: 93.

¹⁴⁸ Lindbach 1997: 111-13, Gulatingskråen: art. 6, 12 og 37.

¹⁴⁹ Lindbach 1997: 136.

¹⁵⁰ Blom 1960, Nedkvitne 1991, Helle og Nedkvitne 1977, Helle 1982, Blom 1984, Holt og Rosser 1990, Anz 1998, Bisgaard 2001.

fram i forskningsbegrepene gilde, laug og brorskap. Med gilde har man ment kjøpmannsgilder, som skal ha bestått av kjøpmennene i en by. Slike gilder spilte en viktig rolle i bystyringen i byer over hele det nordvestlige Europa fra 1000-tallet til ut på 1200-tallet.¹⁵¹ I engelske byer gikk de under betegnelsen *gilda mercatoria*. Lederne av slike gilder ble borgermestere, gildemedlemmene kunne ha en oppgave som skatteoppkrevere i byen, og gildenes møtesteder, de såkalte *guildhalls*, var ofte synonymt med byens rådhus.¹⁵² I noen engelske byer spilte de en rolle i bystyringen også utover denne perioden. Andover ble styrt av et gilde helt fram til 1500-tallet.¹⁵³ Laug har vært det rådende begrepet for håndverkerguilder.¹⁵⁴ Laugene skal ha vært håndverkernes økonomiske interesseorganisasjoner. Hver håndverkergruppe i en by skal ha hatt sitt eget laug, utelukkende bestående av håndverkets utøvere i byen.¹⁵⁵ Med brorskap har man ment religiøse selskaps- og hjelpeforeninger for legfolk.¹⁵⁶ Religiøse brorskap skal ha spredt seg over hele Europa i senmiddelalderen, og har blitt sett i sammenheng med etableringen av tiggerordene.¹⁵⁷

Både Bugge, Johnsen og Bull hevdet at kjøpmannsgilder spilte en viktig rolle i bystyringen av de fire største byene i Norge i middelalderen. Etter 1945 har det kommet nye bymonografier over Oslo, Bergen og Trondheim der tesen har blitt drøftet på ny. *Grethe A. Blom* har avvist tesen for Nidaros del i middelalderbindet av Trondheims historie. Blom mener at det var erkebiskopens og kongens menn som styrte byen i middelalderen.¹⁵⁸ Miklagildet eller Krossgildet var etter hennes mening ikke et kjøpmannsgilde men et *sentralgilde*. Medlemmene i gildet kom både fra Nidaros og Trøndelagsbygdene. Nidaros var midtpunktet i gildet, det var der det årlige gildestevnet fant sted.¹⁵⁹ *Arved Nedkvitne* avviser på lignende måte at et gilde for byens husfaste menn skal ha hatt en rolle i bystyringen i Oslo. Nedkvitne mener at kildene ikke gir grunnlag for å skille mellom religiøse brorskap, kjøpmannsgilder og håndverkslaug i Oslo. I stedet mener han at begrepet ble brukt utelukkende om religiøse brorskap, det han kaller bønnefelleskap, i byen. Gildene tok dermed heller ikke del i bystyringen. Nedkvitne mener i likhet med Blom at det var bymøtet, senere byrådet, som var bymennenes politiske interesseorganisasjoner.¹⁶⁰

¹⁵¹ Tait 1936: *The Medieval English Borough*, s. 222-35, Martin 1990: The English Medieval Borough in the thirteenth century, i Holt og Rosser (red.), *The Medieval Town. A Reader in English Urban history 1200-1540*, s. 37-39, Pirenne 1968: *Byene i middelalderen*, s. 98-99, Helle 1982: 590.

¹⁵² Tait 1936: 233, 304, Martin 1990: 39.

¹⁵³ Martin 1990: 29-48.

¹⁵⁴ Sogaard 1964: Lav II, i *KLNM X*, s. 363-65.

¹⁵⁵ Sogaard 1964: 363-65, Bendixen 1912: *De tyske håndverkere paa norsk grund i middelalderen*, s. 9, Grieg 1936: *Det norske håndverks historie bind 1: Middelalderen*, s. 31-32.

¹⁵⁶ Blom 1960: 312, Kolsrud 1958: *Noregs kyrkesoga 1, Millomalderen*, s. 356-57.

¹⁵⁷ Kolsrud 1958: 356, Bisgaard 2001: 20.

¹⁵⁸ Blom 1956: 447.

¹⁵⁹ Blom 1956: 442-44, samme 1984: Die Ursprung der Gilden in Norwegen und ihre Entwicklung in den Städten des Mittelalters, i Friedland(red.): *Gilde und Korporation in den nordeuropäischen Städten des späten Mittelalter*, s. 12, samme 1997: *Trondheims historie 997-1997. Bind 1. Hellig Olavs by. Middelalder til 1537*, s. 253.

¹⁶⁰ Nedkvitne 1991: *Oslo bys historie 1. Byen under Eikaberg*, s. 306-8.

Derimot mener Knut Helle at tesen kan ha mye for seg når det gjelder Bergen i middelalderen. I middelalderbindet av Bergen bys historie gir han sin støtte til tesen om at et gilde for byens husfaste menn, Mariagildet, kan ha spilt en rolle i bystyringen i høymiddelalderen. Helle peker på flere forhold som går i den retningen. Mariagildet var et av gildene som fikk fortsette etter 1293/94. I samme retning peker båndene som fantes mellom Mariagildets gildeskål, bylagtinget og bymøtet i byen. Ifølge byloven skulle bylatinget møte i Mariagildets gildeskål. Og fra begynnelsen av 1300-tallet ble det årlige bymøtet holdt på Mariakirkegården like ved.¹⁶¹ Videre mener Helle at Mariagildet trolig var knyttet til Mariaalteret i Mariakirken. Det, og at kirken ble bygget stor og prektig, får Helle til å foreslå at Mariakirken var gildekirke for et rikt og innflytelsesrikt Mariagilde. Endelig påpeker Helle at slike kjøpmannsgilder var vanlige i byer i hele det nordvestlige Europa i høymiddelalderen, og mener at det er sannsynlig at det var slik også i Bergen.¹⁶²

Et sentralt spørsmål i debatten om kjøpmannsgilder er hvordan man definerer begrepet kjøpmann. Mange ville forbinde begrepet kjøpmann med en som driver selvstendig handel. Men anvendt på de norske byene i høymiddelalderen blir det bare delvis riktig. I Bergen i høymiddelalderen kunne kjøpmenn være stedfortredere for andre handlende, som kongemakten, kirkelige institusjoner og aristokratiet. Stedfortrederen, den såkalte *lestreki*, fraktet varene til utlandet, omsatte dem der og kjøpte inn varer der for oppdragsgiveren. Stedfortrederen kunne være oppdragsgiverens tjener eller en mer selvstendig kjøpmann som stod i kompaniskap med andre handlende. Det fantes flere former for kompaniskap. En form var såkalt *hjafelag*. Her overlot en vareeier frakten, omsetningen og innkjøp av varer til en annen kjøpmann uten selv å bli med på overfarten. En annen form for kompaniskap var *felag*. Her skjøt flere kjøpmenn inn parter i varene som skulle selges eller i kapitalen, og hver enkelt kjøpmann fikk del i overskuddet i forhold til det han hadde skutt inn. Alle kjøpmennene i felaget kunne delta i fraktingen av varene, men frakten kunne overlates til en eller flere av kjøpmennene i felaget. Endelig fantes det såkalte kommisjonærer, som fraktet og handlet med en annens varer uten selv å ta del i tap eller overskudd. Slike kjøpmenn fraktet som regel også varer for salg for egen regning.¹⁶³

Spørsmålet om hvordan man definerer begrepet kjøpmann inngår i debatten om hvorvidt det fantes en selvstendig gruppe kjøpmenn i de norske byene i høymiddelalderen. Både Bugge og Johnsen mente det fantes en gruppe norske kjøpmenn i Bergen som drev med aktiv handel på utlandet i siste halvdel av 1200-tallet. Samtidig hevdet Johnsen at disse kjøpmennene økonomisk var avhengige av det han kalte grunneieraristokratiet i byen. De var også enige om at de

¹⁶¹ Helle 1982: 527, 529.

¹⁶² Helle 1982: 590.

¹⁶³ Avsnittet bygger i hovedsak på fremstillingen hos Helle. (Helle 1982: 371-74, videre Blom 1963: Kompaniskap i Norge, i *KLNM VIII*, s. 685-87, videre Jørgensen 1963: Kommissionhandel, i *KLNM VIII*, s. 668-671)

innenlandske kjøpmennene ble utkonkurrert av hanseatiske kjøpmenn i første halvdel av 1300-tallet.¹⁶⁴ Også *Johan Schreiner* har hevdet at det fantes en gruppe innenlandske kjøpmenn i Bergen i høymiddelalderen. En del av disse drev handel på utlandet, særlig i tørrfiskeeksporten til engelske havner i tiden før og etter 1300.¹⁶⁵ Ifølge Schreiner ble denne gruppen utkonkurrert av hanseatiske kjøpmenn grunnet hanseatenes overlegne organisasjon og fordi hanseatenes kogger hadde bedre lasteevne enn de norske skipene.¹⁶⁶ Senere har både arkeologiske utgravinger og Nedkvitnes gjennomgang av østengelske tollruller fra begynnelsen av 1300-tallet vist at Schreiners tese om forskjell i lastekapasitet på norske og hanseatiske skip må forkastes. Ved å sammenligne lasteevnen på norske og hanseatiske skip som står oppført i tollrullene, kom Nedkvitne til at det ikke er grunnlag for å hevde at nordmennenes skip hadde mindre lasteevne enn skipene hanseatiske kjøpmenn benyttet.¹⁶⁷ I stedet har senere forskning gitt andre forklaringer på hvorfor hanseatene ble dominerende i handelen på Bergen på begynnelsen av 1300-tallet. Blant annet påpeker Nedkvitne at norske kjøpmenn jevnt over var mindre kapitalsterke enn de konkurrerende hanseatene og at de manglet de omfattende og permanente handelskontaktene som hanseatene hadde.¹⁶⁸

Knut Helle gir Bugge langt på vei rett i at det på 1200-tallet og litt inn på 1300-tallet fantes en gruppe kjøpmenn i Bergen som drev med handel på utlandet på egen regning. Han understreker imidlertid at de ikke bare drev selvstendig handel, men også drev handel i samarbeid med de andre gruppene i byen som drev handel på utlandet.¹⁶⁹ Men når Helle mener at Mariagildet var et kjøpmannsgilde, er ikke det ensbetydende med at det bestod av en gruppe selvstendige kjøpmenn i byen. Helle ser i stedet begrepet kjøpmann i sammenheng med begrepet *husfast mann*. En husfast mann var en som leide eller eide minst en kvart gård i byen i minst et år.¹⁷⁰ Ifølge byloven var det bare de husfaste mennene i byen som kunne drive handel på utlandet. Både kongemakten, kirkelige institusjoner, aristokratiet og mer selvstendige kjøpmenn kunne drive handel fordi de eide eller leide en gård eller deler av en gård i byen.¹⁷¹ Som husfaste menn skulle de dessuten delta i bystyringen ved å møte på bymøtet ved Mariakirken og ved å kunne velges til bylagtinget.¹⁷² Helle ser dermed en sammenheng mellom husfaste menn, de som

¹⁶⁴ Bugge 1923: 249, Johnsen 1924: *Noregsveldets Undergang- Et utsyn og et oppgjør*, s. 35.

¹⁶⁵ Schreiner 1935: *Hanseatene og Norges nedgang*, s. 41.

¹⁶⁶ Schreiner 1935: 17.

¹⁶⁷ Nedkvitne 1976: Handelsfarten mellom Norge og England i høymiddelalderen, i *Sjøfartshistorisk Årbok 1976*, Bergen, s. 209-36.

¹⁶⁸ Nedkvitne 1976: 198-209.

¹⁶⁹ Helle 1982: 371.

¹⁷⁰ Helle 1982: 274.

¹⁷¹ Helle 1982: 274, 452.

¹⁷² Helle 1982: 274-303.

drev med handel og de som deltok i bystyringen.¹⁷³ Det var disse som etter hans mening utgjorde Mariagildet.

Det synes å være enighet om at utbredelsen av håndverkerguilden aldri ble særlig stor i de norske middelalderbyene, og at spirene til en organisering av innenlandske håndverkere nesten utelukkende er å finne i Bergen i siste halvdel av 1200-tallet.¹⁷⁴ Riktignok fantes det et skomakergilde i Oslo og trolig et i Trondheim, men siden dette var tyske skomakerguilden har de følgelig ikke vært betraktet som uttrykk for en organisering av innenlandske håndverkere i disse byene.¹⁷⁵ Bakgrunnen for tesen om at utbredelsen av håndverkerguilden stort sett er å finne i Bergen er retterboten fra kong Eirik Magnusson til Bergen fra 1293/94, som forbød en rekke håndverkerguilden i byen.¹⁷⁶ Det er enighet blant norske forskere om at forbudet viser en spire til organisering av innenlandske håndverkere i Bergen mot slutten av 1200-tallet, og at denne spiren døde hen som følge av forbudet av 1293/94.¹⁷⁷ Derimot har det blitt fremmet ulike teorier om hvorfor forbudet kom og hvem det var rettet mot. *Bendix E. Bendixen* mente at forbudet i hovedsak var rettet mot en begynnende organisering av tyske kjøpmenn og håndverkere i byen.¹⁷⁸ *Bendixen* fikk senere støtte for sitt syn av *Ruth B. Edvardsen*. Hun hevder at kongemaktens hovedintensjon med forbudet var å begrense de tyske kjøpmennenes begynnende organisering i byen. Forbudet var også rettet mot de tyske skomakerne i byen, da de var organisert som et svennegilde en tid før forbudet kom i 1293/94.¹⁷⁹ *Sigurd Grieg* mener derimot at forbudet først og fremst var et forsøk på å forhindre at det oppstod konflikter i Bergen mellom sterke håndverkerguilden og kjøpmennene lik konfliktene som hadde oppstod i engelske og nederlandske byer i årene før.¹⁸⁰ Den utløsende årsaken til at forbudet kom, var ifølge *Grieg* at håndverkersvennenes gilder krevde lønnsforhøyelse, mens håndverkermeesterens gilder hadde forsøkt å skru opp prisene på sine arbeidere.¹⁸¹ *Knut Helle* har fremmet flere årsaker til at forbudet kom. Blant annet kan kongemakten ha forsøkt å forhindre at håndverkerne bedrev en solidarisk pris- og takstpolitikk seg i mellom. Forbudet kan samtidig ha vært kongemaktens markering av at det bare var kongemakten som kunne gi statutter og privilegier i byen.¹⁸²

¹⁷³ Helle 1982: 449-54.

¹⁷⁴ Blom 1960: 312, Helle 1964: 122, Helle og Nedkvitne 1977: 254, Helle 1982: 456-57, Nedkvitne 1991: 307, Bendixen 1912, Grieg 1936, Edvardsen 1975: *De tyske skomakerne i Bergen. Fram til omkring 1450*, hovedoppgave i historie ved UiB, s. 20.

¹⁷⁵ Blom 1984: 19, Nedkvitne 1991: 307.

¹⁷⁶ NgL, 1. rekke, 3. bind, nr. 6: "Sva bafuum ver ok fulkomlega firirbodet samdrykkejur ædr gilldi leidsagumanna. gullsmida. iærsmida. Englandzfaara. suæina. vinnumanna. hæitomanna hæimakvinna."

¹⁷⁷ Blom 1960: 312, Helle 1964: 122, samme 1982: 456-57, Edvardsen 1975: 20.

¹⁷⁸ Bendixen 1912: 24-25.

¹⁷⁹ Edvardsen 1975: 3, 18-20.

¹⁸⁰ Grieg 1936: 36-37.

¹⁸¹ Grieg 1936: 62-64.

¹⁸² Helle 1982: 456-57.

Til tross for at forsøket på å organisere innenlandske håndverkere i Bergen mot slutten av høymiddelalderen mislyktes, fantes det håndverkerguild i byen i senmiddelalderen. I 1307 fremstod de tyske skomakerne i byen som en enhetlig gruppe tiendenektare. I 1330 inngikk de en leieavtale med den norske kongen om leie av kongens gård i Vågsbunnen.¹⁸³ Senere hører vi også om gilder eller amt av gullsmeder, skinnere, skreddere, klippere, bakere og bartskjærere. Amtene bestod av håndverkere fra hansabyene.¹⁸⁴ Håndverkeramtene holdt til i byen helt til 1550-årene. I 1558 ble det krevd at de hanseatiske håndverkerne skulle ta borgerskap i Bergen. Som følge av dette dro 59 av de rundt 140 håndverkerne tilbake til hansabyene året etter, mens resten ble igjen og tok borgerskap i byen. Kravet medførte også at amtene ble oppløst, men de gjenværende hanseatiske håndverkerne utgjorde trolig flertallet i de laugene som ble dannet i byen fra 1568 og utover.¹⁸⁵

De religiøse brorskapene i Norge i høy- og senmiddelalderen har fått liten oppmerksomhet i den norske forskningen. Kirkehistorikeren *Oluf Kolsrud* nevner religiøse brorskap i sitt middelalderbind av kirkens historie i Norge, og Grieg har skrevet en artikkel om senmiddelalderens gilder i Oslo.¹⁸⁶ Kolsrud mener som Johnsen at gildene fikk et mer religiøst preg i senmiddelalderen, men støtter ikke forestillingen om at det var en nedgang i antallet gilder i perioden. I stedet peker han på at det ble stiftet nye gilder helt fram mot reformasjonen.¹⁸⁷ I middelalderbindet av Oslos historie har Nedkvitne karakterisert de religiøse brorskapene som bønnefellesskap, der levende ba for de døde, prester for lekfolk og lekfolk for hverandre. Videre nevner han at de religiøse brorskapene kunne delta i prosesjoner. Blant annet arrangerte St. Annas gilde i Oslo sammen med dominikanerne i byen prosesjoner i fastetiden i senmiddelalderen.¹⁸⁸ Kirkehistoriker *Erik Gunnes* og historikeren *Ole Jørgen Benedictow* har begge sett de religiøse brorskapenes rolle som bønnefellesskap i sammenheng med den såkalte Sigdalslisten fra første halvdel av 1300-tallet.¹⁸⁹ Listen består av navnene til rundt femti menn fra de mest sentralt beliggende gårdene i Sigdal. Gunnes og Benedictow tolker listen som en liste over medlemmene i et gilde som skulle minnes med bønn etter deres død.¹⁹⁰ Benedictows begrunnelse for å knytte listen til et gilde er at den bare inneholder mannsnavn.¹⁹¹ Mot dette har Blom påpekt at også kvinner kunne være medlemmer av gilder. At listen bare inneholder

¹⁸³ Edvardsen 1975: 3, 36f, DN VIII nr. 8, NgL, 2. rekke, 1. bind, nr. 134.

¹⁸⁴ Grieg 1936: 112, Edvardsen 1975: 36ff, Helle og Nedkvitne 1977: 254, Sigurdsson 1993: 30.

¹⁸⁵ Fossen 1979: 52-68.

¹⁸⁶ Kolsrud 1958, Grieg 1948: De senmellomaldereske gildene i Oslo, i *St. Hallvard* 26, s. 92-94.

¹⁸⁷ Kolsrud 1958: 356-57.

¹⁸⁸ Nedkvitne 1991: 306-307.

¹⁸⁹ DN VIII nr. 205.

¹⁹⁰ Det var Bugge som fremmet denne tanken først, men debatten om Sigdalslisten kom altså først på 1980-tallet. Gildelister kjenner vi for øvrig fra England, der de går under betegnelsen *guild scrolls*. (Benedictow, 1986: Den store manndauen og dødsregisteret fra Sigdal, i *HT bind 65(1986)*, s. 11-12, Bugge 1917: 236, Martin 1990: 34-35)

¹⁹¹ Benedictow 1986: 12.

mannsnavn er derfor ikke et sikkert bevis for at listen var til bruk i et gilde, selv om Blom ikke utelukker at listen var til en slik bruk.¹⁹² Også Lindbach knytter listen til et gilde, men gir en annen begrunnelse for sitt synspunkt. Lindbach peker på at dødslistene fra middelalderen som regel inneholdt opplysninger om når dødsfallene til personene på listen fant sted. Årsaken til det var at presten måtte vite hvilken dag han skulle lese sjelemesser for hvilke avdøde personer. Da Sigdallisten ikke inneholder slike opplysninger, mener han at listen var til kollektiv bruk, der navnene på listen ble lest opp ved en og samme anledning. Navnene utgjorde dermed en kollektiv enhet, et brorskap.¹⁹³

Ved siden av de tre nevnte gildekategoriene finnes i norsk forskning en fjerde kategori, de såkalte *skytningene*. Skytninger har blitt definert som ”rent selskapelige sammenkomster av beboerne i en gård eller et kvartal.”¹⁹⁴ Opprinnelig skal begrepet ha betydd et sammenskuddsgilde der deltagerne skjøt inn hver sin part av utgiftene til sammenkomstene i gårdens skytningsstove.¹⁹⁵ Skytningsstova var fellesstue for husholdningene i en gård, der beboerne møttes for å spise, drikke og sitte varmt i vintermånedene.¹⁹⁶ Utover i høymiddelalderen kom skytningsstove og setstove til å bety det samme, nemlig et rom eller bygning der gårdens beboere møttes for å spise og drikke sammen, og som var eid av husbøndene i gården i fellesskap.¹⁹⁷

For Bergens del har både lokalhistorikeren Koren Wiberg og Helle sett en sammenheng mellom betegnelsen skytningsstover som den norrøne befolkningen i gårdene brukte i høymiddelalderen og begrepet schøtstue som de hanseatiske kjøpmennene i gårdene på Bryggen i senmiddelalderen benyttet om gårdens fellesstuer.¹⁹⁸ Koren Wiberg mente at skytningene i Bergen gikk tilbake til byens første tid. Han mente også at organiseringen av hver enkelt gård i skytninger var noe hanseatene i senmiddelalderen overtok fra den norske bosetningen som holdt til i gårdene på Bryggen i høymiddelalderen.¹⁹⁹ Begrunnelsen for en slik kontinuitet fant han i de hanseatiske gårdsrettene, som etter hans mening bygde på eldre norske gårdsretter.²⁰⁰ Gårdsrettene viste ifølge Koren Wiberg en organisering av gårdene i byen som gikk tilbake til byens første tid.²⁰¹ Hver enkel gård utgjorde en administrativ enhet der husbøndene i gården

¹⁹² Blom 1986: En alternativ tolkning av DN VIII 205. Om de døde på en liste fra Sigdal, i *Heimen 24(1987)*, s. 24-26.

¹⁹³ Lindbach 1997: 99-100.

¹⁹⁴ Blom 1960: 312.

¹⁹⁵ Helle 1982: 219-20.

¹⁹⁶ Helle 1982: 219-20.

¹⁹⁷ Dette synes å gjelde for alle de fire største middelalderbyene, det vil si Bergen, Tønsberg, Oslo og Trondheim. (Johnsen 1929: 442, Blom 1956: 280, Helle 1982: 220, Nedkvitne 1991: 224-26)

¹⁹⁸ Koren Wiberg, 1932, Hanseatene og Bergen – Forholdet mellom de kontorske og det bergenske bysamfund, i *HMS 6*, s. 48, Helle 1982: 744.

¹⁹⁹ Koren Wiberg 1932: 44-53.

²⁰⁰ Koren Wiberg, 1939: 71.

²⁰¹ Med byens første tid mente Koren Wiberg strandstedtiden, det vil si tiden før Olav Kyrre skal ha grunnlagt byen en gang i siste halvdel av 1000-tallet. (Koren Wiberg 1932: 24)

holdt felles schøtstue, felles eldhus, felles brygge og en felles gårdsrett.²⁰² Da tyske kjøpmenn begynte å kjøpe hus i gårdene på Bryggen fra midten av 1200-tallet, mente Koren Wiberg at de ble en del av dette systemet. Og da kjøpmennene ved Kontoret senere eide alle husene i gårdene på Bryggen, hadde de overtatt måten å bygge og organisere gårdene på fra den norske bosetningen. Det innebar at de også hadde gårdsretter som måtte bygge på eldre norske gårdsretter. Koren Wiberg bygde tesen på særlig to forhold. For det første viste han til at flere bestemmelser i gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården bygde på bestemmelser i Magnus Lagabøtes Bylov.²⁰³ For det andre pekte han på navnelikheten mellom begrepsbruken i gårdsretten og de norrøne betegnelsene i sagaene og diplomatariet.²⁰⁴

Knut Helle ser også en kontinuitet i organiseringen av gårdene på Bryggen, men mener at hanseatenes gårdsretter bare har spor som kan følges tilbake til gårdssamfunnene på Bryggen i høymiddelalderen, da de ulike stuene i gårdene var under ledelse av norske husbønder.²⁰⁵ Videre mener han at de hanseatiske gårdsrettene representerer en strammere og mer gjennomregulert gårdsorganisasjon enn den som trolig var vanlig så lenge norske kjøpmenn og deres familier utgjorde flertallet blant beboerne på Bryggen. Helle begrunner i likhet med Koren Wiberg synspunktet sitt med innholdet og terminologien i gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården. Særlig peker han på at de tyske kjøpmennene som ledet stuene i gården gikk under betegnelsen husbønder, et begrep som også forekommer i byloven fra 1276 og i kilder i diplomatariet.²⁰⁶

Blom og Nedkvitne har henholdsvis for Trondheims og Oslos del hevdet at skytningsstovene samtidig som de var fellesstue for en gårds beboere, også fungerte som regelrette vertshus i byene der tilreisende kunne få øl og husly.²⁰⁷ Nedkvitne betrakter dessuten skytningsstovene som møtesteder der det ble skapt sosiale kontakter både mellom beboerne i en gård, med beboere i andre gårder og med tilreisende.²⁰⁸ Også Sverre Steen ser skytningene som vertshus i byen. Men de var i hans øyne også bymennesenes eldste gilder.²⁰⁹

2.3. Nyere nordeuropeisk gildeforskning

I likhet med den norske forskningen har det i forskningen i det nordvestlige Europa for øvrig vært vanlig å skille mellom ulike typer gilder. Skillet har vanligvis gått på hvem som var medlemmer og hvilke funksjoner de ulike gildene skal ha hatt. Kjøpmannsgilder hadde en bys

²⁰² Koren Wiberg 1932: 20-21, samme 1939: 11.

²⁰³ Koren Wiberg, 1945, *Gesellstanden og geseller i Bergen*, i *HMS 14*, s. 16-17.

²⁰⁴ Koren Wiberg 1932: 44-53.

²⁰⁵ Helle 1982: 1982: 744.

²⁰⁶ Helle 1982: 738-40.

²⁰⁷ Blom 1956: 280, Nedkvitne 1991: 224-26.

²⁰⁸ Nedkvitne 1991: 226.

²⁰⁹ Steen 1935: *Ferd og fest. Reiseliv i norsk sagatid og middelalder*, s. 348.

kjøpmenn som medlemmer, håndverkerguildene bestod av håndverkere innenfor et håndverk og brorskapene var religiøse brorskap for lekfolk eller prester.²¹⁰

I de siste tiårene har forskningen i noen grad endret retning fra det som skiller ulike gildekategorier fra hverandre til det som er felles for alle gilder. Den amerikanske forskeren *Miri Rubin* har påpekt at viljen i forskningen til å fokusere på det som skiller ulike gilder fra hverandre, kan ha gjort at det som er til felles for gildene har blitt oversett, det kan ha vært et forsøk på å skape skiller som ikke var der.²¹¹

Den danske forskeren *Lars Bisgaard* viser en lignende forståelse i sine arbeider.²¹² Bisgaard mener at de mange gildekategoriene er forskningskonstruksjoner, de ikke tar hensyn til den middelalderlige forståelse av brorskapet, *fraternitas*.²¹³ I hans avhandling om gildenes religiøse roller i senmiddelalderens Danmark viser Bisgaard at det ikke finnes en prinsipiell forskjell mellom det forskningen har kalt laug, kjøpmannsgilder og religiøse brorskap. Både laug, kjøpmannsgilder og religiøse brorskap tok på seg religiøse oppgaver som det å delta i prosesjoner, la lys brenne ved helgenbilder eller be sjelemesser og drikke minnebegre.²¹⁴ Dessuten påpeker han at selv de religiøse brorskapene hadde en verdslig side i gildedrikken, de sosiale sammenkomstene der gildets medlemmer møttes for å spise og drikke sammen.²¹⁵ Bisgaard viser videre at å skille ulike gilder fra hverandre ved å se på hvem som var medlemmer heller ikke lar seg gjøre. Kjøpmannsgilder, håndverkerguildene og andre gilder kunne ha medlemmer fra ulike sosiale og økonomiske grupper.²¹⁶ For eksempel bestod bakernes gilde i Malmö og København ikke bare av bakere, men hadde også andre byfolk som medlemmer.²¹⁷ Og i prestegilder utgjorde legfolk som regel flertallet av medlemmene.²¹⁸ Bisgaard mener endelig at et skille mellom gilder og brorskap heller ikke lar seg gjøre, og begrunner det med at begrepene gilde og brorskap blir brukt om hverandre i omtalen av ett og samme fellesskap i kildene. Dette underbygges av terminologien i gildeskråene, der medlemmene omtales som *gildebroder*, *gildesøster* og *gildesøsken*. Det er en språkbruk som gildene har til felles med klostrenes brorskap.²¹⁹

²¹⁰ Holt og Rosser 1990, Anz 1998, Bisgaard 2001.

²¹¹ Rubin 1993: *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, s. 186.

²¹² Bisgaard 2001, samme 2004: Religion, gilder og identitet i den senmiddelalderlige by, i *Middelalderbyen. Danske Bystudier 1*, s. 249-270.

²¹³ Bisgaard 2001: 27.

²¹⁴ Også en annen dansk historiker, A. E. Christensen, mener at et slikt skille ikke lar seg gjøre. Etter hans mening spilte det religiøse hovedrollen i gildene, og at det religiøse selv i håndverkernes gilder gjennomsyret alle gildenes funksjoner. (Bisgaard 2001: 104, Christensen 1931: 83-104)

²¹⁵ Bisgaard 2001: 24.

²¹⁶ Bisgaard 2001: 201.

²¹⁷ Bisgaard 2001: 27.

²¹⁸ Bisgaard 2001: 201.

²¹⁹ Bisgaard 2001: 28.

I arbeidet med gildene i senmiddelalderens Danmark benyttet Bisgaard seg av gildebegrepet slik det er definert i arbeidene til den tyske historikeren Otto Gerhard Oexle.²²⁰ Oexle har i en rekke artikler tatt til orde for et bredere gildebegrep.²²¹ Gildene var etter Oexles mening edsbundne sammenslutninger, de var *coniuratio*.²²² Til det begrepet knyttes tre ulike momenter. Deltagelse i gildet var basert på den enkeltes frie vilje, den enkelte gikk frivillig inn i de forpliktelsene gildet krevde av ham.²²³ For det andre måtte hver enkelt gildemedlem gjennom en egen rettsakt, en promissorisk opptaksed, for å bli tatt opp i gildet.²²⁴ Denne formen for edsavleggelse var i middelalderen en forsterkende garanti for at edsavleggeren oppfylte forpliktelsene han ble pålagt eller påla seg under edsavleggelsen.²²⁵ For det tredje var målet med edsbundne sammenslutninger gjensidig beskyttelse og hjelp. Gjennom opptakseden forpliktet den enkelte seg til å hjelpe og beskytte de andre medlemmene i gildet. Denne gjensidige hjelpen og beskyttelsen omfattet alle sider ved livet. Oexle knytter derfor termen edsvoren, *coniuratio*, til begrepet brorskap, *fraternitas*. Oexle sidestiller dermed begrepene gilde og brorskap. Men begrepet *fraternitas* er i Oexles øyne ikke bare et annet ord for gilde, det er en sosial norm som krevde at en skulle behandle sitt medmenneske som sin bror. I praksis betydde det å møte ham med fred og vennskap, gi ham råd og materiell hjelp og be for hans sjels frelse.²²⁶

Oexle skiller mellom to former for edsfellesskap. Det ene var basert på personlige bånd mellom medlemmene, og kalles gilder og brorskap i kildene. Det andre var byfellesskapet, som var et edsfellesskap geografisk avgrenset til en by.²²⁷ Oexle knytter imidlertid begge formene til det Oexle kaller *statutarischen Recht*, statuarisk rett.²²⁸ Gjennom eden forpliktet enkeltmennesket seg på å følge sammenslutningens egne vedtekter, regler eller ordner. Ved brudd på vedtektene kunne edsfellesskapet straffe den enkelte. Det vil si at fellesskapet hadde domsmyndighet.²²⁹

²²⁰ Gjennomgangen av synspunktene til Oexle i det følgende er i stor grad basert på diskusjonen hos hans elev Christoph Anz. Der det ikke er anvist annet, vises det til Oexles synspunkter slik de er gjengitt hos Anz. (Anz 1998: 19-36, 57-65.)

²²¹ Oexle har ikke samlet sine synspunkter i en enkel bok, men har fremmet sitt teoretiske begrep gjennom en rekke artikler. En oversikt over artiklene finnes hos Anz. (Anz 1998: 313-14)

²²² Oexle 1998: 102, Anz 1998: 60-61.

²²³ På grunn av at den enkelte frivillig ønsket å ta del i gildets rettigheter og plikter, ble gildet etter Oexles mening en såkalt *freie Einung*. (Oexle 1998: 102, Anz 1998: 60)

²²⁴ Anz 1998: 64.

²²⁵ Det fantes to former for edsavleggelse i middelalderen. Foruten *juramentum promissorium*, den promissoriske ed, fantes det en *juramentum assertorium*. Denne eden skulle bekrefte sannheten av et utsagn, og knyttes gjerne til rettslig bevisførsel. Den promissoriske ed ble ofte brukt for å bekrefte avtaler og forpliktelser av statsrettslig, lensrettslig og kirkerettslig art. Den kunne altså være en troskapsed, en hyllingsed, en kongeed med mer. (Hamre 1958: Edsformular i Norge, i *KLNM III*, 509-10)

²²⁶ En slik definisjon av begrepet kan også knyttes til begrepene *caritas* og *amicitia*. Felles for dem er at det knyttes til nestekjærligheten uttrykt i handlinger, såkalt karitativ virksomhet. (Anz 1998: 61-62, og fotnote 26, s. 68)

²²⁷ Anz 1998: 62-63, Lindström 1991: 10-22.

²²⁸ Anz 1998: 63.

²²⁹ Anz 1998: 64-65.

Edsfellesskapet hadde også en sosial side i de regelmessige sosiale sammenkomstene. Der møtte medlemmene for å drikke og spise sammen.²³⁰ Som brorskap tok medlemmene av edsfellesskapet sikte på å hjelpe hverandre. Brorskapet som norm hang dermed sammen med det man i middelalderen kalte de syv barmhjertighetsgjerninger. De var å besøke syke, gi de tørste drikke, gi de sultne mat, frikjøpe fanger, kle de nakne, huse pilegrimer og begrave de døde.²³¹ Bisgaard har vist at disse barmhjertighetsgjerningene kan knyttes til gildenes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark. Medlemmene i et gilde gikk til gudstjeneste sammen ved et alter viet gildets skytshelgen, de fulgte avdøde medlemmer til graven og etter begravelsen ba for den avdødes sjels frelse. Gildene tok også på seg andre barmhjertighetsoppgaver, som fattigomsorg, både for de fattige innad i gildet og de utenfor gildet, og de tok av seg pilegrimer og fremmede.²³²

Chrisoph Anz, som er elev av Oexle, mener at gildebegrepet slik Oexle har utviklet det også er anvendbart på de skandinaviske gildene.²³³ Slik utgjør hans syn på gildene en kritikk av det norske synet på gildenes opprinnelse. Der den norske forskningen har sett en kontinuitet mellom førkristne drikkelag og middelalderens norske gilder, ser Anz et brudd. Et utgangspunkt for synet til både Anz og den norske forskningen er et avsnitt i Snorre Sturlussons *Heimskringla*. I avsnittet forteller Snorre at kong Olav Kyrre grunnla Miklagildet i Nidaros og mange andre gilder i de norske kjøpstedene, og legger til at det bare fantes drikkelag der før Olav Kyrres tid.²³⁴ I avsnittet bruker Snorre bruker begrepene *gildi* og *hvirfingsdrykkejur*. Johan Fritzner oversatte *hvirfingsdrykkejur* med drikkelag der deltagerne skjøt inn sine bidrag, men hevdet samtidig at forskjellen mellom det begrepet og begrepet gilde lå mest i navnet.²³⁵ Videre hevdet Johnsen at *hvirfingsdrykkejur* var gilder på et tidligere stadium.²³⁶ Mot dette mener Anz at Snorre faktisk gjorde et bevisst skille mellom de to begrepene. Skillet mellom begrepene består etter Anz' mening i to forhold. For det første finnes det ingen antydninger i kildene om at det var knyttet noen opptaksed til drikkelagene. Opptakseden gjorde gildene til edsfellesskap, mens mangelen på en slik ed gjorde *hvirfingsdrykkejur* til drikkelag.²³⁷ For det andre mener Anz at Snorre i det nevnte avsnittet forsøkte å fremheve at kongen innførte en ny form for sammenslutninger i de norske byene. Ettersom han benyttet begrepet gilde om dette nye, kan det ikke være noen kontinuitet

²³⁰ Anz 1998: 62.

²³¹ Bisgaard 2001: 71.

²³² Bisgaard 2001.

²³³ Anz 1998: 72.

²³⁴ Soga om Olav Kyrre, s. 554.

²³⁵ Fritzner 1891: Ordbog over det gamle norske Sprog, s. 141: "[...]Naar her gjøres Forskjel paa gildi og hvirfingsdrykkja, har Forskjelen dog mer ligget i Navnet end i Beskaffenheden[...]."

²³⁶ Johnsen 1920a: 83.

²³⁷ Anz 1998: 67-68.

mellom de sammenslutningene som fantes i byene fra før og sammenslutningene Olav Kyrre ifølge Snorre stiftet der.²³⁸

Anz ser gildene som et felleseuropeisk middelalderfenomen, sterkt knyttet til kristendommen.²³⁹ Båndene mellom gildene og kirken var mange og sterke. Årsaken til det ligger ifølge Anz i at kirken og gildene utgjorde et interessefellesskap. Gildene søkte å verne om alle sider ved det enkelte medlems liv. I det lå det også et ønske om å verne om den enkeltes liv i livet etter døden. Det innebar å sørge for den enkeltes frelse ved å korte ned den enkeltes opphold i skjærsilden. Frelse kunne bare kirken gi, siden kirken var forvalter av sakramentene og fordi det var kirkens prester kunne lese sjelemesser for de døde. Anz mener at kirken på sin side søkte og fikk støtte av gildene i etableringen av kristendommen i de skandinaviske landene. Gildene ble en av flere kanaler der kirken kunne nå befolkningen med sitt budskap.²⁴⁰

Anz mener at gildenes religiøse funksjoner, ved siden av gildedrikken og edsavleggelsen, var identitetsskapende, de bidro til å holde sammenslutningene sammen.²⁴¹ Mange av aktiviteter i et gilde ble dermed kollektive handlinger der gildet viste sin kollektive identitet. Dette kom tydelig fram i gildedrikken, der gruppen spiste og drakk sammen, i gudstjenesten der gruppen ba sammen, i begravelsen der gruppen fulgte avdøde medlemmer til graven. Gildenes religiøse funksjoner, gildedrikken og edsavleggelsen gav medlemmene en kollektiv identitet, og utgjorde som gruppe en viktig del av middelalderens mange *Gruppen und Gemeinschaften*.²⁴² Også andre forskere har fremhevet det kollektive som dominerende i middelalderens sosiale og religiøse liv. Aron J. Gurevitj mener at enkeltmennesket i middelalderen alltid inngikk i et løsere eller fastere organisert fellesskap, som gildene, men også andre grupper som ridderordener, klosterordener, en by eller en bygd. Den engelske forskeren Susan Reynolds hevder at det var gjennom tilhørighet til en gruppe at individet hadde del i samfunnet. Uten gruppetilhørigheten stod individet utenfor samfunnet. Endelig betrakter Erich Maschke gilder som en av flere typer fellesskap som var basert på tette, horisontale bånd, og som tok sikte på å verne om alle sider av medlemmenes liv. Byene i senmiddelalderens Europa bestod ifølge han av et hierarki av slike mer eller mindre organiserte og delvis overlappende fellesskap.²⁴³

2.4. Et nytt syn på gildene i norsk middelalder?

²³⁸ Anz 1998: 68.

²³⁹ Anz 1998: 293.

²⁴⁰ Anz 1998: 254-62, 295.

²⁴¹ Anz 1998: 60.

²⁴² Anz 1998: 293-96.

²⁴³ Gurevitj, Reynolds og Maschkes syn på gildene er gjengitt i diskusjonen hos Lindström. (Lindström 1991: 18)

Begrepsdiskusjonen i den internasjonale forskningen de senere årene har dreid bort fra forsøket på å skille mellom ulike gildekategorier til et forsøk på å gi en bredere definisjon av begrepet. På hvilken måte kan det endre synet på de norske gildene? Hvilke nye perspektiver kan bidragene fra den internasjonale debatten gi den norske gildedebatten?

Anz viser som nevnt at gildebegrepet som Oexle utviklet for gilder på Kontinentet også er anvendbart på skandinaviske gilder. Det medfører at tesen om en førkristen, innenlandsk opprinnelse til de norske gildene må avvises. Anz mener at edsavleggelsen er noe som skiller gildene fra førkristne sammenslutninger. Han ser dermed et brudd mellom førkristne sammenslutninger og middelalderens gilder der norsk forskning har sett kontinuitet. Tesen om at de norske gildene hadde en innenlandsk, førkristen opprinnelse tror jeg må ses på som et uttrykk for norske historikers ønske om å skrive om det spesifikt norske, det som skiller Norge fra nabolandene. Etter min mening har Anz vist at det er på tide å se bort fra denne tesen, og heller se på gildene som et felleseuropeisk fenomen, knyttet til kristendommen og som uttrykk for kulturell kontakt over landegrensene. Det åpner for i større grad å benytte et komparativt perspektiv på de norske gildene, et perspektiv som kan øke vår forståelse av gildene i norsk middelalder.

Bisgaard og Anz vurderer edsavleggelsen, gildedrikken og de religiøse aktivitetene som identitetsskapende, de gav medlemmene av et gilde en kollektiv identitet. Det betyr en oppvurdering av gildenes religiøse funksjoner. Det er ikke blitt utført noen undersøkelse av hvilke religiøse roller de norske gildene spilte i middelaldersamfunnet tilsvarende den Bisgaard har gjort i Danmark. Lindbach har riktignok påpekt at gildene hadde religiøse funksjoner, som å lese sjelemesser for avdøde medlemmer og som gudstjenestefellesskap.²⁴⁴ Men ved å bare i liten grad drøfte gildene i de norske byene i perioden, får ikke Lindbach utnyttet det samlede kildematerialet som kan si noe om gildenes religiøse funksjoner. Det er beklagelig, da kildene til gildenes religiøse funksjoner i byene er forholdsvis rikt sammenlignet med det vi finner for gilder på den norske landsbygda.²⁴⁵ Blant annet synes det som om han ikke kjenner testamentene fra lybske kjøpmenn ved Kontoret i Bergen, som utgjør en viktig kildegruppe til gildenes religiøsitet i senmiddelalderens Bergen.

Videre gir Lindbach to definisjoner av gildene som etter min mening er problematiske. For det første betegner han gildene som menigheter. Da overser han noen viktige forskjeller mellom gildene på den ene siden og kirkesokn og menigheter på den andre siden. Den engelske historikeren *Gervase Rossier* har påpekt at det var flere prinsipielle ulikheter mellom gilder og

²⁴⁴ Lindbach 1997: 92-105.

²⁴⁵ De ulike kildetyper som kan si noe om denne siden av gildene i norsk middelalder, er gjort rede for i innledningskapittelet. Kort kan det gjentas her at det dreier seg om testament, gildeskråer, opplysninger om alterstiftelser og prebender i jordebøker, fundasjonsbrev og kirkelige privilegiebrev.

soknene på den engelske landsbygda i middelalderen. Der gildene var eksklusive, var sokn og menighet åpen for alle. Der gildene baserte seg på den enkeltes frivillige deltagelse, ble man født inn i soknet og menigheten. Gildene krevde deltagelse av den enkelte, mens soknet bare i liten grad gjorde det samme. Endelig var soknet og menigheten geografisk avgrensede enheter som gildene kunne følge, sprengre eller være en mindre del av.²⁴⁶ Til dette kan det med Oexle tilføyes at gildene var edsfellesskap, noe menighetene ikke var. Det at gildene hadde religiøse funksjoner som tilsvarte dem vi finner i menighetene i middelaldersamfunnet, gjør dem med andre ord ikke til menigheter. For det andre definerer Lindbach gildene som geografisk avgrensede enheter. Her støtter han seg i stor grad på Gulatingsskrån. Etter min mening blir det et for tynt grunnlag å basere en tese på. Videre har Rosser vist at gildene på den engelske landsbygda både kunne følge, sprengre eller være en mindre del av et sokn, og Bisgaard har vist at mønsteret går igjen når det gjelder de danske gildene.²⁴⁷ Det er sannsynlig at det også var slik i Norge i middelalderen. Trolig kunne også norske gilder følge geografiske skillelinjer, men like gjerne sprengre eller virke i en mindre del av dem. Gilder var dessuten basert på personlige bånd mellom medlemmene. Dermed må de først og fremst betraktes som fellesskap bestående av mennesker som hadde avlagt den samme eden, ikke som et fellesskap bestående av mennesker fra samme geografisk avgrensede område, selv om dette også kunne være tilfelle.

Forestillingen om at gildene på landsbygda var geografisk avgrenset til en eller flere bygder danner også grunnlaget for Knut Ellefsruds tese om gildene som lokale konfliktløser. En forutsetning for Ellefsruds tese er at gildene hadde den samme geografisk avgrensingen som tingene, en annen er bondeallmuen som utgjorde tingallmuen i en bygd også utgjorde medlemsmassen i bygdas gilde. En innvending mot den første forutsetningen er den samme som kan rettes mot Lindbachs teser, nemlig at gildene på landsbygda ikke nødvendigvis fulgte vanlige geografiske skillelinjer. Innvendingen mot den andre forutsetningen er at det ikke finnes sikre holdepunkter i kildematerialet for at gildene på den norske landsbygda bestod av bondeallmuen i bygdene. Man vet rett og slett ikke om hele bondeallmuen i en bygd var med i det samme gilde.

Flere nordeuropeiske forskere har de senere årene vist at det ikke lar seg gjøre å lage skarpe skiller mellom kjøpmannsgilder, laug og religiøse brorskap, at det er å skape skiller som ikke var der. Hvordan forholder dette seg i det norske kildematerialet? Retterboten fra Eirik Magnusson til Bergen fra 1293/94 benytter ordet *gilldi* både om gullsmedenes og Englandsfarerernes sammenslutninger.²⁴⁸ Gullsmedenes sammenslutning har i norsk forskning blitt betraktet som et laug, mens Englandsfarernes gilde har blitt betegnet som et kjøpmannsgilde

²⁴⁶ Rosser 1988: Communities of parish and guild in the Later Middle Ages, i Wright (red.), *Parish, Church and People. Local studies in lay religion 1350-1750*, s. 29-55.

²⁴⁷ Bisgaard 2001: 216-17, 250-51.

²⁴⁸ NgL, 1. rekke, 3, nr. 6.

av innen- eller utenlandske kjøpmenn som drev handel på England.²⁴⁹ Men det kommer ikke fram av retterboten hvorvidt det bare var gullsmeder med i gullsmedenes gilde og bare kjøpmenn med i Englandsfarergildet. Ettersom Bisgaard for Danmarks del har vist at det ikke bare var bakere med i et bakergilde eller kjøpmenn i kjøpmannsgilder kan det settes fram en tese om at det samme gjelder for gildene i Bergen, selv om det spinkle kildematerialet verken kan bekrefte eller avkrefte dette. Retterboten foretar heller ikke noe begrepsmessig skille mellom laug og gilde, men betegner både håndverkernes og kjøpmennenes sammenslutninger som gilder. Å betegne håndverkernes gilder for laug blir dermed misvisende. Begrepet laug forekommer heller ikke i norske kilder før i 1560-årene, og da som en betegnelse på rene håndverkersammenslutninger. De var utelukkende for utøvere av samme håndverk, uten de religiøse og sosiale funksjonene gildene hadde i middelalderen.²⁵⁰

Det er heller ikke mulig å finne et skille mellom gilde og brorskap i det norske kildematerialet. I testamentene fra lybske kjøpmenn ved Kontoret i Bergen blir de nedertyske begrepene *ghilde* og *broderschap* brukt om hverandre. St. Katharinagildet, som blir betenkt i 30 av testamentene, omtales som gilde 25 ganger og som brorskap 5 ganger.²⁵¹ St. Dorotheagildet betenkes 25 ganger, og omtales som gilde 19 ganger og brorskap 6 ganger.²⁵² I testamentene som betenkte Hellig legemsgilde i byen er gilde brukt i 13 av dem og brorskap 4 ganger.²⁵³ St. Olavsgilde omtales som gilde ved 3 tilfeller og som brorskap 2 ganger.²⁵⁴ Et testamente fra 1442 nevner skomakernes gilde i byen.²⁵⁵ Trolig er dette det samme gilde som i 1472 omtales som *de broderschap to Bergen der Hilgen dre Koninge, de de schomakere hebben*.²⁵⁶ Endelig er det 2 testamenter som omtaler et eller flere av gildene i byen enten som gilde eller brorskap. Et testamente fra 1472 betenker *de beyden gylden samentliken des copmans*, og viser sannsynligvis til St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet.²⁵⁷ Det andre testamentet omtaler både St. Barbaragildet og et gilde viet *Hillighen Drevaldicheit* som brorskap.²⁵⁸ Disse gildene betenkes ikke i andre testamenter, men de nevnes

²⁴⁹ Bugge mente at Englandsfarergildet bestod av innenlandske kjøpmenn som drev handel på England, mens Helle mente det dreide seg om tyske kjøpmenn fra Stralsund som drev mellomhandel mellom Bergen og de engelske havnebyene på østkysten. (Bugge 1923: 249, Helle 1982: 381)

²⁵⁰ Grieg 1936: 60: "Ser vi bort fra de "fif amten" i Bergen, som helt igjennem var en tysk organisasjon, kan vi godt si at laugsvesenet ikke for alvor fikk fotfeste i Norge før etter 1560." I Danmark har Grethe Jacobsen vist at begrepet laug også der er en etterreformatorisk betegnelse på håndverkssammenslutninger uten sosiale og religiøse funksjoner. Laugene var rene håndverksorganisasjoner, utelukkende for håndverkere av et og samme fag. (Bisgaard 2001: 25)

²⁵¹ Bruns 1900: nr. 56, 62, 69, 80, 82, 84, 86, 90, 98, 101, 107, 121, 125, 130, 142, 144, 150, 160, 161, 162, 165, 173, 175, 186, 194, 195, 202, 220, 221, 229.

²⁵² Bruns 1900: nr. 56, 61, 62, 69, 82, 83, 84, 98, 107, 124, 125, 142, 144, 150, 156, 161, 162, 171, 175, 194, 195, 202, 220, 221, 229.

²⁵³ Bruns 1900: nr. 61, 62, 80, 90, 101, 107, 124, 130, 142, 156, 160, 171, 173, 194, 203, 224, 229.

²⁵⁴ Bruns 1900: nr. 56, 59, 107, 207, 210.

²⁵⁵ Bruns 1900: nr. 117.

²⁵⁶ Bruns 1900: nr. 177.

²⁵⁷ Bruns 1900: nr. 177.

²⁵⁸ Bruns 1900: nr. 203.

sammen med Hellig legemsgilde, som også betegnes som brorskap i dette testamentet. Testamentet kan dermed ikke brukes som argument for å gjøre et skille mellom gilde og brorskap. Mønsteret vi møter i testamentene er derimot det samme som kommer fram i Bisgaards undersøkelse av begrepsbruken i danske kilder: begrepene brukes om hverandre i omtalen av det samme gildet. Undersøkelsen av testamentene viser dessuten at begrepet gilde forekommer oftere enn begrepet brorskap. At det ikke er grunnlag for å gjøre et skille mellom de to begrepene, viser dessuten to andre kilder. I fundasen for Hellig legemsalter i Oslo domkirke bruker biskop Jacob Knutsson begrepet *Helgalikames gilde* om Hellig legemsgildet i byen, et gilde som av norske forskere har blitt betegnet som et religiøst brorskap.²⁵⁹ Og den eneste kilden som omtaler et St. Annagilde i Bergen bruker den latinske betegnelsen for brorskap, *fraternitas*.²⁶⁰

Klosteranalogien som Bisgaard peker på i kildene til de danske gildene, kommer også tydelig fram i det norske kildematerialet. I de norske gildeskråene brukes begrepene gildebror, gildesøster og gildesøsken.²⁶¹ Og i et brev fra erkebiskop Aslak Bolt til Hellig legemsgilde i Oslo, der erkebiskopen stadfester fundasen for gildets alter i Oslo domkirke og gir det 40 dagers avlatsprivilegium, omtaler han medlemmene i gildet som brødre.²⁶² Bruken av denne terminologien kommer også klart fram i testamentene fra lybske kjøpmenn ved Kontoret. Testamentet til Israhel Ruschman fra 1452 kan tjene som eksempel. Der gir han 3 lybske mark til St. Katharinagildet, og legger til at han var bror, det vil si medlem, der.²⁶³

Undersøkelsen viser at det å bruke betegnelsen gilde om både det som tidligere er blitt betegnet som kjøpmanns- og håndverkerguilder og det som er blitt kalt religiøse brorskap, slik Bisgaard viste for de danske gildenes del, også er riktig når det gjelder gildene i norsk middelalder. Begrepet laug vil jeg la være forbeholdt etterreformatoriske sammenslutninger av håndverkere innenfor et fag, uten de religiøse og sosiale funksjonene som kjennetegnet middelalderens guildes.

2.5. Oppsummering

I dette kapitlet har det kommet fram at den norske gildeforskningen siden slutten av 1800-tallet i hovedsak har dreid seg om tre forhold. For det første har forskerne forsøkt å avklare spørsmålet om de norske gildenes opprinnelse. I dag er det enighet om at de norske gildene har en innenlandsk, førkristen opprinnelse, men at de også har mottatt impulser utenfra. For det andre har man foretatt et skille mellom by- og bygdeguildes. Mens bygdeguildes aldri kom til å omfatte hele

²⁵⁹ NgL 2. rekke, 1, nr. 226, s. 438-39, Bull 1922: 279-85, Seip 1928: 168, Grieg 1948: 92, Nedkvitne 1991: 307-8.

²⁶⁰ DN I nr. 1040.

²⁶¹ Gulatingskråen: § 5 og 34; Onarheimsskråen: § 3, 5 og 6; Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 362: § 4, 5, 6 og 13.

²⁶² DN II nr. 726.

²⁶³ Bruns 1900: nr. 144: "Item scholen myne vormundere geven in s. Katherinen gilde to Bergen, dar ik broder inne bin, wes ik plege bin, darto geve ik darin 3 mr., dat men God vor my bidde."

bybefolkningen i norske byer, hevdes det at den ledende bondeallmue i en bygd tilhørte ett gilde. Bygdegildene skal dessuten ha spilt en rolle som konfliktløser lokalt i høymiddelalderen sammen med tinginstitusjonen. Det er ikke blitt påvist at bygilder spilte en tilsvarende rolle i høymiddelalderens norske byer. For det tredje har den norske forskningen, i likhet med mye av den europeiske gildeforskningen forøvrig, foretatt et skille mellom ulike typer bygilder.

Det kom også fram at man i den nordeuropeiske forskningen om gilder de senere årene kan se konturene av et bredere gildebegrep. Forskningen har gått fra å se på det som skiller gilder fra hverandre til det gildene har til felles. Blant annet har flere påpekt at skillet mellom yrkespregede gilder av kjøpmenn og håndverkere på den ene siden og religiøse brorskap på den andre er en forskningskonstruksjon. Her har Bisgaard foretatt en viktig opprydding i bruken av begrepene i den danske debatten. Han går bort fra å skille begrepene gilde, laug og brorskap, og anvender i stedet konsekvent begrepet gilde. Min undersøkelse av det norske kildematerialet har vist at dette også gjelder for gildene i Norge. I det videre vil jeg derfor benytte begrepet gilde som en felles betegnelse på det som tidligere er blitt betegnet som kjøpmannsgilder, laug og religiøse brorskap. Begrepet laug bør forbeholdes etterreformatoriske håndverkersammenslutninger.

Et viktig teoretisk bidrag i den nyere nordeuropeiske gildedebatten har kommet fra av den tyske historikeren Otto Gerhard Oexle. Oexle tok til orde for en definisjon som gjorde gildebegrepet bredere. Hos Oexle var gildene sammenslutninger som hadde edsavleggelsen, gildeskraen, gildedrikken og de religiøse aktivitetene til felles. Det vil si at gildene både var edsfellesskap, sosiale fellesskap og religiøse fellesskap. Anz har vist at denne tredelte definisjonen også lar seg anvende på gildene i middelalderens Skandinavia. Oexles gildebegrep danner derfor utgangspunktet for drøftingene i de tre neste kapitlene. Først vil jeg drøfte hvorvidt gårdsfellesskapet var et edsfellesskap på linje med gildene. Krevde gårdsfellesskapet en form for edsavleggelse av nykommere i gården? Hadde gårdsfellesskapet egenjurisdiksjon? Og hvordan forholdt gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården seg rettslig sett til Kontoret, som beboerne i gården var underordnet i senmiddelalderen?

3. EDSFELLESSKAPET I GÅRDEN

3. 1. Innledning

*”Deir menn aller er i ganga gildit skolu ganga til hansals ok til gilbraþra lags.”*²⁶⁴

Slik lyder en bestemmelse i Gulatingsskråen om opptak i gildet. Det ble stilt et opptakskrav til de som ønsket å tre inn i gildet, et krav om å gå til håndslag. Håndslag eller handtak var i det norske middelaldersamfunnet en rettskraftig stadfesting av en avtale der avtalepartene tok hverandre i hånden på at de ville holde avtalen de hadde inngått.²⁶⁵ Håndslaget var knyttet til et fast formular, en edsavleggelse, der avtalepartene lovet å holde avtalen.²⁶⁶ Brudd på en avtale som var gjort ved håndslag innebar at den skyldige måtte bøte til den krenkede parten.²⁶⁷ Her vil det si at den som ville tre inn i gildet som Gulatingsskråen tilhørte, inngikk en avtale med det gjennom håndslag og en edsavleggelse. Avtalen gikk på at nykommeren måtte forplikte seg til å følge gildets vedtekter. I avtalen lå det også en gjenytelse: gildet gav nykommeren rett til å ta del i de rettigheter medlemmene i gildet hadde.

De tyske historikerne Oexle og Anz har som jeg var inne på i det forrige kapittelet begge trukket fram denne seremonien ved inntredelse i gildet som et av gildenes karaktertrekk i middelalderen, det gjorde gildene til edsfelleskap. I det begrepet ligger det også at gildene hadde et sett med vedtekter som gildets medlemmer måtte forplikte seg på å følge, og at gildene hadde domsmyndighet og mulighet til å sanksjonere mot medlemmer som brøt bestemmelser i vedtektene. Problemet jeg vil drøfte i dette kapittelet er om gårdene under Kontoret på Bryggen i senmiddelalderen kan betraktes som edsfelleskap på linje med middelalderens gilder. I den forbindelse må også det rettslige forholdet mellom gårdsfelleskapet og Kontoret det var underordnet avklares. Finnes det likhetstrekk mellom gildenes rettslige forhold til samfunnet gildene var en del av og forholdet gårdsfelleskapet hadde til Kontoret?

3. 2. Edsavleggelsen

Christoph Anz mener at det var edsavleggelsen som skilte middelalderens norske gilder fra drikkelagene i førkristen tid. Men han mener også at det var edsavleggelsen som skilte gildene fra sammenslutningene i gårdene i byene, de såkalte skytningene. Skytningene var ifølge Anz drikkelag i gårdene, og hadde ingen edsavleggelse.²⁶⁸ En god indikasjon på hvorvidt

²⁶⁴ Gulatingsskråen, art. 14. Johnsen oversetter det slik: ”Alle de menn som indtræder i gildet, skal gaa til haandslag og gildebrødreilag (d.v.s. ved haandslag la sig opta i gildebrødrenes samfund).” (Johnsen 1920b: 24)

²⁶⁵ Hamre, 1961, Handarband, i *KLNM VI*, s. 110-113.

²⁶⁶ Hamre: 1961: 111.

²⁶⁷ Hamre: 1961: 112.

²⁶⁸ Anz 1998: 67-68, 105-8.

gårdsfellesskapet var organisert som et gilde kan derfor finnes her. Som nevnt har både Koren Wiberg og Helle påvist en kontinuitet mellom høymiddelalderens skytninger og hanseatenes gårdsfellesskap. Denne kontinuiteten er en forutsetning for å anvende gårdsretten retrospektivt, og derfor også en forutsetning for å behandle tesen til Anz. Det må dermed drøftes hvorvidt gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården på 1500-tallet kan betraktes som et edsfellesskap eller som et drikkelag. Svaret på det spørsmålet vil igjen kunne gi svar på om skytningene i høymiddelalderens gårdsfellesskap på Bryggen var edsfellesskap eller drikkelag.

Av de tre gildeskråene er det bare Gulatingskråen som nevner edsavleggelsen eksplisitt. Som nevnt inneholder den en bestemmelse om at de som ønsket å bli medlem i gildet måtte gå til håndslag og gildebredrelag. Det kom også fram at håndslaget må knyttes til en edsavleggelse ved inntredelse i gildet. Men det er ikke den eneste bestemmelsen i skråen som omhandler edsavleggelsen. I en annen bestemmelse kommer det fram at gutter kunne tre inn i gildet når de fylte tolv vintre, men at de skulle avlegge eden først tre vintre senere.²⁶⁹

Verken Onarheimsskråen eller skråen i St. Katharinagildet og Dorotheagildet har bestemmelser som konkret nevner edsavleggelsen. Det betyr ikke at de ikke krevde en edsavleggelse. Edsavleggelsen kan ses i lys av bøtesystemet i de to gildene. Et bøtesystem forutsetter en avtale, en edsavleggelse, der partene lover å holde avtalen, og at den parten som bryter avtalen skal bøtelegges av den krenkede parten. Dermed kan edsavleggelsen ha vært så selvfølgelig at man ikke så det som nødvendig å nevne den i skråen. For at gildene skulle kunne bøtelegge medlemmene ved brudd på gildenes vedtekter, måtte det enkelte medlem ha gitt gildene retten til å bøtelegge gjennom en edsavleggelse.

Derimot inneholder gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården flere bestemmelser som tyder på at nykommere i gården måtte avlegge en ed ved inntredelse i gårdsfellesskapet. I innledningen til gårdsretten omtales bestemmelsene i gårdsretten som det beboerne i gården var skyldige å holde med hverandre. Den som ville flytte inn i gården måtte dermed si seg villig til å følge bestemmelsene i gårdsretten.²⁷⁰ En annen bestemmelse fastslår at de som ikke ville følge gårdsrettens bestemmelser skulle føres framfor kjøpmannens råd ved Kontoret.²⁷¹ Det ble altså sett på som alvorlig å ikke ville forplikte seg på å følge bestemmelsene i gårdsretten. 22. desember 1580 møtte naboene og gesellene i gårdens schøtstue. Der ble naboenes og gesellenes bok lest opp, og alle naboene lovet å holde bestemmelsene i gårdsretten. Til vitnesbyrd om denne

²⁶⁹ Gulatingskråen, art. 8: "Mafer skall hava son sin i gildi til fess er hann er 12 vetra gamall. Få skall han kaupá hus ok ganga i gildi ok eigi eid vinna fyrri en han er 15 vetra."

²⁷⁰ GJB, art. 1: "[...], vnnð schriftlich stellen mochte wess vnse voruaren vnnð wy nabers nbu vnnð benuerner vnder eyynn ander tho holden schuldich syndt."

²⁷¹ GJB, art. 56: "Item so syck jemandt wedder spennick makede ynn dussen vor ggeschreuen puncten vnnð de nycht holden wolden so scholen de anderen nabers eme vorklagen vor den E. S. kopmanne."

forpliktelsen skrev de alle under på møtereferatet.²⁷² Det er tydelig at de på dette møtet avla en form for ed om at de fremdeles forpliktet seg til å holde det som tidligere var bestemt i gårdsretten. Men var dette noe som var nytt eller spesielt det året, eller var det en årlig sammenkomst? Årsaken til at dette ble skrevet ned i gårdsretten i 1580 er ikke kjent, men det er mulig at beboerne i gården årlig avla en ed på at de ville holde gårdsrettens bestemmelser i forbindelse med opplesingen av naboboken i gården. At det ikke var noe nytt i 1580, viser dessuten den allerede nevnte innledningen fra 1529.

I flere av bestemmelsene i gårdsretten omtales de såkalte opptaksspillene eller gesellspillene.²⁷³ Spillene var et opptaksritual som alle nykommerne i gården måtte gjennom før de kunne tas opp i gårdsfelleskapet. For å kunne tre inn i fellesskapet måtte nykommeren gjennom spillene fire ganger.²⁷⁴ En bestemmelse forbød nykommere å kjøpe seg fri fra å delta i spillene i gården.²⁷⁵ Det kan tyde på at det å kjøpe seg fri fra spillene kunne forekomme. Og en bestemmelse fra 1560 tyder på at en *fogd* eller *bisitter* hadde makt til å kunne frita nykommere fra å delta i spillene. Naboene i gården fratok ved denne bestemmelsen fogd og bisittere makten til å gjøre slike fritak.²⁷⁶

I sin hovedoppgave om spillene ved Kontoret hevder *Anette Skogseth Clausen* at spillene var opptakspill eller prøver for alle nykommere ved Kontoret.²⁷⁷ Det er for så vidt riktig, i og med at nykommerne kom til gårdene som lå under Kontoret. Men først og fremst må spillene betraktes som en del av opptaket i hvert enkelt gårdsfelleskap under Kontoret. Det var medlemmene av gårdsfelleskapet i den enkelte gården som arrangerte spillene, og det var gårdsfelleskapet som skulle dekke omkostningene knyttet til gjennomføringen av spillene.²⁷⁸ Riktignok forteller gårdsretten at Jacobsgården og Bellgården gikk sammen med beboerne i Kappen og Svensgården om å arrangere spillene i 1633, og fem år senere kom også Vetterleven med i arrangeringen av spillene det året.²⁷⁹ Men årsaken til sammenslåingen var trolig at antallet nyankomne disse årene var lavt, og at man derfor valgte å slå sammen spillene i flere gårder. Dermed må spillene som ble arrangert disse årene betraktes som unntak fra regelen om at spillene skulle arrangeres av og i hver enkelt gård. Videre foregikk viktige deler av spillene i den enkelte gårdens schøtstue, og utelukkende med medlemmene av gårdsfelleskapet som

²⁷² GJB, art. 70: "Anno 80 den 22de december Sindt de Nabers vndt gesellen vorsammelt gewesen jm Schutzstauen tho der Suluen tidt js der Naber vndt gesellen bock gelesen wurden van den Anfanck bet tho den ende, Vnde willen Alle vorgeschreuen Artickell Stede vnde vaste vor sick vndt erre na koemelinge thor ewiger gedechtenisse gebolden [...]."

²⁷³ GJB, art. 3, 4, 8, 46, 59 og 74.

²⁷⁴ Koren Wiberg 1939: 27.

²⁷⁵ GJB, art. 3.

²⁷⁶ GJB, art. 59.

²⁷⁷ Clausen 1998: *The Lübeck Edition. The Creation of a digital edition: Featuring Spillene. A Hanseatic tradition in the late medieval and early modern period*, hovedoppgave i historie ved UiB 1998, s. 99, 108-15, Helle 1982: 742.

²⁷⁸ Koren Wiberg 1939: 27-28, Sæveraas 1981: 183-88, Clausen 1998: 67-109.

²⁷⁹ GJB, art. 74.

tilskuere.²⁸⁰ Endelig ble de som deltok i spillene hvert år ført opp i den såkalte gesellboken i naboboken til hver enkelt gård.²⁸¹ Det er nok et forhold som peker i retning av at spillene må knyttes til gårdsfellesskapet i hver enkelt gård under Kontoret.

Ettersom alle nykommere i Jacobsfjorden og Bellgården måtte gjennom spillene før de kunne tas opp i gårdsfellesskapet i gården, kan spillene betraktes som et opptakskrav på linje med opptakseden. Bestemmelsene om at nykommerne verken skulle kunne kjøpe seg fri fra spillene eller få en fogd til å fritta en fra spillene viser dessuten at naboene og gesellene i Jacobsfjorden og Bellgården så det som meget viktig at alle nykommere skulle gjennom spillene. Bestemmelsene berører også et viktig anliggende for beboerne i gården, nemlig hvordan bevare det indre samholdet og den indre solidariteten i gården. Det at alle beboerne i gården hadde vært gjennom de samme spillene virket trolig styrkende for fellesskapet i gården. Det var derfor viktig for gårdsfellesskapets samhold at alle nykommere gikk gjennom spillene.

Opptaksed og opptakspill kan betraktes som overgangsritualer. Før en nykommer kunne tas opp i fellesskapet, måtte han gjennom et ritual som markerte overgangen til den nye sosiale statusen. Dette er også et poeng hos Clausen. Etter hennes mening var spillene overgangsritualer der nykommeren gikk fra å være fremmed til å bli et medlem av fellesskapet.²⁸² Gjennom opptaksritualet ble nykommeren en del av gårdsfellesskapet.

I tillegg til at både gildene og gårdsfellesskapet krevde at nye medlemmer skulle avlegge en opptaksed før de kunne tre inn i sammenslutningen, ser det ut til at de også stilte andre krav til nye medlemmer. I Gulatingsskråen måtte voksne som ønsket å bli medlem i gildet betale inngangspenger før de kunne avlegge opptakseden. Det ble dessuten stilt et annet krav til nye medlemmer: De skulle bare få bli med i gildet hvis ingen av gildets medlemmer motsatte seg det.²⁸³ Onarheimsskråen bestemte at nye medlemmer måtte betale en halv vett malt og to merker voks.²⁸⁴ I St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet måtte *de nykohmen* betale 12 lybske mark ved inntredelsen.²⁸⁵ Gårdsretten nevner ikke inngangspenger, men det betyr ikke at gården ikke hadde en slik ordning. I alle fall måtte nye geseller i gårdene på Bryggen i følge Koren Wiberg møte i schøtstuene for å bli presentert for beboerne der. Under denne sammenkomsten måtte de betale et gebyr og spandere øl på de andre i gården.²⁸⁶

²⁸⁰ Clausen 1998: 67-109.

²⁸¹ Bendixen og Krohn 1897: Der gesellen Boeck jm Jakubsfjorden vnde Belgarden, i *BHFS* 3, s. 17-55.

²⁸² Clausen 1998: 111.

²⁸³ Gulatingsskråen, art. 13: "*han skal því at eins na gildiss vist at engi maþer teli at við þan.*"

²⁸⁴ Onarheimsskråen, art. 1.

²⁸⁵ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet, i DN XVI nr. 341, s. 390: "*De nykohmen schölen, komen und bringen 12 mark, [...].*"

²⁸⁶ Koren Wiberg 1945: 14.

3. 3. Bøtesystemet og domsmyndigheten

Gjennom opptakseden forpliktet medlemmene i gildene og i gårdfelleskapet seg til å følge sammenslutningenes vedtekter. Hva innebar denne forpliktelsen? Hvilken domsmyndighet gav medlemmene sammenslutningens ledere? Og hvilke sanksjonsmuligheter hadde sammenslutningene hvis et medlem brøt med vedtektene han hadde lovet å følge?

For det første innebar forpliktelsen en del årlige avgifter. Både Onarheimsskråen og Gulatingsskråen inneholder bestemmelser om maltet alle skulle bidra med til gildedrikken.²⁸⁷ Onarheimsskråen nevner dessuten både en sjeleskatt og en gildeskatt som skulle betales hvert år, samt en årlig avgift til skålekjøp, mens Gulatingsskråen nevner en sjelekasse.²⁸⁸ Sjelekassen skulle dekke lesing av sjelemesser for gildets avdøde medlemmer og utgifter til begravelsen.²⁸⁹ I St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet måtte medlemmene, *de oldkomen*, betale en årsavgift på 4 lybske mark.²⁹⁰ Dessuten måtte medlemmene betale en avgift til lesing av sjelemesser for gildets avdøde brødre og lesing av en evig messe hos både dominikanerne og fransiskanerne.²⁹¹ Også gårdsretten nevner slike årlige avgifter. En bestemmelse fra 1545 påla beboerne å betale en årlig avgift til bygging av en schøtstue.²⁹² En senere bestemmelse presiserer at det ikke dreide seg om et nybygg, men at pengene skulle gå til påbygning av den eksisterende schøtstuen.²⁹³ Og i 1603 fikk gården ny schøtstue.²⁹⁴

Videre innebar forpliktelsen å betale bøter ved brudd på vedtektenes bestemmelser. I Gulatingsskråen finnes en bestemmelse om at alle bøter over en ørtug skulle gå til innkjøp av bruksgjenstander og bøter under en ørtug skulle gå til vertene for gildedrikken.²⁹⁵ Foruten pengebøter eller sakøre skulle det også gis bøter i form av *månadarmat*.²⁹⁶ Ifølge Onarheimsskråen skulle bøkene som medlemmer i Olavsgildet skulle ilegges være i form av penger eller øl.²⁹⁷ I St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet skulle bøkene gis i voks eller penger.²⁹⁸ Og ifølge gårdsretten skulle beboerne i gården ilegges bøter i form av et pengebeløp, et stykke mel eller en

²⁸⁷ Onarheimsskråen, art. 29, og Gulatingsskråen, art. 3-6.

²⁸⁸ Onarheimsskråen, art. 3, 5, 6 og 25, Gulatingsskråen, art. 34.

²⁸⁹ Gulatingsskråen, art. 34.

²⁹⁰ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i DN XVI nr. 341, s. 390: "[...], *de oldkomen 4 mark*."

²⁹¹ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 14.

²⁹² GJB, art. 30.

²⁹³ GJB, art. 3.

²⁹⁴ GJB, art. 74.

²⁹⁵ Gulatingsskråen, art. 43.

²⁹⁶ *Månadarmat* var en betegnelse som kanskje særlig er knyttet til leidangen. I den betydningen skulle månedsmat være kost eller mat til å holde en mann i en måned. Men begrepet kan også knyttes til beregning av landskyld. Da tilsvarte en månedsmatarbøl en "jordeigedom som i årlig landskyld skulle svare ein månedsmat, dvs. ein 3-punds laup smør eller varer til eit verde av av ein laup smør." (Bjørkvik 1967: Månadsmat, i *KLNM XII*, s. 128-29.)

²⁹⁷ Onarheimsskråen, art. 8 og 13.

²⁹⁸ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 2, 3, 4, 7, 9 og 10.

tønne eller flere med øl.²⁹⁹ Drengene i gården kunne dessuten få korporal straff.³⁰⁰ Bøtene skulle enten gå til naboene eller de skulle gå til fattighusene i byen.³⁰¹

Inntektene gildene og gårdsfelleskapet fikk gjennom medlemmenes årlige avgifter og inntektene fra bøtesystemet er slik det fremgår av vedtektene så mange at sammenslutningene må ha hatt årlige regnskapsmøter. Ifølge skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet skulle det årlige regnskapet holdes på gildedrikkens åttende dag.³⁰² I Gulatingsskråen later dette til å være implisitt. Bestemmelsen om sjelekassen, bestemmelsene om erstatning for tap av husdyr, hus og skip og de årlige avgiftene forutsetter at det ble holdt årlige regnskap i gildet.³⁰³ Bestemmelsene i Onarheimsskråen om sjeleskatt, gildeskatt og skålekjøp, samt bestemmelsene om bøter ved brudd på gildets vedtekter må ses på samme måte.³⁰⁴ Beboerne i Jacobsfjorden og Bellgården møtte i schøtstuen til regnskap en gang i løpet av vinteren. Regnskapet ble ført i gårdens maschopibok. Koren Wiberg har brukt Jacobsfjordens maschopibok til å finne når på vinteren regnskapsmøtet i gården ble holdt. Han kom til at av de 92 regnskapsmøtene som ble holdt i gårdens schøtstue i perioden 1577-1669, ble 52 holdt i februar, 24 i mars, 11 i april, 4 i mai og ett i juli.³⁰⁵ Tilsvarende regnskapsbøker for gilder i Norge er ikke kjent, derimot er gilderegnskap bevart for danske og engelske gilder.³⁰⁶ Det er grunn til å tro at norske gilder hadde regnskapsbøker på lik linje med gildene i Danmark og England.

Gildene hadde en egen kasse der inntektene til gildene skulle oppbevares. Det nevnes ingen tilsvarende kasse i gårdsretten, derimot er den nevnt i gårdens maschopibok.³⁰⁷ I maschopiboken kommer det også fram at beboerne i gården kunne låne penger av denne kassen.³⁰⁸ Det finnes ingen bestemmelser i de tre gildeskråene som tyder på at gildene drev utlånsvirksomhet på samme måte. Imidlertid forteller en annen kilde at dette kunne forekomme i gildene. I et vitnebrev fra 1470-årene bevitnet fire lagrettemenn på Nes i Hedmark at de var tilstedet 16 år tidligere da Gubrand Asleson og søsteren hans Marith solgte det de eide i Solberg på Toten til Per Laransson, og at de aldri hadde hørt at gården hadde vært pantsatt til Hellig legemsgilde i Oslo.³⁰⁹

²⁹⁹ Bøtefordelingen i gårdsretten: i form av penger: art. 21, 35, 49, 50, 53, 54, 67, 68, 71; i form av voks, art. 2, 16; i form av mel, art. 19, 48, 55, 57, 60, 62, 64, 72, 74; i form av øl, art. 4, 7, 13, 14, 15, 47, 51, 61, 72, 74.

³⁰⁰ GJB, art. 67, 71, 74.

³⁰¹ I 1550 ble to av beboerne i gården idømt en bot på en tønne øl til fattighuset. Brudd på en annen bestemmelse skulle medføre et stykke mel i bot til hvert av byens fattighus. (GJB, art. 19 og 55)

³⁰² Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i DN XVI nr. 341, s. 390: "*Item achte dage darna schölen de Oldeschaffers vann allen dingen rekensof dohn[...].*"

³⁰³ Gulatingsskråen, art. 25, 27, 28 og 30.

³⁰⁴ Onarheimsskråen, art. 2-9, 13-16, 18, 19, 21, 25, 29, 30.

³⁰⁵ Koren Wiberg 1932: 88.

³⁰⁶ Rubin 1991: 233, Bisgaard 2001: 17-18.

³⁰⁷ Koren Wiberg 1939: 24, Maschopiboken i Jacobsfjorden, Ms. 214 i Spesialsamlingene ved UiB.

³⁰⁸ Koren Wiberg 1939: 25.

³⁰⁹ Lindbach 1997: 79-91, DN IX nr. 379.

I hvilke saker hadde gildene domsmyndighet? Ifølge Gulatingsskråen skulle gildebødrene dømme og forlike i alle tvistemål mellom medlemmene. Unntaket var saker som dreide seg om jordbruk og jordeiendom.³¹⁰ De som ikke ville godta dommen fra sine gildebødrene skulle tre ut av gildet.³¹¹ Det samme skulle skje hvis en gildebror drepte en annen. Da skulle han regnes for niding, og aldri mer få delta i gildet.³¹² Videre kunne gildet bøtelegge medlemmer som ikke møtte på gildets sammenkomster i gildeskålen, ikke deltok i messefeiringen, leste sjelemessene eller deltok i en gildebrors gravferd.³¹³ Det går fram av skråen at gildet la vekt på den indre freden ved dets sammenkomster. Det var bøter mot å inngå veddemål og å spille brettspill i gildeskålen, mot å fornærme hverandre under måltidet og mot å ta med våpen til gildedrikken.³¹⁴ En bestemmelse som handler om å holde freden i gildet legger til at det er godt å huske om morgenen det man sa om kvelden.³¹⁵ Videre ble man bøtelagt hvis man ikke fulgte en gildebror som var på gjennomreise, unnlot å delta i gjenoppbyggingen av en gildebrors nedbrente hus, eller ikke bidra til å dekke det en kjøpmann i gildet hadde mistet ved ran eller skipbrudd.³¹⁶ Dette gjaldt også hvis et medlem ikke bidro til å løskjøpe sin gildebror ut av fangenskap i utlandet.³¹⁷ Endelig kunne gildebødrene doble størrelsen på boten hvis lovbrøyteren nektet å betale den.³¹⁸

I Olavsgildet på Onarheim skulle oldermannen sammen med gode menns råd forlike i tvister mellom brødre og søstere i gildet.³¹⁹ Også her innebar det å ikke ville godta gildets dom at en skulle tre ut av gildet. Videre kunne en gildebror bøtelegges hvis han unnlot å møte på gildets sammenkomster, i et gildemedlems gravferd, lesing av sjelemesser og på gildets gudstjenester.³²⁰ Man ble også bøtelagt hvis man tok med seg våpen til gildets sammenkomster.³²¹ I likhet med Gulatingsskråen inneholder Onarheimsskråen dessuten en del bestemmelser som viser en vektlegging av den indre freden i gildet. En gildebror skulle ikke fornærme en annen, man skulle ikke drikke så mye at man måtte gå fra gildedrikken mens den ennå stod på, og man skulle ikke lage støy under minnedrikken.³²²

Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet nevner ingen domsmyndighet. Men også her ble gildebødrene bøtelagt hvis de ikke møtte til lesing av sjelemesser for gildets avdøde

³¹⁰ Gulatingsskråen, art. 40.

³¹¹ Gulatingsskråen, art. 36 og 40.

³¹² Gulatingsskråen, art. 33.

³¹³ Gulatingsskråen, art. 10, 22, 36 og 41.

³¹⁴ Gulatingsskråen, art. 15, 38, 36 og 18.

³¹⁵ Gulatingsskråen, art. 15.

³¹⁶ Gulatingsskråen, art. 25-30.

³¹⁷ Gulatingsskråen, art. 31.

³¹⁸ Gulatingsskråen, art. 42.

³¹⁹ Onarheimsskråen, art. 20.

³²⁰ Onarheimsskråen, art. 8, 29, 21, 22 og 28.

³²¹ Onarheimsskråen, art. 7.

³²² Onarheimsskråen, art. 15, 16 og 19.

brødre.³²³ Man ble også bøtelagt hvis en ikke deltok i sin gildebrors gravferd, ikke møtte på gildedrikken eller på festene på St. Katharinas dag og St. Dorotheas dag.³²⁴ Det er sannsynlig at det var gildets ledere, de såkalte *schaffers*, som hadde myndighet til å bøtelegge gildets medlemmer, og som dermed hadde domsmyndighet i gildet.³²⁵

Gildene hadde altså to sanksjonsmuligheter ovenfor medlemmer som brøt en av gildets vedtekter, nemlig å ilegge dem bøter eller å ekskludere dem fra gildet. Å bli ekskludert innebar å miste de rettigheter man som medlem i gildet hadde. Det var rettigheter som gav økonomisk bistand, sosial trygghet og som sikret at noen ba sjelemesser for et kortest mulig opphold i skjærsilden. Men i tillegg var det en straff i seg selv i det å bli satt utenfor fellesskapet. Flere forskere har pekt på viktigheten av den kollektive identiteten i middelaldersamfunnet. Det var som medlem av en gruppe at den enkelte hadde en identitet, og var en del av samfunnet. Uten tilhørigheten til en gruppe stod en også utenfor samfunnet gruppen var en del av.³²⁶ Det å bli ekskludert fra gildet ble dermed en dobbel straff: En mistet rettigheter og ble samtidig stående alene utenfor fellesskapet.

Et annet viktig fellestrekk ved de tre gildeskråene er kravet om møteplikten på gildenes ulike sammenkomster. Den danske forskeren Aksel E. Christensen fremholder det å skape og pleie samholdet, solidariteten og brorskapsfølelsen som et av gildenes viktigste formål.³²⁷ Dette samholdet ble skapt og gjenskapt gjennom regelmessige, gjentatte sammenkomster og kollektive handlinger. For å skape og holde ved like et slikt samhold ble det derfor viktig at alle medlemmene møtte på sammenkomstene.

Gildeskråene viser at gildene la vekt på å bevare gildets indre fred. Dette kommer tydelig fram i bestemmelsene som forbyr tretter, fornærmelser, å ta med våpen og å drikke seg overstadig beruset. Gildene fremstår i disse bestemmelsene i en rolle som konfliktløser og fredsbevarer. Gildene kunne ikke tolerere at noen av deres medlemmer var i konflikt med hverandre, men fikk det enkelte medlem til å forplikte seg på å bevare freden i gildet. Igjen sier det noe om gildenes vektlegging av det indre samholdet. Gjennom å bevare det indre samholdet framstod gildene som sterke utad, og kunne bevare gildets kollektive identitet.

Flere av bestemmelsene i gårdsretten viser at det var naboene, noen ganger sammen med gesellene, som hadde domsmyndigheten i gården. Naboene skulle dømme i tvistemål og stridigheter i gården, og kunne ilegge den skyldige bøter som straff for brudd på gårdsrettens

³²³ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 2.

³²⁴ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 3 og 13, DN XVI nr. 341, s. 389-90.

³²⁵ Ifølge skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet hadde gildene fire hovedsmenn eller ledere, som ble kalt *schaffers*. Hvert år skulle det velges to nye *schaffers* i gildet. (DN XVI nr. 341, s. 389-90.)

³²⁶ Representanter for dette synet er blant annet Gurevitj og Reynolds. (Se diskusjonen hos Lindström 1991: 13-24)

³²⁷ Christensen 1978: 21.

bestemmelser. Naboenes domsmyndighet var i tråd med de bevarte vedtektene for Kontoret fra siste halvdel av 1400-tallet.³²⁸ Her ble naboene i hver gård under Kontoret gitt domsmyndighet og myndighet som konfliktløser i tvistemål mellom beboerne i gården. Oppstod slike tvister, skulle naboene eller venner av de involverte forsøke å løse det. Klarde de ikke det, skulle saken føres til achteinene på Kontoret.³²⁹ Etter avsagt dom der kunne saken ankes til byrådet i Lübeck.³³⁰

At naboene i gården også brukte denne domsmyndigheten viser et referat i gårdsretten fra 1560. Da var naboene samlet for å dømme i tre tvistemål mellom beboere i gården. Den første saken gjaldt tvisten mellom Hinricke Pruisemann og Arendt Fresenn. Pruisemann ble pålagt å betale 1 ½ daler i bot for å ha stukket Fresenn to ganger med kniv.³³¹ Den andre saken var mellom Hans Wullensleger og Ffredrick Herre. De hadde skjelt hverandre ut under en sammenkomst i schøtstuen og ble pålagt å betale en halv tønne øl hver.³³² Endelig dømte naboene en sak mellom Henrik Rust og Willer Willers. Rust ble ilagt en bot på tre våger mel for å ha æresskjendet Willers i alkoholpåvirket tilstand.³³³ En bestemmelse fra 1603 viser dessuten at naboene også benyttet uløste konflikter til å involvere Kontoret. Bestemmelsen omhandler partene den enkelte nabo skulle ha i den nybygde schøtstuen. Siden de ikke ble enige om fordelingen av partene, kalte de inn tre av achteinene, som forlikte naboene i saken.³³⁴

Det at naboene skulle dømme i tvistemål og stridigheter mellom beboere i gården, viser at gårdsfelleskapet på lik linje med gildene spilte en rolle som konfliktløser og fredsbevarer. Også flere andre bestemmelser viser at gårdsfelleskapet så det som viktig å bevare den indre freden og vennskapet mellom beboerne i gården. Blant annet erklærte naboene i en bestemmelse fra 1545 at de skulle bilegge alle gamle stridigheter, og søke å være gode naboer og venner.³³⁵ Videre var det forbud mot slagsmål og tretter mellom beboerne i gården. Og i likhet med Gulatingsskråen og Onarheimsskråen finnes det i gårdsretten forbud mot å drikke seg så full under sammenkomstene at man lagde støy eller brakk seg. Man skulle heller ikke spille brettspill, terningspill, spille om penger eller med kort i schøtstuen eller i gården for øvrig, spill som sikkert kunne føre til tretter blant deltagerne.³³⁶

³²⁸ NgL, 2. rekke, 2. bind, 3. del, nr. 416, s. 674-90.

³²⁹ NgL, 2. rekke, 2. bind, 3. del, nr. 416, art. 11: *"Item thvistige unnde schelaffige sacke, er menn dar mede rechtes wise vor einen ersamen kopman kame, schoelenn vor ersth vor den nabers edder guddenn frundenn in der gudde vorsocht unnde bigelecht werdenn, unnde wo ith de noth erforderde, moegenn de parthe thwe van den actheinn mannen dar aver bidenn de sacke tho entscheddenn."*

³³⁰ NgL, 2. rekke, 2. bind, 3. del, nr. 416, art. 15.

³³¹ GJB, art. 49.

³³² GJB, art. 61.

³³³ GJB, art. 60.

³³⁴ GJB, art. 74.

³³⁵ GJB, art. 33.

³³⁶ GJB, art. 7, 21, 53, 54.

I likhet med gildeskråene har gårdsretten en bestemmelse om medlemmer som ikke ville rette seg etter sammenslutningens dom. Men i motsetning til i gildene, der straffen for å ikke ville underkaste seg dommen var umiddelbar eksklusjon, ble slike saker i gårdsfellesskapet først ført fram for Kjøpmannens råd på Kontoret.³³⁷ Hvis den tiltalte fremdeles ikke ville bøye seg for dommen, er det likevel grunn til å tro at han ble sendt vekk fra Kontoret, siden det neppe kunne være i verken gårdsfellesskapets eller Kontorets interesse å huse en beboer som ikke føyde seg etter de vedtektene alle de andre måtte følge.

Endelig finnes det i gårdsretten en bestemmelse om møteplikt på gårdsfellesskapets sammenkomster.³³⁸ Det viser at gårdsfellesskapet i likhet med gildene så på det å møte hverandre regelmessig til mat og drikke som viktig for å skape og opprettholde samholdet, solidariteten og brorskapsfølelsen dem i mellom.

3. 4. Spørsmålet om egenjurisdiksjon- gårdens rettslige forhold til Kontoret

Så langt i dette kapittelet har det kommet fram at gildene hadde lover som regulerte gildenes indre liv, at gildene hadde domsmyndighet over gildenes medlemmer og at de hadde mulighet til å sanksjonere mot medlemmer som brøt bestemmelsene i gildeskråene. Videre har jeg vist at gårdsfellesskapet i likhet med gildene hadde lover som regulerte gårdens indre liv, og at naboene i gården hadde domsmyndighet og sanksjonsmuligheter lik den gildene hadde. Endelig krevde både gildene og gårdsfellesskapet en form for edsavleggelse av nykommere. Det er med andre ord klart at gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården var et edsfellesskap på linje med gildene. Men betydde det at gårdsfellesskapet hadde egenjurisdiksjon? Hadde det bare egenjurisdiksjon på noen områder? Og i så fall, i hvilke saker var de da underordnet Kontoret? Her vil jeg forsøke å bringe klarhet i det rettslige forholdet mellom gårdsfellesskapet og Kontoret det var underordnet. Men det betyr også at jeg må gjøre rede for det rettslige forholdet mellom gildene og samfunnet gildene var underordnet. En tese om at gårdsfellesskapet var underordnet Kontoret på samme måte som gildene var underordnet kongemakten danner utgangspunktet for drøftingen.

Retthistorikerne *Absalon Taranger* og *Knud Robberstad* definerte gildeskråer som vedtekter.³³⁹ Med vedtekter menes bestemmelser som et samfunn eller en sammenslutning vedtar med hjemmel i lovgivingsretten som det har fått fra kongemakten det er underordnet.³⁴⁰ For at en

³³⁷ GJB, art. 56: "It. so syck jemandt wedder spennich makede ynn dussen vor geschreuen puncten vnnd de nycht holden wolden so scholen de anderen nabers eme vorklagen vor den E. S. kopmanne."

³³⁸ GJB, art. 47.

³³⁹ Taranger 1935: *Utsikt over den norske retts historie*, Robberstad 1976: *Rettsoga 1*.

³⁴⁰ Både Taranger og Robberstad bruker begrepet stat om myndigheten gildene var underordnet. Imidlertid er det å bruke begrepet stat om den øverste myndigheten i Norge i høy- og senmiddelalderen problematisk. I den norske forskningen har spørsmålet blitt viet en del oppmerksomhet, men det er en debatt jeg ikke vil gå inn på her. Her

gildeskra skulle være rettskraftig, trengte den dermed kongelig stadfesting. Et slikt syn på gildeskraene kan sette retterboten fra 1293/94 i et nytt lys.³⁴¹ Årsaken til at en rekke av gildene i byen ble forbudt kan være at de hadde lagd seg statutter som ikke hadde fått kongelig stadfesting. Tilsvarende kan det at tre av gildene fikk fortsette forklares med at disse faktisk hadde fått sine gildeskraer godkjent av kongemakten. Da blir retterboten et uttrykk for at kongemakten søkte å få kontroll med gildene. Det er også mulig at en del av gildene som ble forbudt senere likevel fikk fortsette, men først etter at de hadde fått sine skraer godkjent av kongemakten. For eksempel var gullsmedenes gilde et av gildene som ble forbudt i retterboten. Men i en kongelig skipan fra 1314 for gullsmedene i byen gis de to gullsmedene Ogmund Åsbjørnsson og Halgrim gullsmed ansvaret for håndhevingen av kvalitets- og prisforskriftene som fastsettes i skipanen.³⁴² Helle mener skipanen viser at gullsmedene i byen fremdeles var ganske godt organisert.³⁴³ Men det er kanskje like sannsynlig at skipanen viser at gullsmedene fremdeles var organisert i et gilde i 1314. Det betyr at de må ha fått en kongelig stadfesting av skraen sin og tillatelse til å fortsette.

En slik forståelse av retterboten fra 1293/94 gir også mening når den ses i sammenheng med et tilsvarende forbud mot gilder i København i 1294. Riktignok var forbudet gitt av biskopen i Roskilde, Johannes Krag. Men København var en bispeby underlagt Roskildebiskopen, hvilket vil si at Krag i kraft av sitt embete var byens øverste myndighet og territorialherre slik den norske kongen var territorialherre over Bergen. Forbudet mot gilder kom i byloven Krag gav det året.³⁴⁴ Bisgaard mener at Krags anliggende med forbudet var å få kontroll over gildene, noe som bare var mulig gjennom å kontrollere deres gildeskraer. Det mener Bisgaard er årsaken til at bestemmelsen i en avskrift av byloven fra 1300-tallet ble endret til at kun de gilder som biskopen og domkapittelet hadde godkjent, kunne fortsette.³⁴⁵

Den svenske historikeren *Dag Lindström* drøfter i sin doktoravhandling forholdet mellom håndverkersammenslutninger, byens myndighet og kongemakten i Bergen, Malmö og Stockholm i perioden 1350-1622.³⁴⁶ Også han mener at forholdet mellom håndverkersammenslutninger og styresmaktene var preget av underordning og kontroll, det vil si at styresmaktene søkte å

velger jeg å unngå det kontroversielle begrepet stat, og heller benytte begrepet kongemakt. (Taranger 1935: 88, Robberstad 1976: 251. Når det gjelder bruken av begrepet stat om kongemakten i Norge i middelalderen, se blant annet Helle 1964, Norge blir en stat 1130-1319, og Moseng m.fl., *Norsk historie 1, 750-1537*, s. 166-210)

³⁴¹ NgL, 3. bind, s. 25, art. 2, 3 og 4.

³⁴² NgL, 3. bind, nr. 39.

³⁴³ Helle 1982: 434.

³⁴⁴ Jansen, Nyberg og Riis 1977: Danske byers fremvekst og utvikling i middelalderen, i Blom(red.), *Urbaniseringsprosessen i Norden del 1. Middelaldersteder*, s. 53-63, Anz 1998: 213, Bisgaard 2001: 46, samme 2004: 253.

³⁴⁵ Bisgaard 2001: 45-46.

³⁴⁶ Lindström 1991.

kontrollere sammenslutningene og underordne dem byens og kongens lovgivning.³⁴⁷ En slik kontroll ble bare mulig ved at byen og kongen kontrollerte sammenslutningenes vedtekter. Lindström viser også at den kongelige søken etter å få kontroll med sammenslutningene ofte kom fram i en bestemmelse i sammenslutningenes vedtekter der kongen forbeholder seg retten til å forandre eller forbedre loven.³⁴⁸ Lindström påpeker at byens og kongemaktens behov for kontroll gikk i perioder. Noen perioder ble preget av et sterkere ønske om kontroll fra kongemaktens side enn andre. Her trekker han blant annet fram kontrollen kongemakten fikk over håndverkerlaugene i Bergen i siste halvdel av 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet. I perioden 1568-1607 ble vedtektene til gullsmedene, bakerne, bartskjærene og skredderne i byen godkjent både av lensherren til Bergenhus, lagmannen og byrådet i Bergen, Norges stattholder og den dansk-norske kongen.³⁴⁹

Det kan se ut til at ønsket om kontroll fra kongemaktens side går igjen her i gildeskråene. Gulatingsskrån avsluttes med en bestemmelse om at gildebrødrene forbeholdt seg retten til sammen å legge til eller ta bort bestemmelser i skrån.³⁵⁰ Det kommer ikke fram av bestemmelsen hvorvidt det var gildebrødrene eller kongemakten som skulle ha retten til å forandre eller forbedre skrån. Men bestemmelsen om at gildebrødrene skulle dømme i alle tvistemål mellom medlemmer av gildet utenom saker som hadde med jordbruk og jordeiendom å gjøre, forutsetter at gildets lovgivning var avklart med annen, det vil si kongens lovgivning. Det er altså ikke umulig at det var kongemakten som stod bak bestemmelsen om at skrån kunne endres eller forbedres, og at gildeskrån dermed hadde fått kongelig stadfesting. Nå er det imidlertid mulig at skrån er eldre enn retterboten fra 1293/94, og det er ikke kjent at et tilsvarende krav om kongelig stadfesting fantes forut for retterboten eller for andre deler av landet enn Bergen. Men at et slikt krav også gjaldt gilder på landsbygda i senmiddelalderen finnes det en indikasjon på i Onarheimsskrån. I en bestemmelse som omhandler konfliktløsning i gildet kommer det fram at oldermannen skulle løse konflikten med gode menns råd og under forbehold av kongens rett.³⁵¹ Det kommer altså fram av skrån at gildets domsmyndighet var gitt av eller i overensstemmelse med kongemaktens lovgivning, det vil si at skrån kan ha fått kongelig håndfesting.

Saken stiller seg litt annerledes når det gjelder skrån i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet. Retterboten fra 1293/94 ble gjentatt ved håndfestingen av kong Håkon

³⁴⁷ Lindström 1991: 93: "Att stadfesta skrånordningar och att dela ut privilegier framstår inte bara som ett ensidig utdelande av rättigheter. Det var också ett sätt att binda, kontrollera och underordna den part som försågs med privilegier."

³⁴⁸ Lindström 1991: 92-93.

³⁴⁹ Lindström 1991: 88-90.

³⁵⁰ Gulatingsskrån, art. 46.

³⁵¹ Onarheimsskrån, art. 20.

Magnusson i 1299 og kong Mangus Eriksson i 1320.³⁵² Kravet om kongelig stadfesting av skråene gjaldt dermed også gilder som ble stiftet i Bergen utover på 1300-tallet. Det vil si at St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet var omfattet av bestemmelsen, ettersom de ble stiftet i 1357. Imidlertid er det mulig at skråen i de to gildene aldri fikk kongelig stadfesting, men at skråen i stedet ble stadfestet av Kontoret. Noe som peker i den retningen er at medlemmene i de to gildene var kjøpmenn ved Kontoret. Det kommer fram i en bestemmelse om at alle *meistermenn*, det vil si alle kjøpmenn, skulle være med i gildene.³⁵³ I Bergen omfattet det de som drev handelsstuene under Kontoret, og som vi møter som husbonde og nabo i gårdsretten. At de to gildene bestod av de fastboende kjøpmennene ved Kontoret viser også et testamente fra en lybsk bergensfarer, der gildene omtales som kjøpmennenes to gilder i byen.³⁵⁴ I samme retning peker en bestemmelse som handler om valget av nye ledere i gildene. Den viser at oldermennene ved Kontoret trolig hadde en rolle i godkjennelsen av nye ledere i gildene. Det skulle ifølge skråen velges to nye ledere hvert år, og være fire ledere til sammen til enhver tid. Hver leder skulle sitte i to år.³⁵⁵ Etter valget skulle de to nye lederne hente oldermennene ved Kontoret. Da det var gjort, skulle gildefesten fortsette, men nå med oldermennene sittende sammen med gildenes medlemmer.³⁵⁶ Endelig er det flere bestemmelser i skråen som omtaler det som *de koopman* har kommet overens om.³⁵⁷ Begrepet kan selvsagt omtale kjøpmennene som var med i gildene, men på den andre siden omtales disse i resten av skråen som *gildebrotter* og *meistermenn*. Da er det mer sannsynlig at begrepet sikter til Kontoret, som ofte gikk under begrepet *de gemene koopman to Berghen*.³⁵⁸ Det vil i så fall si at det var Kontoret som hadde stadfestingsrett over gildenes vedtekter, og at gildene dermed var rettslig underordnet Kontoret.

I innledningen til gårdsretten ble det understreket at naboene samlet kunne gjøre forbedringer og utvidelser av den.³⁵⁹ Det at naboene etter 1529 flere ganger la til bestemmelser i gårdsretten i flere omganger, viser at dette ble fulgt opp i praksis. At naboene også mente at endringer i enkeltbestemmelser måtte til for å forbedre gårdsretten viser både art. 61 og art. 68, som begge fikk tilføyelser i 1585.³⁶⁰ Viser gårdsretten at Jacobsfjorden og Bellgården hadde

³⁵² NgL, 1. rekke, 3, s. 41 og 149-51.

³⁵³ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 7, Dollinger 1998: 134.

³⁵⁴ Se Bruns 1900: nr. 177: "Item to Bergen in Norwegen beyden ghylen samentliken des copmans achte mark Lub."

³⁵⁵ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 8: "Item so schölen tho diszer gilde weesen veer hövetlude de se vorstahn schölen, unde de schölen darby blieven twe jahr lanck, alle jahr schall men twee nye schaffers kesen, also de gilde getruncken werdt."

³⁵⁶ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i DN XVI nr. 341, s. 390: "So schölen de Gekoren schaffers vpstahn und gahn vor dat Cuntor und bidden De oldertude en tho huz tho folgende ein issliek."

³⁵⁷ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 5, 7 og 9.

³⁵⁸ Dollinger 1998: 132, Erslund 2005: 41.

³⁵⁹ GJB, art. 1: "[...] vnned Getronlick dar auer tho holden vnned besunderlick vor gescreuenn bewilligen der nabers schall alle tydt stan nynn der gemenen naber macht vme tho vor merenn vnned vor betteren wo ynn dussen vnsen boke geschreuen vnned nba Inholt de artykell folgende tho befynen eyn ydder artykel vor syck."

³⁶⁰ GJB, art. 61 og 68.

egenjurisdiksjon, og at gården ikke var underordnet Kontoret slik vi har sett at gildene var underordnet kongemakten? Etter min mening gjør det ikke det. Tvert imot mener jeg at retten til å forbedre og endre gårdsretten var gitt naboene av Kontoret. Grunnen til det er to forhold. For det første var naboenes domsmyndighet og rolle som konfliktløser i gårdsfellesskapet gitt av Kontoret i dets vedtekter. Hvis en sak ikke lot seg løse innad i gårdsfellesskapet, skulle den ifølge vedtektene bringes fram for kjøpmannens råd på Bryggen. Det kom fram at naboene i Jacobsfjorden og Bellgården også benyttet muligheten til å føre saker fram for kjøpmannsrådet hvis sakene ikke lot seg løse av naboene selv. For det andre ville kontroll med gårdsretten gi Kontoret kontroll med en gruppe i gården som egentlig stod på utsiden av Kontorets jurisdiksjon, nemlig drengene som tilhørte hver enkelt husbondes hushold. Gårdsretten gjorde drengene til rettssubjekter og gav dem rettsbeskyttelse, noe de ikke hadde i Kontorets vedtekter.

En lignende forståelse finnes i byloven fra 1276. Her fremstår gården som den grunnleggende enheten i styringen av byen.³⁶¹ Byloven gav husbøndene i den enkelte gård en rekke ulike plikter, som betaling av leidangsskatten og deltagelse på bymøtet.³⁶² Videre ble de gitt ansvar for tjenerne og de andre leieboerne som tilhørte husbøndenes hushold. Blant annet skulle de sørge for at de ikke gikk og tigget i andre gårder.³⁶³ Dermed fikk husbonden en rolle som mellommann mellom byens myndigheter og menneskene som tilhørte hans hushold.³⁶⁴ Slik kan man også si at husbøndene ble gitt et rettslig ansvar for folkene som tilhørte deres hushold av myndighetene i byen. Dette ansvaret kan ha omfattet en form for konfliktløsning, slik det kom fram at naboene i gårdene under Kontoret ble gitt av Kontoret. Pliktene husbøndene hadde i gårdene gjennom byloven og i bystyringen ligner pliktene husbøndene under Kontoret hadde i gårdene og i styringen av Kontoret. Med andre ord var gårdsfellesskapene på Bryggen i høymiddelalderen rettslig underordnet byens myndigheter slik gårdene på Bryggen i senmiddelalderen var underordnet Kontoret.

Det synes klart at gårdsfellesskapet var rettslig underordnet Kontoret på samme måte som gildene var underordnet de norske styresmaktene, og at de ble gitt myndighet til å løse konflikter og tvistemål seg i mellom av Kontoret. Likevel er det tydelig at Kontoret senere ønsket å få større kontroll med gårdene organisasjonen var overordnet. I 1653 besluttet Kontoret å gi naboene og gesellene i gårdene under Kontoret en felles gårdsrett.³⁶⁵ Det er interessant at Kontoret samme år også gav en egen gårdsrett for drengene i gårdene på Bryggen.³⁶⁶ Det viser at

³⁶¹ Helle 1982: 537.

³⁶² Helle 1982: 537-43, 455, Byloven av 1276: Byskipingen, kap. 1-3.

³⁶³ Helle 1982: 538, Byloven av 1276: Byskipingen, kap. 7.

³⁶⁴ Helle 1982: 537-38.

³⁶⁵ Nielsen 1878b: Vedtægter for det hanseatiske Kontor i Bergen fra det sextende og syttende Aarhundre, i *Forhandlinger i Videnskabs-Selskabet i Christiania 1878*, nr. 1, s. 32-36.

³⁶⁶ Nielsen 1878b: 36-37: *Gartens Recht für die Jungens Anno 1653*.

Kontoret nå hadde besluttet å ta drengene direkte inn under Kontorets domsmyndighet. I tillegg utferdiget Kontoret samme år en felles vaktordinans for alle gårdene under Kontoret.³⁶⁷ Tidligere hadde ansvaret for vaktholdet vært forbeholdt den enkelte gård, noe som blant annet kommer fram i gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården.³⁶⁸ Det er tydelig at Kontoret så utferdigelsen av en felles vaktordinans som et ledd i forsøket på å styrke kontrollen med gårdene på Bryggen.

Skytninger var betegnelsen retterboten fra 1293/94 brukte om gårdsfellesskapet i den enkelte gård. Hva var årsaken til at skytningene fikk lov til å fortsette etter 1293/94? En mulighet er at de allerede hadde utformet vedtekter under myndighetenes kontroll, slik som gårdsfellesskapene under Kontoret utformet vedtektene under Kontorets kontroll i senmiddelalderen. Husbøndene i den enkelte gård var jo alt gitt en rekke oppgaver gjennom byloven, og det er mulig at disse oppgavene samlet hadde blitt skrevet ned i et sett med vedtekter for den enkelte gård en tid før retterboten kom.

Gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården har opptegetninger fra 1529. Den nest eldste, Solegårdens gårdsrett, er fra 1598 og de andre er enda yngre. Det viser at organiseringen av gårdene under Kontoret på Bryggen overlevde reformasjonen. Derimot har man antatt at gildene forsvant etter reformasjonen.³⁶⁹ En tese i denne oppgaven er at gårdsfellesskapene var organisert som en form for gilder. Men da må det gis en forklaring på hvorfor gårdsfellesskapene fikk fortsette etter reformasjonen mens gildene forsvant. Ved reformasjonen var gårdsfellesskapene på Bryggen underordnet Kontoret. En årsak til at gårdsorganisasjonen fikk fortsette kan være at Kontoret så det i sin interesse at den fortsatte. Kontoret kan ha sett at det var en organisasjonsform som fungerte og tjente Kontoret på en hensiktsmessig måte. Det betyr ikke at den dansk-norske kongen ønsket at gårdsfellesskapene skulle få fortsette etter reformasjonen. Tvert imot forsøkte den å kvitte seg med denne måten å organisere gårder på ved å avskaffe gårdenes opptakspill. Utover på 1500- og 1600-tallet forsøkte nemlig kongemakten å forby spillene, noe som lyktes først i 1671.³⁷⁰ Kongemakten må ha forstått hvilken identitetsskapende funksjon opptakspillene hadde i gårdsfellesskapet under Kontoret. Tanken bak kongemaktens forbud kan ha vært at man ved å forby spillene svekket den kollektive identiteten i gården.

3. 5. Konklusjon

I dette kapitlet har jeg vist at gårdsfellesskapet krevde en edsavleggelse ved inntredelse i fellesskapet på lik linje med middelalderens gilder. Det betyr at et skille mellom gilder og gårdsfellesskapet ikke kan gjøres etter edsavleggelsen, slik Anz hevdet. Spillene som ble arrangert

³⁶⁷ Nielsen 1878b: 27-29: *Wacht Ordinantz de anno 1653*.

³⁶⁸ GJB, art. 9, 20, 21 og 53.

³⁶⁹ Blom 1960: 313, Bisgaard 2001: 200-201, 333.

³⁷⁰ Helle 1982: 742.

årlig i hver enkelt gård under Kontoret kan betraktes som en del av dette opptaket. I tillegg til edsavleggelsen ble det stilt økonomiske krav til nye medlemmer både i gildene og i gårdsfellesskapet, som inngangspenger, årsavgift og bidrag til fellesskapets sammenkomster. Opptakskravene gjorde gildene og gårdsfellesskapet til lukkede fellesskap, det skilte dem som var innenfor fra de som var utenfor fellesskapet. Men kravene kan også betraktes som uttrykk for indre samhold, for gruppens kollektive identitet. Anz betrakter edsavleggelsen som et identitetsbærende ritual. Medlemmene av gruppen ble bundet sammen av et bånd som ikke fulgte slektskap eller økonomi, men edsavleggelsen. I gårdsfellesskapet var spillene en del av dette ritualet. Spillene kan ha bidratt til å forsterke gårdsfellesskapets kollektive identitet ytterligere. Gårdens beboere hadde ikke bare vært gjennom den samme edsavleggelsen, de hadde også vært i gjennom de samme spillene.

Gjennom gårdsretten kommer det fram at rollen som konfliktløser var viktig både i gårdsfellesskapet og gildene. Rollen som konfliktløser var knyttet til sammenslutningens vektlegging av å bevare dens indre fred. Dette må igjen ses i sammenheng med brorskapstankens innflytelse på middelalderens sammenslutninger.

Gårdsfellesskapet hadde domsmyndighet på linje med den gildene hadde. Gårdsfellesskapets domsmyndighet ble gitt og stadfestet av Kontoret, slik gildenes domsmyndighet ble gitt og stadfestet av byens myndigheter eller kongemakten. Unntaket her var St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet, som ble gitt domsmyndigheten av Kontoret. Kontoret stadfestet også gildeskraen til de to tyske gildene. Forholdet mellom gården og Kontoret var preget av underordning og Kontorets ønske om kontroll, et trekk som også går igjen i gildenes forhold til kongemakten. Det er dessuten interessant at det finnes en likhet mellom kongemaktens forhold til gårdsfellesskapet i høymiddelalderen og Kontorets forhold til gårdsfellesskapet både utover i senmiddelalderen og etter reformasjonen. I begge tilfeller ble husbøndene gjort til mellommenn mellom en myndighet, henholdsvis kongemakten representert ved byens myndigheter, og Kontoret og gårdsfellesskapets øvrige grupper. På den måten ble gårdsfellesskapet underordnet kongemakten i høymiddelalderen og Kontoret i senmiddelalderen. Det er med på å underbygge tesen om en kontinuitet mellom høymiddelalderens skytninger og hanseatenes gårdsfellesskap i senmiddelalderen og etter reformasjonen.

4. DET SOSIALE FELLESSKAPET I GÅRDEN

4. 1. Innledning

*”Item skolo oc gilbroder aa sancti Olafs dagh sndera etha saman eina maltid[...].”*³⁷¹

Ifølge denne bestemmelsen i Onarheimsskråen skulle medlemmene i Olavsgildet spise et måltid sammen på den andre dagen av Olsok. Måltidet var en del av den årlige gildedrikken i Olavsgildet. Anz og Bisgaard har påpekt at gildedrikken var en sammenkomst som både hadde sosiale og religiøse funksjoner i et gilde.³⁷² I det forrige kapitlet kom det fram at også medlemmene av gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården regelmessig skulle møte til sosiale sammenkomster i gårdens schøtstue. Her vil jeg gå nærmere inn på den sosiale siden i gildene og gårdsfellesskapet ved å sammenligne sammenslutningenes sosiale sammenkomster. Finnes det likhetstrekk mellom sammenkomstene i schøtstuen og gildedrikken i gildene? Hvilke sosiale funksjoner hadde sammenkomstene i den enkelte sammenslutningen? I det forrige kapitlet viste jeg at spillene hadde en funksjon som opptak i gårdsfellesskapet. Her vil jeg se på hvilken betydning spillene hadde for det sosiale fellesskapet i gården i sin helhet. Endelig vil jeg spørre om schøtstuen, som var et møtested for beboerne i gården, også var et møtested mellom gårdens folk og andre byfolk. Her vil jeg drøfte og imøtegå en tese flere forskere har fremmet om at gårdenes fellesstuer hadde en funksjon som vertshus i byen i middelalderen.

4. 2. Gildedrikken

Gildeskålen spilte en helt sentral rolle i gildenes sosiale liv. Det var i gildeskålen gildets medlemmer møtte for å spise og drikke sammen, den var gildets møtested. Gildeskålen kunne være en frittstående bygning, bestående av en kjeller på bakkenivå og et forsamlingslokale i etasjen over.³⁷³ Blant annet var Maria gildeskål i Bergen og St. Annagildets gildeskål i Oslo bygget slik.³⁷⁴ Det kunne imidlertid av ulike årsaker være at et gilde ikke hadde en egen gildeskål å møtes i. En årsak var at det kunne ta lang tid før gildet hadde samlet inn nok midler til å kunne bekoste byggingen av en gildeskål. I mellomtiden var det vanlig å leie et møtelokale til sammenkomstene eller å ha sammenkomstene på rundgang hjemme hos hverandre.³⁷⁵ St. Mikaelsgildet på Voss leide et lokale til sine sammenkomster inntil 1418, da gildet fikk en tomt av presten i Apostelkirken i Bergen til bygging av en gildeskål.³⁷⁶ Jatmundgildet i Bergen skal ha hatt sine

³⁷¹ Onarheimsskråen, art. 26.

³⁷² Anz 1998: 62-65, 108-114 og 248-52, Bisgaard 2001: 24, 84-103.

³⁷³ Berg 1960: Gildehus, i *KLNM V*, s. 316-17.

³⁷⁴ Herteig 1969: *Kongers havn og handels sete*, s. 104-107, Fischer 1933: St. Anna gildestue, i *St. Hallvard 11(1933)*, s. 277.

³⁷⁵ Bisgaard 2001: 208.

³⁷⁶ Brevet er gjengitt i NHT, 5. rekke(4), s. 231f.

sammenkomster over kvelven på Apostelkirken.³⁷⁷ Men gildet må ha fått sin egen gildeskål før 1479, da et vitnebrev ble utstedt i Jatmundsgildets gildeskål det året.³⁷⁸ En annen mulig årsak til at gilder ikke hadde en egen gildeskål, var at gildene aldri ble store og velstående nok til å bekoste den. Disse møtte i stedet i bygninger som hadde en eller flere andre funksjoner. I 1302 eller 1303 gav kong Håkon Magnusson en retterbot som bestemte at det for hver en tredjedels dagsreise langs kysten skulle bygges *tafernishûs*.³⁷⁹ I retterboten understrekes det at disse vertshusene skulle huse folk på gjennomreise og ikke være møtested for gildesammenkomster på stedet. Det tyder på at en del gilder på landsbygda benyttet vertshus som møtested. Av det at en del gilder aldri ble velstående nok til å bekoste en egen gildeskål, kan det dessuten fra de tilfellene der gildes gildeskål kan identifisere sluttet at de var veletablerte strukturer i samfunnet. Det er en observasjon som Bisgaard har gjort når det gjelder de danske gildene.³⁸⁰ Men da kan det også antas at det fantes langt flere gilder enn de som er kjent gjennom kilder som nevner gildenes gildeskåler.

Lars Bisgaard kaller sammenkomstene i gildeskålen for gildedrikk.³⁸¹ I det legger han at gildedrikken var et konstituerende element i gildene, det var ikke bare et måltid, men et høytidelig ritual. Gildedrikken var en minnedrikk, der gildemedlemmene mintes gildets avdøde medlemmer ved å drikke til deres minne. I minnedrikken kom det tydelig fram at gildet var et fellesskap av levende og døde.³⁸² Bisgaard har vist at dette gjenspeilet seg i gildedrikkens forløp. Ofte startet sammenkomsten i kirken, der det ble lest vigiler. Vigiler var en form for kveldsmesse eller nattlig gudstjeneste.³⁸³ Vigiliene ble etterfulgt av en sosial sammenkomst i gildeskålen som bestod av høytlesingen av gildets skrå og et måltid, før medlemmene vendte tilbake til kirken for lesing av sjelemesser. Videre hadde gildedrikken en rituell betydning som fredsstiftende handling. Ved å drikke og spise sammen forsonet menneskene seg med hverandre, og i messen forsonet gildemedlemmene seg med Gud.³⁸⁴ Samtidig fungerte gildedrikken som en årlig bekreftelse på at gildemedlemmene var hverandres brødre og søstre.³⁸⁵

I norsk forskning har man ofte betegnet dette årlige ritualet som gildefest eller gildestevne.³⁸⁶ I det videre velger jeg likevel å benytte Bisgaards begrep. Det er fordi jeg i likhet med Bisgaard ønsker å fremheve at sammenkomsten ikke bare var en fest eller et stevne, men et

³⁷⁷ NM 1, s. 119.

³⁷⁸ NM 1, s. 574-75, nr. 19.

³⁷⁹ NgL, 3. bind, s. 136.

³⁸⁰ Bisgaard 2001: 208.

³⁸¹ Bisgaard 2001: 84.

³⁸² Bisgaard 2001: 83-84.

³⁸³ Johansson 1976: Vigilia, i *KLNM XX*, s. 10-11.

³⁸⁴ Bisgaard 2001: 97.

³⁸⁵ Bisgaard 2001: 100.

³⁸⁶ Johnsen 1920b: 29, Blom 1960: 310, Lindbach 1997: 107.

tilbakevendende ritual i gildenes indre liv. Sammenkomsten var en fest, men enda viktigere, den var et ritual som skulle bekrefte fellesskapets identitet.

Men hva menes her med begrepet ritual? Ritualer blir ofte forbundet med rent religiøse aktiviteter. De senere årene har flere forskere imidlertid påpekt at ritualer også inngikk i den verdslige sfære i eldre samfunn.³⁸⁷ *David Kertzer* mener at ritualer hadde en solidaritetsskapende og forandrende kraft, noe som gjorde ritualer egnet til bruk også utenfor de rent religiøse sammenhenger. Ritualene skulle skape en felles opplevelse av solidaritet.³⁸⁸ *Andre, som Clifford Geertz*, har påpekt at ritualer hadde en identitetsskapende funksjon. Ritualene skulle skape og gjenskape en gruppes kollektiv identitet.³⁸⁹ *Edvard Muir* definerer ritualer som en i hovedsak sosial aktivitet, som repeteres for å skape og gjenskape sosiale bånd mellom medlemmer av en gruppe.³⁹⁰ Muir skiller mellom ritualenes funksjon som speil og som modell i samfunnet. Ritualene speiler samfunnet slik det er. Samtidig fungerer ritualer som modeller, ved at de viser hvordan samfunnet kan eller burde være.³⁹¹ Endelig fremhever sosiologen *Erving Goffman* ritualenes følelsesmessige dimensjon. Ritualer spiller på følelsene, de intensiverer følelsen av fellesskap blant dem som er sammen om et ritual, som igjen styrker samholdet mellom dem.³⁹² Dette er også et poeng hos *Anz* og *Bisgaard*. Hos dem er gildedrikken et sosialt ritual med en identitetsskapende funksjon i gildedefellesskapet.³⁹³ I likhet med *Anz* og *Bisgaard* er det en slik forståelse av begrepet jeg vil bruke i det følgende.

Bisgaard pekte i gjennomgangen av de danske gildeskråene på gildedrikkens veksling mellom det verdslige og det religiøse, mellom kirken og gildeskålen. En slik veksling kommer også fram i de norske gildeskråene. Gulatingsskråen beskriver en sammenkomst over flere dager, der medlemmene vekselvis var i kirken og i gildeskålen. Gildemedlemmene skulle delta i ottesang, messe og aftensang i kirken, og de skulle drikke minnebegre for Kristus og jomfru Maria og spise måltider sammen i gildeskålen.³⁹⁴ Medlemmene skulle møte til gildedrikk hver sommer.³⁹⁵ Det var likevel tillatt å møte til sammenkomster langt oftere.³⁹⁶ Det er grunn til å tro at det her var snakk om mindre sammenkomster uten den samme vekslingen mellom kirken og gildeskålen som ses i gildedrikken.

³⁸⁷ Avsnittet bygger i stor grad på oversikten gitt i *Edvard Muirs* bok om ritualer i Europa i tidlig nytid. (Muir 1997: *Ritual in Early Europe*, s. 3-4, *Bisgaard* 2001: 92-93)

³⁸⁸ Muir 1997: 4.

³⁸⁹ Muir 1997: 4.

³⁹⁰ Muir 1997: 6.

³⁹¹ Muir 1997: 4-5.

³⁹² *Furseth* og *Repstad* 2003: *Innføring i religionssociologi*, s. 72-73.

³⁹³ *Anz* 1998: 294, *Bisgaard* 2001: 92-103.

³⁹⁴ Gulatingsskråen, art. 22 og 23.

³⁹⁵ Gulatingsskråen, art. 10.

³⁹⁶ Gulatingsskråen, art. 16.

Gildedrikken i Olavsgildet på Onarheim skulle begynne første St. Olavsdag, 29. juli, med en messe i kirken.³⁹⁷ Dagen etter skulle gildemedlemmene spise et måltid sammen.³⁹⁸ Også Onarheimsskråen nevner minnebegrene, og beskriver gangen i denne seremonien i detalj.³⁹⁹ Skråen gir inntrykk av at medlemmene i Olavsgildet skulle gå til messe og aftensang hver dag så lenge gildet varte.⁴⁰⁰ Gildedrikken skulle vare så lenge gildebødrene ønsket det og ølet rakk.⁴⁰¹ Gildet hadde ikke egen gildeskål da skråen ble skrevet ned i 1394. Det kommer fram av en bestemmelse i skråen om at hver gildebør skulle gi en pengesum årlig til skålekjøp.⁴⁰² En annen bestemmelse viser at gildedrikken derfor skulle holdes på rundgang hos medlemmene. Verten for den neste gildedrikken skulle velges på gildedrikkens siste dag.⁴⁰³

Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet inneholder en detaljert beskrivelse av hvordan gildedrikken skulle foregå. Gildedrikken skulle begynne med tre skåler, en til den hellige treenighet, en til Kristi hellige legeme og en til gildenes to skytshelgener. Etter de tre skålene begynte måltidet med at det ble brakt inn brød, smør og ost i møtesalen. Så fortsatte sammenkomsten med skåler til jomfru Maria, St. Olav og St. Jørgen, før sekretæren skulle lese opp gildeboken.⁴⁰⁴ Det vil si at han skulle lese opp gildenes vedtekter. Men gildeboken inneholdt også lister over levende og avdøde gildebødrene som skulle minnes med bønn. Det viser et testamente fra 1452, der testatoren, Cord Bode, ba gildene skrive inn navnet hans i gildeboken for at gildemedlemmene skulle minne ham med bønn.⁴⁰⁵ Listene ble trolig lest opp samtidig med vedtektene, noe som må ses i sammenheng med at gildedrikken skulle holdes i forbindelse med en årlig lesing av sjelemesser for avdøde gildebødrene i dominikaneres klosterkirke, der de hadde en alterstiftelse viet St. Dorothea.⁴⁰⁶ Gildedrikkens tilknytning til lesingen av sjelemesser i dominikanernes klosterkirke viser dessuten at vekslingen mellom kirke og gildeskål også fantes her. Hvor gildebødrene møtte vet vi ikke, da skråen ikke nevner noen gildeskål. Det betyr ikke at gildene manglet egen gildeskål. At gildene hadde egne møtelokaler kan ha vært så selvfølgelig at det ikke var nødvendig å skrive ned hvor medlemmene skulle møtes, bare når de skulle møtes og hva som skulle skje på møtene. Etter lesingen av gildeboken skulle gildebødrene skåle for brødrenes prinsipaler og venner i Lübeck. Deretter skulle medlemmene betale årsavgiften og nykommere inngangspengene. Sannsynligvis var det også på dette tidspunktet at nykommerne

³⁹⁷ Onarheimsskråen, art. 9.

³⁹⁸ Onarheimsskråen, art. 26.

³⁹⁹ Onarheimsskråen, art. 11 og 12.

⁴⁰⁰ Onarheimsskråen, art. 31.

⁴⁰¹ Onarheimsskråen, art. 3.

⁴⁰² Onarheimsskråen, art. 6.

⁴⁰³ Onarheimsskråen, art. 13.

⁴⁰⁴ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i DN XVI nr. 341, s. 388-89.

⁴⁰⁵ Bruns 1900: nr. 142, fotnote 2, s. 92.

⁴⁰⁶ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 2: "*Dee verde begencknisze schall weesen, also de gilde gedruncken isz, tho den schwarten bröderen.*"

skulle avlegge opptakseden. Så skulle det velges to nye ledere, før nye og gamle gildebrødre skulle fortsette måltidet og drikke nye skåler.⁴⁰⁷

På samme måte som gildeskålen var midtpunkt i gildenes sosiale liv, framstår schøtstuen som midtpunktet i gårdsfelleskapets sosiale liv. I likhet med gildeskålen var den ofte en frittstående bygning i gårdskomplekset. Koren Wiberg har hevdet at hver gård på Bryggen som regel hadde to schøtstuer: en for gårdens nordre side og en for den søndre siden. Etter hans mening ble det først vanlig med en schøtstue i hver gård etter 1572, siden det i Kontorets vedtekter det året ble innlemmet en bestemmelse om at det bare skulle være en schøtstue per gård.⁴⁰⁸ Imidlertid finnes en tilsvarende bestemmelse i Kontorets vedtekter fra siste del av 1400-tallet.⁴⁰⁹ Dermed kan det antas at det senest fra siste del av 1400-tallet var vanlig med en schøtstue i hver av gårdene under Kontoret, og ikke i siste halvdel av 1500-tallet slik Koren Wiberg hevdet.

Ifølge gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården skulle naboene i gården legge opp øl fire ganger i løpet av vinteren, det vil si at de skulle møtes i schøtstuen for å spise og drikke sammen.⁴¹⁰ Sammenkomstene skulle finne sted på Mortensdag, det vil si 11. november, julaften, nyttårsaften og påskeaften. I tillegg skulle naboene, gjestene og gesellene møtes til *frey ber*, friøl, flere ganger årlig.⁴¹¹ Under friølet ble det drukket av ølet som beboerne hadde gitt i bot til gårdsfelleskapet ved brudd på gårdens vedtekter.⁴¹² To bestemmelser, fra 1556 og 1622, viser at det var møteplikt på disse sammenkomstene, og at det heller ikke var lov til å forlate dem mens de stod på.⁴¹³ Slik var det som vi har sett også under gildedrikken i gildene. Endelig skulle gårdens beboere møte til en sammenkomst gårdsretten kaller *mullien* eller møljer.⁴¹⁴ Møljerne var måltider der det ble servert brød- eller ølsuppe og øl.⁴¹⁵

I gildene var edsavleggelsen og opplesingen av gildeskråen knyttet til gildedrikken. Men det går ikke klart fram av gårdsretten når gårdens nykommere skulle avlegge eden og gårdsretten skulle leses opp. Koren Wiberg har foreslått at dette skulle skje på det årlige regnskapsmøtet i gården.⁴¹⁶ Imidlertid viser en bestemmelse fra 1580 at gårdsretten ble lest opp og en ed avlagt på et eget møte som ble holdt i schøtstuen 22. desember det året.⁴¹⁷ En annen mulighet er at

⁴⁰⁷ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i DN XVI nr. 341, s. 389-90.

⁴⁰⁸ Koren Wiberg 1939: 11.

⁴⁰⁹ NgL, 2. rekke, 2. bind, 3. del, nr 416, s. 683, art. 57: ”*Ith schal ock nicht mer else einn schuttinge staven nynn jewelkenn gardenn sinn unde geboldenn werdenn,[...]*”

⁴¹⁰ GJB, art. 7.

⁴¹¹ GJB, art. 2, 61, 71, 72.

⁴¹² Sæveraas 1981: 189.

⁴¹³ GJB, art. 47, 74.

⁴¹⁴ GJB, art. 14.

⁴¹⁵ Bendixen og Krohn 1895: Dat Gartenrecht in den Jacobsfjorden vnnndt Bellgarden, i *BHFS 1*, fotnote 1, s. 46.

⁴¹⁶ Koren Wiberg 1932: 24, 87-89.

⁴¹⁷ GJB, art. 70.

opptakseden ble avlagt i forbindelse med opptakspillene i mai – juni, eller under sammenkomsten i schøtstuen 11. november, som markerte slutten på seilingssesongen. Muligheten er også til stede for at gårdsretten skulle leses opp flere ganger årlig, slik det var i Svengården. Svengårdens nabobok viser at reglementet for gården, schøtstuen og ildhuset der skulle leses opp seks ganger årlig.⁴¹⁸

Det finnes få spor av en veksling mellom schøtstuen og kirken i gårdsretten tilsvarende den mellom gildeskål og kirke i gildeskråene. Gårdsretten nevner heller ikke sjelemesser eller skåler til ære for helgener i forbindelse med sammenkomster i schøtstuen. Men det kunne man heller ikke forvente å finne. Den første bestemmelsen i gårdsretten er fra 1529. Lübeck ble protestantisk året etter.⁴¹⁹ Og i 1536 ble reformasjonen innført i Norge. Eventuelle bestemmelser om sjelemesser eller helgener ville blitt fjernet etter reformasjonen.⁴²⁰ Men spor av en veksling mellom en sammenkomst i schøtstuen og gudstjenester i kirken kan ses i gårdsretten. Gårdsfelleskapet skulle som nevnt møtes til sammenkomster i schøtstuen på Mortensdag, julaften, nyttårsaften og påskeaften. Med unntak av Mortensdag sammenfaller disse sammenkomstene med kirkelige høytider som også protestandene overholdt etter reformasjonen.⁴²¹ Trolig gikk beboerne til gudstjeneste sammen under disse høytidene, før eller etter et fellesmåltid i schøtstuen.

Gildedrikken var et sammenskuddslag. Hvert medlem skulle bidra med mat, øl eller penger til å dekke utgiftene til sammenkomsten.⁴²² I Gulatingskråen handler flere bestemmelser om maltet medlemmene skulle bringe til gildeskålen i forbindelse med gildedrikken. Av maltet skulle det brygges øl.⁴²³ Også Onarheimsskråen inneholder bestemmelser om maltet medlemmene skulle bidra med i forbindelse med gildedrikken.⁴²⁴ I tillegg skulle medlemmene i gildet gi en pengesum som skulle dekke utgiftene til mat i forbindelse med måltidet medlemmene skulle ha på gildedrikkens andre dag.⁴²⁵ På lik linje kan vi betrakte sammenkomstene i gårdsfelleskapet som sammenskuddslag. Sammenkomstene på Mortensdag, julaften, nyttårsaften og påskeaften var sammenskuddslag dekket av naboene i gården.⁴²⁶ Og ølet som ble drukket under friøl i schøtstuen bestod av oppsamlede bøter som kom fra beboernes brudd på

⁴¹⁸ Svengårdens nabobok 1598, artikkel 1, i Koren Wiberg 1939: 25.

⁴¹⁹ Bruns 1900: 6.

⁴²⁰ Sjelemessene er knyttet til alterstiftelser i kirkene i byen. Alterstiftelsene, og deres skjebne etter reformasjonen, vil bli drøftet nærmere i kapittel 5.

⁴²¹ Ellingsen 1990: kap. II, s. 54-55.

⁴²² Blom 1960: 310.

⁴²³ Gulatingskråen, art. 3, 4, 5, 6 og 9.

⁴²⁴ Onarheimsskråen, art. 1, 28,29 og 30.

⁴²⁵ Onarheimsskråen, art. 26.

⁴²⁶ GJB, art. 7.

gårdsrettens bestemmelser. Endelig skulle gesellene i gården bidra med inntil seks tønner øl til møljene, noe som viser at møljene var sammenskuddslag.⁴²⁷

Gildedrikken hadde et høytidelig preg. Det viser gildeskraenes bestemmelser om ikke å drikke seg full, ikke søle øl, og ikke banne eller komme med fornærmelser mot en av sine gildebrødre under gildedrikken.⁴²⁸ Det samme viser bestemmelser om at man skulle stå oppreist mens minnebegrene ble drukket.⁴²⁹ Gjennom flere av bestemmelsene i gårdsretten anes konturene av et høytidelig festmåltid i gården tilsvarende den vi ser i gildedrikken. Også her skulle man ikke drikke for mye øl, gjøre ufred eller komme i tretter eller slagsmål under sammenkomsten. Man skulle heller ikke spille brettspill når bordet var dekket eller spille om penger.⁴³⁰ Endelig var det forbudt å søle øl, knuse pottar eller stikke hverandre med kniv.⁴³¹

Hvem hadde adgang til gildedrikken? Gildedrikken var for gildenes egne medlemmer. Ettersom gildene krevde en edsavleggelse og inngangspenger ved inntredelse i gildefellesskapet, begrenset det adgangen til gildedrikken. Gildedrikken hadde en konstituerende funksjon i fellesskapet, den bekreftet fellesskapets kollektive identitet. Dermed må den først og fremst ha vært for gildets egne medlemmer. Helt lukket var den imidlertid ikke. Både Gulatingskråen og Onarheimsskråen inneholder bestemmelser som viser at det var tillatt å ta med gjester til gildedrikken. En bestemmelse i Gulatingskråen viser at bøter skulle betales både av gildebrødrene og av gjestene.⁴³² Det vil si at en gjest som deltok på gildedrikken var bundet av de samme vedtektene som gildets medlemmer, og at han skulle betale bøter hvis han brøt noen av vedtektene som om han hadde vært medlem av gildet. Og i følge Onarheimsskråen skulle medlemmene i gildet betale en daglig avgift for hver gjest han hadde med seg på gildedrikken.⁴³³

På samme måte som gildedrikken var for gildets medlemmer, var sammenkomstene i schøtstuen for medlemmene av gårdsfellesskapet. Det har med sammenkomstenes funksjon å gjøre. I likhet med gildedrikken skulle sammenkomstene skape og gjenskape gårdens kollektive identitet. Med et slikt meningsinnhold må det ha vært viktig for gårdfellesskapet at sammenkomstene bare samlet dem som tilhørte fellesskapet. Riktignok nevner gårdsretten gjester i likhet med gildeskraene. Men med gjester må det her forstås noe annet enn de gjestene som nevnes i gildeskraene. Gjестene i gårdsretten var tilreisende kjøpmenn som leide seg inn i gårdene på Bryggen, i hovedsak i seilingssesongen.⁴³⁴ Utover i høy- og senmiddelalderen kan man gjøre et

⁴²⁷ GJB, art. 14.

⁴²⁸ Gulatingskråen, art. 15 og 38, Onarheimsskråen, art. 14, 15, 16, 19 og 20.

⁴²⁹ Gulatingskråen, art. 22.

⁴³⁰ GJB, art. 7, 8, 15, 16, 21, 53 og 54.

⁴³¹ GJB, art. 71, 18 og 19.

⁴³² Gulatingskråen, art. 24.

⁴³³ Onarheimsskråen, art. 4.

⁴³⁴ Helle 1982: 742.

skille mellom *sommerfarere*, det vil si de av de utenlandske kjøpmennene som gjestet byen i seilingssesongen, og *vintersittere* som overvintret i byen.⁴³⁵ Gjesten var underlagt husbondens hushold så lenge han var gjest der. Samtidig var gjesten en del av gårdsfellesskapet i den tiden han holdt til i gården. Som en del av dette fellesskapet var gjesten, i likhet med de øvrige beboerne i gården, forpliktet til å holde bestemmelsene i gårdsretten, noe som omfattet å møte på sammenkomstene i schøtstuen.⁴³⁶ Videre bestemte gårdsretten at gjestene måtte delta i opptaksspillene i gården, gårdens vakthold og på regnskapsmøtet som andre beboere i gården.⁴³⁷ At gjestene måtte delta på regnskapsmøtene viser for øvrig at det ikke var uvanlig at gjestene overvintret i gården, siden regnskapsmøtene ofte ble holdt på senvinteren før seilingssesongen begynte. En bestemmelse viser dessuten at gjester som reiste bort fra byen i likhet med naboene skulle holde en ombudsmann for seg som skulle delta på regnskapsmøtet for ham og ellers sørge for at pliktene hans ble overholdt i henhold til gårdsrettens bestemmelser.⁴³⁸ Endelig viser en bestemmelse fra 1585 at gjestene også kunne være med og vedta tillegg i gårdsretten. Da vedtok naboene, gesellene og gjestene sammen at enhver som fremkaller tretter eller slagsmål ved friøl, skulle bøte en halv tønne øl.⁴³⁹

Sammenkomstene i schøtstuen har altså en rekke likheter med gildedrikken i gildene. Både gårdsfellesskapets sammenkomster og gildedrikken var sammenskuddslag for sammenslutningenes egne medlemmer, og både gårdsfellesskapet og gildene eide en bygning til dette formålet. Schøtstuen tilhørte et lukket fellesskap av gårdens beboere. Den var eid av naboene i gården i fellesskap, og skulle bare brukes av naboene, gjestene, gesellene og drengene i gården. På samme måte var gildeskålen eid av et gilde. Og selv om gildeskålen kunne brukes til andre formål, var gildets sammenkomster i skålen utelukkende åpen for gildets egne medlemmer og deres gjester. Kravene som ble stilt til gjestene var imidlertid av en slik art at gjestene må betraktes som gildemedlemmer så lenge sammenkomsten pågikk.

Men kan sammenkomstene i schøtstuen betraktes som ritualer på linje med gildedrikken? Etter min mening kan de det. Sammenkomstene i schøtstuen hadde i likhet med gildedrikken en identitetsskapende funksjon, de skulle skape og gjenskape gårdens identitet. Viktigheten av at alle beboerne møtte på disse sammenkomstene, kommer fram av bestemmelsene om møteplikt. Videre skulle sammenkomstene på Mortensdag, julaften, nyttårsaften og påskeaften skje etter et fast og høytidelig mønster, og skulle gjentas år etter år. Det gjaldt til og med bordplasseringen.

⁴³⁵ Helle 1982: 472-73.

⁴³⁶ GJB, art. 1.

⁴³⁷ GJB, art. 3, 5 og 20.

⁴³⁸ GJB, art. 25. Tilsvarende handler art. 6 om naboenes plikt til å holde en ombudsmann for seg hvis de skulle reise bort.

⁴³⁹ GJB, art. 61.

Koren Wiberg skriver at medlemmene i gårdsfellesskapet i Solegården hadde faste plasser ved bordene under sammenkomstene i schøtstuen. Naboene skulle sitte ved siden av hverandre på en benk langs en av veggene i schøtstuen. Øverst skulle den eldste naboen sitte, deretter fulgte de andre naboene etter alder. Deretter fulgte gjestene, gesellene og drengene på faste plasser.⁴⁴⁰ Bordplasseringen viser både måltidets funksjon som speil og som modell, for å følge Muirs definisjon av begrepet ritual. Bordplasseringen speilet gårdsfellesskapets sosiale hierarki slik det var, men viser også hvordan samfunnet i gården skulle være. Sammenkomstene kan dermed betraktes som sosiale ritualer som skulle vise at gårdens beboere utgjorde et fellesskap, at de hørte sammen.

4. 3. Spillenes sosiale funksjoner

Opptaksspillene var en del av ritualet som nykommerne i gårdsfellesskapet måtte gjennom før de kunne tas opp i gårdsfellesskapet. Samtidig ble spillene arrangert av de i gården som alt var medlemmer av gårdsfellesskapet, og det var gårdsfellesskapet som dekket utgiftene i forbindelse med spillene. Dermed var de noe mer enn bare opptaksritualer for nykommerne, de var sosiale sammenkomster i gårdsfellesskapet i sin helhet. Her vil jeg se nærmere på spillene og deres sosiale funksjoner i gårdsfellesskapet.

Spillene ble arrangert i mai – juni hvert år. I alt er navnet på 16 ulike spill som ble spilt i gårdene under Kontoret i senmiddelalderen og tidlig nytid kjent.⁴⁴¹ Av disse ble tre spill spilt oftere og sett på som viktigere enn de andre, nemlig røykspillet, vannspillet og borgspillet. Det er disse spillene jeg skal se nærmere på i det følgende.⁴⁴²

Røykspillet startet om kvelden med en prosesjon til skomakerens gård i Vågsbunnen. Der ble medbrakte smørлаuper fylt opp med hår, skinnrester og annet søppel, før prosesjonen, anført av trommeslagere, gikk tilbake til gården. Tilskuere langs ruten skal ha blitt kastet søppel på, og en av gårdens beboere, utkledd som en bondekone, sprutet vann på dem. Tilbake i gården gikk prosesjonen til schøtstuen. Der ble nykommeren heist opp under taket. Under ham ble det fyrte opp med søppelet gårdens folk hadde hentet hos skomakerne, og så ble han svingt fram og tilbake i røyken mens han måtte svare på spørsmål fra medlemmene av gårdsfellesskapet.

Vannspillet ble spilt på Hellig legemsdag, søndagen etter treenighetssøndagen. Spillet ble innledet med et måltid i schøtstuen der nykommerne måtte varte opp gårdens husbønder. Deretter ble nykommerne rodd ut på Vågen i en pram, kledd nakne og dyppet tre ganger i vannet mens de ble pisket med bjørkeris av gårdens geseller og de øvrige drengene, som satt i en annen båt. *Borgspillet*

⁴⁴⁰ Koren Wiberg 1939: 15-16.

⁴⁴¹ En liste over samtlige spill finnes hos Fossen. (Fossen 1979: fotnote 11 s. 850, Sæveraas 1981: 183)

⁴⁴² Framstillingen av de tre viktigste spillene i det følgende avsnittet er basert på framstillingene hos Fossen, Sæveraas og Clausen. (Fossen 1979: 117-20, Sæveraas 1981: 183-88, Clausen 1998: 75-80)

ble innledet tre dager etter vannspillet med at nykommerne dro til skogs og tilbrakte hele dagen der med øl og mat. Imens ble det bygget en borg eller innhegning av tepper prydet med gårdens merke i gårdens schøtstue. Dagen etter begynte selve spillet med en prosesjon fra Bryggen til en hage i Marken. Nykommerne marsjerte to og to, akkompagnert av trommer og piper. Tre av gårdens beboere, som var utkledd som bonde, narr og bondekone, løp fram og tilbake i prosesjonen mens de gjorde ablegøyer og siterte rim for tilskuerne langs ruten. Bonden og narren tilbød dessuten drikke til tilskuerne mot penger, mens bondekona løp rundt og sprutet vann på dem. I hagen i Marken fikk de spillende øl og kringler, før prosesjonen gikk tilbake til gårdens schøtstue. Der fortsatte spillet med et måltid som nykommerne måtte varte opp. Så skal de ha blitt skjenket fulle, før de en og en ble ført inn i borgen. Der måtte nykommeren stå med et teppe over hodet og med buksene nede mens han ble pisket med bjørkeris. Etter endt spill måtte nykommerne varte opp med nok et måltid i schøtstuen.

De tre spillene foregikk alle delvis i schøtstuen. Men det ble også spilt et annet spill i gårdens schøtstue: de såkalte *Commödien Spielen*.⁴⁴³ Ifølge Jochim Schlu var komediespillene skuespill som ble framført i schøtstuen i hver enkelt gård av gårdens geseller.⁴⁴⁴ Schlu kunne videre fortelle at det ble invitert gjester til disse skuespillene. Gjestene skal ha vært kjøpmenn fra andre gårder under Kontoret, men det ble også invitert gjester fra den øvrige befolkningen i byen.⁴⁴⁵ At det ble spilt skuespill i schøtstuene viser også Svensgårdens nabobok. Der nevnes titlene på skuespillene som ble oppført Svensgårdens schøtstue i årene 1602, 1604, 1605 og 1607, samt hvem som spilte hvilke roller i hvert av skuespillene.⁴⁴⁶ I naboboken kommer det også fram at skuespillene i likhet med de andre spillene ble framført i og av hver enkelt gård. Muligheten er imidlertid til stedet for at skuespillene i blant ble oppført av flere gårder i fellesskap, slik det var tilfelle med de øvrige spillene. Trolig ble det framført skuespill i gårdene under Kontoret inntil 1634, da Kontoret vedtok at komediespillene skulle avskaffes.⁴⁴⁷

Hvilke sosiale funksjoner hadde spillene? Clausen påpeker at spillene styrket det sosiale fellesskapet mellom beboerne i den enkelte gården. Ved at beboerne opplevde spillene sammen, mener hun at det ble knyttet sterkere bånd mellom medlemmene av gårdsfellesskapet.⁴⁴⁸ Spillene skapte og gjenskapte sosiale bånd mellom gårdens beboere, de bidro til å gi gårdens folk en felles identitet. Og ettersom alle i gården måtte gjennom spillene, bidro de til å gjøre gårdsfellesskapet til et sosialt fellesskap, slik sammenkomstene i schøtstuen gjorde det.

⁴⁴³ Nielsen 1878b: 15-20, *Statutorum Novorum 2 de anno 1634*, art. 6.

⁴⁴⁴ Koren Wiberg 1932: 101-103, samme 1939: 35-42.

⁴⁴⁵ Koren Wiberg 1932: 101-103.

⁴⁴⁶ Koren Wiberg 1939: 37.

⁴⁴⁷ Nielsen 1878b: 15-20, *Statutorum novorum 2 de anno 1634*, art. 6.

⁴⁴⁸ Clausen 1998: 89, 109.

Videre var spillene viktige for gårdsfellesskapets identitet i den forstand at gårdsfellesskapet framstod som et fellesskap overfor og i møtet med den øvrige bybefolkningen. Gårdens folk arrangerte prosesjonene der resten av byens befolkning kunne være tilskuere. Og under borgspillet og komediene de satte opp i schøtstuen, åpnet de schøtstuen for andre byfolk. Spillene ble dermed markeringer av det sosiale fellesskapet i gården, der gårdsfellesskapet viste sin identitet i møtet med den øvrige befolkningen. Dette kommer særlig fram i borgspillet, der det ble gjort et skille mellom de som ble pisket og de som ikke ble pisket. Fram til piskingen var schøtstuen åpen for den øvrige bybefolkningen, men når nykommerne skulle piskes ble tilskuerne sendt ut av schøtstuen. Det viser etter Clausens mening at det ble skilt mellom festlighetene som gårdsfellesskapet delte med den øvrige bybefolkningen under spillene og selve opptaksritualet i gården, som bare gårdsfellesskapet skulle være sammen om. Selve ritualdelen under borgspillet var for de innviede i gårdsfellesskapet, de som selv hadde vært pisket og de som skulle piskes.⁴⁴⁹ Endelig var spillene anledninger til å knytte sosiale bånd mellom gårdens folk og andre byfolk. Under deler av spillene åpnet gårdsfellesskapet schøtstuen for den øvrige bybefolkningen. Schøtstuen fungerte dermed som et sosialt møtested i byen mellom gårdens folk og andre byfolk under spillene.

Den eldste bestemmelsen om spillene i gårdsretten er fra 1529. Men hvor langt tilbake går spillene? Schlu hevdet at spillene gikk tilbake til Kontorets oppkomst i byen på midten av 1300-tallet.⁴⁵⁰ Det er usikkert i hvilken grad Schlu hadde kjennskap til spillenes opprinnelse, men man kan i alle fall gi han rett i at spillene kan betraktes som et senmiddelalderfenomen. De minner nemlig om to ulike typer opptog som årlig satte sitt preg på byene i senmiddelalderens Nord-Europa: kirkelige festprosesjoner og karnevalsliknende opptog.

Gjennom kirkeåret ble det i senmiddelalderens byer arrangert en rekke prosesjoner som markerte den katolske kirkens ulike høytids- og festdager. En av de viktigste og mest populære festdagene i senmiddelalderen var Corpus Christi-festen. Festen var til ære for Kristi hellige legeme og foregikk torsdagen etter treenighetssøndagen hvert år og annen torsdag etter pinse, det vil si i slutten av mai eller begynnelsen av juni.⁴⁵¹ På denne dagen ble det arrangert store prosesjoner i byene, og en viktig del av disse prosesjonene var skuespill som deltagerne i prosesjonen satte opp mens prosesjonen gikk gjennom byens gater. Miri Rubin har for Englands del vist at gildene viet Kristi legeme, men også andre gilder i engelske byer, spilte viktige roller under prosesjonene denne dagen. Det var gildene som satte opp skuespillene som ble spilt i prosesjonen, og ofte var det gildene viet Kristi legeme som fikk bære baldakinen eller

⁴⁴⁹ Clausen 1998: 101.

⁴⁵⁰ Koren Wiberg 1932: 101: "Haben auch schone Ordenunge, mit ibren von anfang des Kuntors gebrauchlichen Spielen, welche mit herrlichen Comedien und Tragedien gezeiret worden"

⁴⁵¹ Johansson 1968: Procession, i *KLNM XIII*, s. 470-71.

bærehimmelen over hostien eller gå nærmest den gjennom gatene.⁴⁵² Hostien inneholdt nattverdsbrødet, som gjennom nattversritualet ble Kristi hellige legeme.⁴⁵³ Bisgaard har vist at gildene i de danske byene spilte viktige roller tilsvarende dem de engelske gildene spilte under denne festen. Ved å gå i prosesjon og framføre skuespill sammen viste gildemedlemmene gildets kollektive identitet i forholdet til andre grupper i byen.⁴⁵⁴

Spillene har flere likheter med kirkelige prosesjoner. For det første ble vannspillet spilt nettopp på Corpus Christi-festen. For det andre minner rollene den enkelte gård spilte i prosesjonene under røykspillet og borgspillet om den rollen ulike gilder spilte i prosesjoner under Corpus Christi-festen. Både gårdsfelleskapene og gildene spilte skuespill eller lagde annen underholdning underveis i prosesjonen. Det er mulig, men ikke sikkert, at skuespillene som ble oppført i schøtstuene hadde sin opprinnelse i slike skuespill som ble oppført under prosesjonene, men at de senere ble flyttet inn i schøtstuen slik en del skuespill ble flyttet fra prosesjoner til provisoriske scener på torget i engelske byer under Corpus Christi-festen.⁴⁵⁵ For det tredje hadde spillene den samme funksjonen i gårdsfelleskapet som prosesjonene hadde i gildene, nemlig at gruppen viste sin kollektive identitet i møtet med andre grupper i byen.

Men spillene minner også om de karnevalsliknende festlighetene som hvert år satte sitt preg på senmiddelalderens nordeuropeiske byer. For det første ble spillene arrangert i det samme tidsrommet. Mens karnevalet i søreuropeiske byer ble arrangert i februar før fastetiden begynte, ble tilsvarende festligheter i de nordeuropeiske byene flyttet til mai og juni.⁴⁵⁶ Her ble de blandet sammen med kirkelige festdager. I England ble maidagen, som egentlig var en festdag til ære for St. Filip og St. Jakob, mer en blanding mellom kirkelig fest og en feiring av våren og fruktbarheten.⁴⁵⁷ Festen ble også arrangert i gårdene på Bryggen. Det viser gesellboken i Jacobsfjorden og Bellgården, som førte opp hvem som var maigrever og hvem som var maigrevinner hvert år.⁴⁵⁸ Det kan synes som om dette ble sett på som en del av spillene i gården. For det andre var prosesjonene og skuespillene som var typiske for de karnevalsliknende festlighetene også typiske trekk ved spillene. For det tredje, som Clausen har påpekt, snudde spillene i likhet med de karnevalsliknende festlighetene virkeligheten på hodet. Menn var utkledd som kvinner, narren fikk lede prosesjonene, mens gesellene, som til daglig var underordnet naboene i gården, ledet gjennomføringen av spillene i gården.⁴⁵⁹

⁴⁵² Rubin 1991: 237-40.

⁴⁵³ Anders Bugge 1956: Baldakin i Norge, i *KLNM I*, s. 311-313.

⁴⁵⁴ Bisgaard 2001: 72-77, samme 2004: 259.

⁴⁵⁵ Muir 1997: 69-70.

⁴⁵⁶ Muir 1997: 85-93, 93-98.

⁴⁵⁷ Muir 1997: 93.

⁴⁵⁸ Bendixen og Krohn 1897: 17-55.

⁴⁵⁹ Clausen 1998: 89-99.

Utover på 1500-tallet ble flere av de mindre spillene avskaffet. I gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården hører vi at naboene og gesellene der avskaffet fire av de mindre spillene det var vanlig å spille der i 1561.⁴⁶⁰ Mot slutten av århundret var det bare fire spill igjen. De fikk fortsette, til tross for at hansastedene ønsket å avskaffe dem helt. I 1630 ble vannspillet avskaffet, og det samme skjedde med komediespillene i 1634. Borgspillet og røykspillet ble avskaffet i 1671, og markerte slutten på spillene ved Kontoret.⁴⁶¹

4. 4. Schøtstue og skytningsstove

Schøtstuen var midtpunktet i gårdens sosiale liv slik gildeskålen var det i gildene. Schøtstuens kanskje viktigste funksjon var å være møtested for gårdsfellesskapets lukkede sammenkomster. Schøtstuen var bare åpen for dem som tilhørte gårdsfellesskapet. Det ble gjort unntak fra denne regelen under spillene, da den tidvis var åpen for andre byfolk. Flere historikere har imidlertid foreslått en bruk av skytningsstovene som står i motsetning til dette synet. De hevder at skytningsstovene også var åpne for andre enn gårdens egne beboere, at de hadde en funksjon som møtesteder mellom gårdens beboere og andre byfolk. Tesen ble først fremmet av Sverre Steen i *Ferd og fest* fra 1929. Her hevdet han at skytningsstovene hadde en funksjon som vertshus i de norske middelalderbyene.⁴⁶² I Trondheim bys historie fulgte Grethe A. Blom med liknende karakteristikk av skytningsstovene i Nidaros. Hun mente dessuten at skytningsstovene skal ha gått fra å være gårdens felles oppholdsrom i vinterhalvåret til å bli ølstue eller vertshus, og at gårdens egne folk skal ha blitt fortrent til stuen i husholdene i gården.⁴⁶³ Endelig hevdet Nedkvitne i middelalderbindet av Oslo bys historie at skytningsstovene i byen fungerte som møtesteder mellom beboere i gården, andre byfolk og tilreisende. Skytningsstovene var ifølge Nedkvitne åpen for enhver som ønsket å sette seg ned og drikke øl eller spise. Han gav dem dermed en funksjon som vertshus i byen.⁴⁶⁴ Men i motsetning til Blom mente Nedkvitne at skytningsstover i Oslo beholdt en tosidig funksjon gjennom hele middelalderen: den var møtested for gårdens beboere og åpen ølstue.

At slike møtelokaler kunne ha bruksområder utover hovedformålet med bygningen var ikke et ukjent fenomen i middelalderens norske byer. Byloven bestemte for eksempel at bylagtinget i Bergen skulle holdes i Mariagildets gildeskål i byen.⁴⁶⁵ På samme måte skulle Olavsgildets gildeskål i Tønsberg benyttes som møtested for bylagtinget, og fra 1318 skulle det

⁴⁶⁰ De fire spillene som ble avskaffet var *barscheren*, *perdekenbeslant*, *anneken stricken* og *kathalsent*. (GJB, art. 46)

⁴⁶¹ Fossen 1979: 120.

⁴⁶² Steen 1929: 348.

⁴⁶³ Blom 1956: 280.

⁴⁶⁴ Nedkvitne 1991: 225-26.

⁴⁶⁵ Helle 1982: 590.

også være lov til å skjære klede til salgs der.⁴⁶⁶ Likevel utgjør tesen om vertshus i skytningsstovene et problem. Tesens forutsetning er at skytningsstovene var åpen for alle. Det passer dårlig med det bildet gårdsretten tegner av schøtstuen som en bygning eid av huseierne i gården i fellesskap og kun åpen for gårdsfellesskapets medlemmer. Årsaken til at problemet må tas opp her, er at skytningsstove og schøtstue etter min oppfatning er to begreper som betyr det samme. Det siste begrepet er bare en fortyskning av det første. Dette er ingen ny tanke. Som nevnt har både Koren Wiberg og Helle pekt på navnelikheten mellom det norrøne *skytningsstofa* og det nedertyske *schutstaven* eller *schuttingstaven*. Koren Wiberg mente også at navnelikheten skyldtes at hanseatene som tok over gårdene på Bryggen etter nordmennene som bodde der før dem, også tok over byggemåten, administrasjonen av gården og betegnelser på gårdens ulike folk og bygninger. For eksempel ble det norrøne *kleve* til nedertyske *kleff* eller *klev*, *eldhūs* ble til *elthaus* og *setstofa* ble til *zetstaven*.⁴⁶⁷ Han mente altså at det var en navnelikhet og en brukslikhet mellom den norrøne befolkningens skytningsstover og hanseatenes schøtstuer i Bergen. Jeg har vist at det ikke finnes bestemmelser i gårdsretten som tyder på at fremmede kunne komme inn i schøtstuene i gårdene under Kontoret for å drikke øl eller spise et måltid, og dermed ikke noe som peker i retning av at schøtstuene hadde en funksjon som vertshus i byen. Sammenkomstene i schøtstuen var derimot utelukkende for medlemmer av gårdsfellesskapet. Men det betyr ikke at skytningsstover i gårder eid og bebodd av nordmenn i høy- og senmiddelalderens Bergen ikke kunne være åpne for den øvrige bybefolkningen. Finnes det noe i det norske kildematerialet som går i retning av at skytningsstover hadde en funksjon som vertshus i byen?

Det finnes flere brev i diplomatariet som nevner skytningsstover i Bergen. Første gang er i 1311, da lagmannen i Bergen holdt stevne i skytningsstova i Kappen.⁴⁶⁸ Og i 1315 nevner et vitnebrev skytningsstova i Bellgården i forbindelse med et eiendomsskifte der.⁴⁶⁹ Men enda oftere dukker begrepet setstove opp.⁴⁷⁰ Flere forskere har forsøkt å gjøre et klart skille mellom en gårds setstove og dens skytningsstove. Med setstove har man da ment gårdens fellesstue i sommerhalvåret, mens skytningsstova var vinteroppholdsrom for hele gården, ettersom den hadde ildsted.⁴⁷¹ Imidlertid viser en del av vitnebrevene, som Knut Helle har påpekt, at setstover også ble benyttet vinterstid.⁴⁷² Han mener at de to begrepene trolig ble brukt om hverandre om den samme fellesstuen, og viser til at det som i gården Åfjorden ble kalt skytningsstove i 1399 ble

⁴⁶⁶ Johnsen 1929: 253, NgL, 2. bind, s. 242.

⁴⁶⁷ Koren Wiberg 1932: 44-53.

⁴⁶⁸ BHFS 60, 193-94.

⁴⁶⁹ DN I nr. 146.

⁴⁷⁰ DN II nr. 172, III nr. 265, bind V nr. 206 og bind VI nr. 187.

⁴⁷¹ Lidèn 1971: Stadsbebyggelse och stadsplan, i *KLNM XVI*, s. 635.

⁴⁷² Et eksempel er et vitnebrev som ble utstedt i setstova i ytre veggen i Straumen 6. februar 1349. (Helle 1982: 218-19, DN V nr. 206)

kalt setstove i 1411.⁴⁷³ Ser man vitnebrevene i diplomatariet som enten omtaler setstover eller skytningsstover under ett, ser man at de ble brukt når noen skulle inngå vitnefaste økonomiske og rettslige avtaler. Men utover bruken som møtested når økonomiske og rettslige avtaler skulle inngås, er diplomatariet taust om bruken av skytningsstover og setstover. Det er altså ingenting i diplomatariet som peker i retning av at skytningsstover ble benyttet som åpne ølstuer eller vertshus.

Skytninger nevnes flere ganger i sagalitteraturen. Både *Fagrskinna*, *Morkerskinna* og Snorre Sturlussons *Olav Kyrres saga* opplyser at skytninger ble alminnelige på kong Olav Kyrres tid, det vil si perioden 1067-93.⁴⁷⁴ Med skytninger må trolig her forstås sammenslutninger av beboere i en gård som møttes i gårdens skytningsstove.⁴⁷⁵ Heimskringla nevner dessuten en interessant bemerkning om Gregorius, en av lendmennene til kong Inge, som skal ha holdt huskarene sine bedre enn andre lendmenn fordi han alltid drakk sammen med dem i skytningen.⁴⁷⁶ Og Orkneyinga saga forteller at Ragnvald Kale, som senere ble jarl over Orknøyene, satt og drakk øl i Unns skytning i Bergen ved to ulike anledninger i tidsrommet 1115-20.⁴⁷⁷

I fortellingene om Kale og om Gregorius opplyser sagaene at det drikkes i skytningene. Men for det første opplyser sagaene faktisk bare at det ble drukket i skytningene, men presiserer ikke at de satt i skytningsstova og drakk. Det åpner for å tolke fortellingene dit hen at de like fullt kunne ha drukket i en av stuene i ett av en gårds flere hushold. Gregorius kan ha eid eller leid hus i en gård. Og siden huskarene hans tilhørte hans hushold, kan det være at de satt i Gregorius egen stue og drakk. For det andre, selv om de satt i skytningsstova og drakk, kan det i Kales tilfelle ha sammenheng med at han var gjest hos Unn og satt sammen med henne og drakk, mens det i Gregorius tilfelle kan ha hengt sammen med at han satt og drakk sammen med huskarene sine i skytningsstova han trolig eide en part av. For det tredje gir ingen av fortellingene inntrykk av skytningsstovene Kale og Gregorius kan ha sittet i var vertshus. Riktignok nevner Orkneyinga saga at det satt mange andre i skytningen der Kale satt og drakk, men det kan forklares med at Kale kan ha sittet i skytningsstova mens gårdens folk satt og spiste der. For det fjerde er det usikkert i hvilken grad det bør festes lit til de to fortellingene. Orkneyinga saga ble trolig nedskrevet en gang før eller etter 1200, mens Snorre Sturlussons Heimskringla sannsynligvis ble skrevet ferdig rundt 1235.⁴⁷⁸ Ser vi bort fra samtidssagaen Håkon Håkonssons saga, som nevner at alle kjøpmennene i Bergen hørte til hver sin skytningsstove i 1239, nevnes ikke begrepet

⁴⁷³ Helle 1982: 220, DN XII nr. 167 og 171.

⁴⁷⁴ *Morkerskinna*, s. 125, *Fagrskinna*, s. 149, kap. 218, *Soga om Olav Kyrre*, s. 554, Moseng m. fl. 1999: 411.

⁴⁷⁵ Blom 1960: 312, Helle 1982: 219-20.

⁴⁷⁶ Heimskringla, kap. 26, s. 590.

⁴⁷⁷ *Orkneyinga saga*, kap. 386-87, s. 441-42 i *Flatøyarbok*.

⁴⁷⁸ Nielsen 1974: *Norrøne historieskriveres syn på de eldste norske byenes oppkomst og tidlige utvikling*, hovedoppgave i historie ved UiB, s. 19-20, 39.

skytningsstove i andre kilder før det dukker opp i retterboten til Bergen i 1293/94.⁴⁷⁹ Muligheten for at fortellingene kan betraktes som anakronismer er derfor tilstede. Da er det mer sannsynlig at skytninger var alminnelige i bybildet på den tiden da sagaene ble skrevet ned, det vil si utover på 1200-tallet. Og selv om skytningsstover hadde blitt vanlig på den tiden, skildrer ikke de to fortellingene skytningsstovene entydig som vertshus. Dermed kan heller ikke sagalitteraturen gi sikre belegg for at skytningsstover skal betraktes som vertshus.

I vedtektene om handel og varetakster i Bergen fra 1282 ble huseierne og husleiere i gårdene i byen gitt rett til å brygge øl og å drive ølutsalg fra gården.⁴⁸⁰ Utstyr og rom til dette hørte trolig til den enkelte gårds felleseie og som huseierne i gården hadde en part i.⁴⁸¹ Det er mulig å tolke denne retten i retning av at ølutsalget kunne foregå i gårdens skytningsstove. Men ettersom en gjæringsbod for øl og en ølbod var en del av en gårds felleseie, er det mer sannsynlig at ølutsalg og brygging foregikk i disse bodene.⁴⁸²

Det synes med andre ord klart at det norske kildematerialet som nevner skytningsstover i Bergen i høy- og senmiddelalderen ikke kan gi noen sikre belegg for at skytningsstovene hadde en funksjon som vertshus i byen. Det kan derfor synes mer sannsynlig at skytningsstover under norske husbønders ledelse i høy- og senmiddelalderen bare var åpen for gårdens egne folk, det var i senmiddelalderen og etter reformasjonen i gårdene som lå under Kontoret.

4. 5. Konklusjon

I dette kapitlet har jeg vist at gårdfellesskapet må ses som et sosialt fellesskap på linje med gildene. Videre må schøtstuen ses som gårdens gildeskål. Det var der beboerne i gården møtte til felles måltider, slik gildemedlemmene møtte til felles måltider i gildeskålen. Det synes også klart at likhetstrekkene mellom fire av gårdfellesskapets sammenkomster i schøtstuen og gildenes gildedrikk er tilstrekkelig til å betrakte de fire sammenkomstene som gårdfellesskapets gildedrikk. Disse sammenkomstene kan i likhet med gildedrikken ses som sosiale ritualer som skulle skape og gjenskape fellesskapets kollektive identitet. Ved å spise og drikke sammen viste medlemmene at de hørte sammen som brødre og søstre.

Gildedrikkens identitetsskapende funksjon gjorde at den i utgangspunktet bare var åpen for medlemmene av fellesskapet. Helt lukket var imidlertid sammenkomsten ikke. I gildene var gildedrikken også åpen for gjester som medlemmene hadde med seg. Under sammenkomsten ble disse gjestene behandlet som om de var medlemmer av fellesskapet, og det ble stilt de samme kravene til dem som til de faste medlemmene. Sammenkomstene i gården var utelukkende for

⁴⁷⁹ Nielsen 1974: 40, *Håkon Håkonssons saga*, kap. 207, s. 206.

⁴⁸⁰ Helle 1982: 218, NgL, 3. bind, s. 12.

⁴⁸¹ Helle 1982: 218.

⁴⁸² Helle 1982: 218.

gårdens egne folk og deres gjester. Gjestene i gården ble betraktet som medlemmer av gårdsfellesskapet i tiden de var i gården. Som regel var det i seilingssesongen. Men schøtstuen var også åpen for gjester av en mer tilfeldig karakter under spillene, da den tidvis var åpen også for den øvrige bybefolkningen.

Spillene kan på samme måte som gildedrikken betraktes som sosiale ritualer. Spillene skapte sterkere bånd mellom medlemmene av gårdsfellesskapet, de styrket det sosiale fellesskapet i gården. De fungerte også som markeringer av gårdfellesskapets kollektive identitet. I møtet med den øvrige bybefolkningen viste gårdsfellesskapet at beboerne i gården utgjorde et fellesskap. Samtidig var spillene en mulighet for å knytte sosiale bånd på tvers av gårdsgrensene. Schøtstuen fungerte som et møtested der slike bånd kunne knyttes mellom beboerne i gården og andre byfolk.

Gildedrikken var et ritual der fellesskapet vekslet mellom å være i kirken og i gildeskålen. Det var dermed et ritual som både hadde en sosial og en religiøs funksjon i fellesskapet, noe som kan gjøre det vanskelig å skille den sosiale dimensjonen i fellesskapet fra den religiøse. Det er et skille jeg likevel har valgt å gjøre, mest for enkelhetens skyld, men også fordi jeg ønsker å gjøre et poeng av at selv gildedrikken i de fellesskapene forskningen tidligere har kalt religiøse brorskap hadde en verdslig eller sosial side. Og siden jeg har foretatt et slikt skille, vil det si at det gjenstår å se nærmere på de religiøse funksjonene, ikke bare i gildene, men også i gårdsfellesskapet.

5. DET RELIGIØSE FELLESKAPET I GÅRDEN

5. 1. Innledning

”For jeg var sulten, og dere gav meg mat; jeg var tørst, og dere gav meg drikke; jeg var fremmed, og dere tok imot meg; jeg var uten klær, og dere kledde meg; jeg var syk og dere så til meg.[...] Det dere gjorde mot en av disse mine minste brødre, gjorde dere mot meg.”

*Evangeliet etter Matteus, 25, 35-40.*⁴⁸³

”For hvert menneske skal bygge en åndelig kirke i seg selv, ikke av tre eller sten, men med gode gjerninger.”

*Gammelnorsk Homiliebok*⁴⁸⁴

Begrepet *fraternitas* er et normativt begrep som betyr å behandle medmennesket som sin bror. Dette synet på medmennesket står sentralt i kristen etikk. Det står også sentralt i Oexles teorier om gildene, der han knytter normen *fraternitas* til det edsfellesskapet. Hos Oexle utgjør gildfellesskapet et normfellesskap, der medlemmene ikke bare er enige om felles lover og regler, men også om hvordan de skal behandle hverandre.⁴⁸⁵ Det første av sitatene ovenfor er fra en tale om menneskenes dom som Jesus holdt for sine disipler, det andre er fra den eneste bevarte prekensamlingen fra norsk middelalder. Begge sitatene viser sammenhengen mellom norm og praksis, tro og gjerninger i kristen etikk. I kristendommen ligger ansvaret for å gjøre gode gjerninger på enkeltmennesket, det samme gjør ansvaret for synden.⁴⁸⁶ Samtidig har det å være kristen siden begynnelsen av kirkens historie også betydd å være en del av et fellesskap.⁴⁸⁷ Kirken, det vil si fellesskapet av de troende, vektlegger det å være sammen om gudstjenesten og være sammen om å gjøre gode gjerninger. Man kan si at det i kristendommen ligger en sontring mellom det individuelle og det kollektive.

I middelalderens kristendom kom normen *fraternitas* til uttrykk i syv praktiske barmhjertighetsgjerninger: å gi de sultne mat, de tørste drikke, kle de nakne, besøke syke, huse pilegrimer, frikjøpe fanger og følge de døde til graven.⁴⁸⁸ Ansvaret for å gjøre gode gjerninger lå på hvert enkelt menneske. Samtidig, og kanskje særlig i senmiddelalderen, ble det i den religiøse virksomheten lagt vekt på fellesskapet med andre i kulten.⁴⁸⁹ For eksempel ble det sett som

⁴⁸³ Her har jeg brukt Bibelen i Det Norske Bibelselskaps 1978-utgave.

⁴⁸⁴ Sitatet er hentet fra den såkalte stavkirkeprekenen. Oversettelsen er gjort av Jan Schumacher. (Oftestad, Rasmussen og Schumacher 1997: *Norsk kirkehistorie*, s. 71)

⁴⁸⁵ Anz 1998: 61-62.

⁴⁸⁶ Rasmussen og Thomassen 2004: 115, 292.

⁴⁸⁷ Rasmussen og Thomassen 2004: 82.

⁴⁸⁸ Bisgaard 2001: 71.

⁴⁸⁹ Bisgaard 2004: 256.

enhver kristens plikt å be for medmenneskers sjelefrelse, samtidig som omsorgen og ansvaret for medmenneskers sjelefrelse gjennom forbønn ble betraktet som en kollektiv forpliktelse.⁴⁹⁰

I dette kapittelet vil jeg spørre hvorvidt gårdsfellesskapet utgjorde et religiøst fellesskap, se nærmere på hvilke religiøse oppgaver gårdsfellesskapet hadde i senmiddelalderssamfunnet, og sammenligne det med det jeg kan finne om denne siden i gildene. Med religiøst fellesskap menes her ikke bare et tros- og gudstjenestefellesskap, det vil utvides til også å omfatte andre religiøse eller religiøst begrunnede handlinger en gruppe gjør i fellesskap. Medlemmene av et religiøst fellesskap har en felles identitet som skapes både gjennom felles tro og de handlinger medlemmene er sammen om å gjøre.⁴⁹¹ Anvendt på Bergen i senmiddelalderen kan man si at alle kristne der hadde en felles religiøs identitet, siden de bekjente seg til den samme troen og tilhørte fellesskapet av de troende innenfor den katolske kirke. Men samtidig hadde hver enkelt kristen i byen også en annen religiøs identitet tilknyttet et mindre religiøst fellesskap innenfor kirken. På Holmen holdt dominikanerne og de geistlige tilknyttet domkapittelet til, mens de geistlige tilknyttet erkebiskopens gård og benediktinerne i klosteranlegget Munkeliv holdt til ute på Nordnes. Benediktinerne holdt til der til 1420-årene, da birgittinerordenen overtok Munkeliv.⁴⁹² I Vågsbunnen holdt fransiskanerne til, mens nonnene i cistercienserordenen holdt til på Nonneseter.⁴⁹³ Nonnekonventet der ble oppløst etter 1455. Senere, og i alle fall fra 1507 holdt antonittene til på Nonneseter.⁴⁹⁴ Videre fantes det en rekke soknekirker i byen som huset egne menigheter, tre hospitaler og en rekke gilder.⁴⁹⁵ Til hver av disse gruppene var det knyttet en identitet som kom til uttrykk i gruppens kollektive religiøse handlinger. Medlemmene av gruppen kunne for eksempel gå til gudstjeneste sammen, de kunne utgjøre et gravfølge, arrangere eller delta i kirkelige prosesjoner sammen, de kunne i fellesskap stifte og eie en alterstiftelse eller drive fattigomsorg.⁴⁹⁶ Alt dette må ses i sammenheng med den kristne etikkens vektlegging av de gode gjerningene og det normative begrepet *fraternitas*. Selv gudstjenesten må i så måte betraktes som en barmhjertighetsgjerning, siden de troende kom sammen i forbønn i gudstjenesten.⁴⁹⁷

Reformasjonen vil komme tydeligere fram som faktor i drøftingene her sammenlignet med de to foregående kapitlene. Det er fordi reformasjonen var et konfesjonsskille. Reformasjonen innebar store endringer i byens religiøse liv. Klosterordene forsvant fra bybildet,

⁴⁹⁰ Gallèn 1957a: Bön, i *KLNM II*, s. 502-503, Hamre 1974: Sjelegave, i *KLNM XV*, s. 312.

⁴⁹¹ Furstad og Repstad, 2003: 153-57.

⁴⁹² Helle 1982: 180, 572, 607-08.

⁴⁹³ Helle 1982: 607-08.

⁴⁹⁴ Helle 1982: 864.

⁴⁹⁵ Helle 1982: 857-77.

⁴⁹⁶ Bisgaard 2001.

⁴⁹⁷ Gallèn 1957a: 502-503.

det samme gjorde prosesjonene på kirkens festdager.⁴⁹⁸ Uttrykkene for folks religiøsitet ble også endret. For eksempel var sjelehjelp et viktig uttrykk for senmiddelaldermenneskets religiøsitet. Sjelehjelpen hang sammen med forestillingen om skjærsilden, en forestilling som reformasjonen tok et oppgjør med.⁴⁹⁹ Endelig innebar reformasjonen en endring av religiøse ritualer. Gudstjenesteliturgien og gravferdsritualet ble endret, og antallet religiøse festdager ble sterkt redusert.⁵⁰⁰ Men dermed utgjør også reformasjonen en utfordring i forhold til hovedspørsmålet i dette kapittelet, nemlig hvorvidt gårdsfellesskapet kan betraktes som et religiøst fellesskap. De første bestemmelsene i gårdsretten er fra 1529, mens størsteparten av dem er fra etter reformasjonen. Dermed må det spørres om eventuelle religiøse uttrykk gårdsretten skiller seg fra de religiøse uttrykkene i de tre gildeskråene fra høy- og senmiddelalderen.

5. 2. Religiøse uttrykk i gårdsretten

I innledningen ble religiøst fellesskap definert som de som bekjenner samme tro og som er sammen om religiøse eller religiøst begrunnede handlinger. For å kunne si om gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården var et religiøst fellesskap, må det derfor letes etter bestemmelser i gårdsretten og andre kilder til gårdsfellesskapet som omhandler religiøse forhold i gården.

Det finnes en bestemmelse i gårdsretten som antyder at beboerne i gården møtte til religiøse sammenkomster i schøtstuen. Ifølge bestemmelsen skulle to av beboerne se til ilden i eldhuset alle kvelder når Gud blir takket.⁵⁰¹ Siktes det her til tiden for kveldsmesser i byens kirker eller er det snakk om at noen skulle se til ilden under religiøse møter i schøtstuen? Det er vanskelig å si noe sikkert om dette ved å behandle bestemmelsen alene. Men andre kilder kan peke i retning av at det nettopp siktes til religiøse møter i schøtstuen. Jochim Schlu skrev at han som dreng ved Kontoret måtte lære Katekismen og lære å synge salmer.⁵⁰² Undervisningen fikk han trolig i schøtstuen.⁵⁰³ Videre heter det i Bredsgårdens nabobok at lyset på *hausschalcken* skulle være tent når det ble sunget salmer ved kannestolen i schøtstuen.⁵⁰⁴ Endelig mente Koren Wiberg at det ble holdt daglige andakter i schøtstuen.⁵⁰⁵

⁴⁹⁸ Helle 1982: 863-73.

⁴⁹⁹ Rasmussen og Thomassen 2004: 303.

⁵⁰⁰ Oftestad, Rasmussen og Schumacher 1997: 96-97, Rasmussen og Thomassen 2002: 283.

⁵⁰¹ GJB, art. 51: "Ferner is vpet neie beleuett dat alle auende wen dar godt gedanckett is twe vth der maschopp dat elthuss beschen scholen vp dat vuir mochte vor waret werden makede ock jemandt dar vuir wedder jnn nba der tydt dess auendes sunder jenige Orsake de broke is eyne t. bers sunder gnade."

⁵⁰² Koren Wiberg 1932: 101: "[...], auch die junge Jugent in guter Disziplin gehalten, so das sie müssen fleissig zur Kirben gehen, den heiligen Catechismum lernen, jhre Psalmbücher mit zur Kirben nemen, fleissig singen, [...]."

⁵⁰³ Sæveraas 1981: 174.

⁵⁰⁴ Kannestolen var et bord som stod i schøtstuen. Der samlet gårdens beboere seg både ved daglig andakt og salmesang. Bestemmelsen fra Bredsgårdens nabobok er gjengitt hos Koren Wiberg. (Koren Wiberg 1939: 16, 18)

⁵⁰⁵ Koren Wiberg 1932: 90, samme 1939: 16-24.

Gårdsfellesskapet framstår altså som et bønnefellesskap. Men utgjorde gårdsfellesskapet også et gudstjenestefellesskap? Det er ingen bestemmelser i gårdsretten som sier noe om dette. Derimot finnes det en bestemmelse både i Bredsgårdens og Dramshusens nabobok som viser at naboene og gesellene der var forpliktet til å gå til både høymesse og ettermiddagsprekenen hver søndag.⁵⁰⁶ Ifølge Jochim Schlu gjaldt en slik forpliktelse også drengene i hver gård.⁵⁰⁷ Beboerne i gårdene under Kontoret soknet til Mariakirken og Martinskirken. Mens Mariakirken var soknekirke for beboerne i gårdene nord for Breidaalmenning, deriblant Jacobsfjorden og Bellgården, var Martinskirken soknekirke for beboerne i gårdene sør for Breidaalmenning.⁵⁰⁸ Under gudstjenestene i de to kirkene framstod hver enkel gård som en enhet ved at hver gård hadde egen stol eller benk. I Johan Koren Wibergs bok om Mariakirkens regnskapsbok kommer det nemlig fram at hovedskipet i kirken var delt inn i ulike stoler. Øverst mot koret var sekretærens og oldermennenes stoler, deretter fulgte achteinenes stol og hver enkelt gårds nabo- og gesellstoler. Nederst ved inngangen satt drengene.⁵⁰⁹ Det er mulig at gårdene som soknet til Martinskirken hadde egne stoler der på samme måte.

Det at gårdene selv under gudstjenestene satt i hver sine benker viser at hvert enkelt gårdsfellesskap også der gav uttrykk for sin kollektive identitet. Selv i møtet med de andre som soknet til Mariakirken og gudstjenestefellesskapet der, framstod gårdsfellesskapene som egne religiøse fellesskap.

Før reformasjonen stod menigheten under messen, og derfor fantes det heller ikke benker i kirkene. Unntaket var benkene langs veggene i skipet, som var ment for gamle og syke.⁵¹⁰ Middelalderens gudstjenesteliturgi var todelt. Den viktigste var *Canon missæ*, messens liturgi. Messens liturgi var feiringen av nattverden og gudstjenestens høydepunkt. Prekenen, som var en del av *ordo missæ*, ordets liturgi, skulle være en kort formidling av kristen tradisjon og lære.⁵¹¹ Den dansk-norske kirkeordinansen av 1537 innebar en endring av dette. Der ble prekenen det viktigste leddet i gudstjenesten på bekostning av nattverdenen. Prekenen ble gjort lengre, og presten ble forpliktet til å bruke minst en time på den.⁵¹² Det at prekenen ble lengre innebar at menigheten skulle kunne sitte i store deler av gudstjenesten, og dermed ble det nødvendig med benker i kirkene. Men av den grunn blir det vanskelig å si noe sikkert om hvorvidt gårdene opptrådte som egne fellesskap på samme måte under gudstjenestene i Mariakirken og

⁵⁰⁶ Dramshusens nabobok, art. 5: "Es soll ein jedder nachbarn des Sontages zweymahl in die kirche geben, als nemlich in die hoemesse vnd nachmittages predige, eben auch die gesellen." (Nielsen 1892: 23)

⁵⁰⁷ Koren Wiberg 1932: 101.

⁵⁰⁸ Koren Wiberg 1899: 42.

⁵⁰⁹ Koren Wiberg, J., 1934: Mariakirkens Regnskapsbok, i *HMS* 8, s. 60.

⁵¹⁰ Wichstrøm 1979: Kors og Katedral, i *Norges Kulturhistorie bind 2, Kaupang og katedral*, Oslo, s. 249-78.

⁵¹¹ Oftestad, Rasmussen og Schumacher 1997: 76-77.

⁵¹² Ellingsen 1990: kap. II, s. 48, Oftestad, Rasmussen og Schumacher 1997: 96-97.

Martinskirken i tiden før reformasjonen, selv om det ikke kan utelukkes. Det som imidlertid er sikkert er at gårdsfellesskapet framstår som et bønne- og gudstjenestefellesskap både før og etter reformasjonen. De ba sammen i schøtstuen og gikk til gudstjeneste sammen i kirken de soknet til.

Fulgte beboerne i gården sine avdøde medlemmer til graven? Gårdsretten nevner ikke gravferder i det hele tatt. Likevel mente Koren Wiberg at gårdsfellesskapet fulgte avdøde beboere i gården til graven sammen. Gravferdene skal ha begynt med en seremoni i schøtstuen, før gravfølget av gårdens beboere fulgte den avdøde til Mariakirkens eller Martinskirkens kirkegård.⁵¹³

Det å gi de sultne mat, de tørste drikke, bekle de nakne og besøke de syke kan samles i begrepet fattigomsorg. Omsorgen for de fattige kommer til uttrykk på i flere av bestemmelsene i gårdsretten. Klarest kommer det fram i bøtesystemet. I to av bestemmelsene, fra 1550 og 1560, skulle bøtene tilfalle fattighuset.⁵¹⁴ Her siktes det trolig til Kontorets eget fattighus, St. Katharina-hospitalet. St. Katharina-hospitalet ble opprettet en gang før 1248. I 1276 ble det sammen med hospitalet ved Allehelgenskirken omgjort til fattighus for byens syke fattige, det første for 30 menn og det andre for 20 kvinner.⁵¹⁵ Fattighuset ved Allehelgenskirken overlevde trolig ikke krisen byen opplevde i andre halvdel av 1300-tallet. Derimot fortsatte driften ved Katharinahospitalet utover i senmiddelalderen og etter reformasjonen.⁵¹⁶ Det er mulig at Kontoret alt i senmiddelalderen tok over ansvaret for driften av hospitalet. Og i alle fall kan det at gårdsretten viser til fattighuset tyde på at hospitalet ble drevet av Kontoret senest da bestemmelsen ble skrevet ned, det vil si på midten av 1500-tallet. I en annen bestemmelse skulle bøtene gå til hvert av fattighusene i byen.⁵¹⁷ Siden bestemmelsen er 1560, vises det trolig til Katharina-hospitalet og St. Jørgens hospital, som begge var i drift på det tidspunktet.⁵¹⁸ St. Jørgens hospital var opprettet for å huse de spedalske, og lå ved byens sørlige innfartsåre.⁵¹⁹

Endelig nevner flere bestemmelser i gårdsretten at bøter kunne gå til *den armen*, de fattige.⁵²⁰ Det er uklart om gårdsretten her sikter til de fattige i fattighusene eller om det siktes til fattige eller syke i gården. Det kommer derimot klart fram i Svensgårdens nabobok. En av bestemmelsene fra et møte i 1598 handler om fordelingen av fattigpengene, som skulle fordeles før påske hvert år. Disse pengene skulle først og fremst gå til fattige, syke og skadelidte i gården.

⁵¹³ Koren Wiberg 1939: 24.

⁵¹⁴ GJB, art. 19 og 62.

⁵¹⁵ Helle 1982: 461 og 617.

⁵¹⁶ Helle 1982: 875-76.

⁵¹⁷ GJB, art. 55.

⁵¹⁸ Helle 1982: 294.

⁵¹⁹ Helle 1982: 718, 856.

⁵²⁰ GJB, art. 64, 72 og 74.

Var det mer penger å fordele skulle de gå til fattige utenfor gården.⁵²¹ Også Jacobsfjordens maschopibok omtaler fattigpenger, men hvordan pengene ble fordelt er usikkert.⁵²²

Gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården inneholder altså bestemmelser som sammen antyder at gårdsfellesskapet utgjorde et religiøst fellesskap. Sammen med bestemmelser i nabobøker fra andre gårder under Kontoret og andre kilder, viser gårdsretten at beboerne i gården utgjorde et bønne- og gudstjenestefellesskap, de utgjorde et gravfølge og at de organiserte omsorg for de fattige. Bestemmelsene som omhandler religion i gårdsretten framstår imidlertid som mer eller mindre usammenhengende deler av et større bilde. Kan disse fragmentene betraktes som rester av en mer omfattende religiøse virksomhet i gården i senmiddelalderen? Gir fragmentene mer mening hvis de sammenlignes med bestemmelser om religiøse forhold i gildeskraene? I det følgende vil jeg sammenligne det jeg har funnet om det religiøse fellesskapet i gården med gildene religiøse funksjoner.

5. 3. Bønne- og gudstjenestefellesskapet i gildene

I det forrige kapittelet kom det fram at gildedrikken var en vekselgang mellom gildeskålen og kirken. Avstanden mellom gildeskål og kirke må dermed ha vært ganske kort. Blant annet lå Mariagildets gildeskål i Bergen like ved Mariakirken, mens St. Annagildets gildeskål i Oslo lå på dominikanerklosterets eiendom, ikke langt fra klosterkirken der.⁵²³ Det ble også funnet spor av en tilsvarende vekselgang mellom schøtstue og kirke i gårdsretten. De fire viktigste sammenkomstene i schøtstuen ble med unntak av Mortensdag holdt på religiøse høytider som ble feiret i byen både før og etter reformasjonen. Det er sannsynlig at beboerne i gården feiret disse høytidene med en vekselgang mellom kirken og schøtstuen på samme måte som gildene gjorde.

At gildfellesskapet skulle gå til gudstjeneste i løpet av gildedrikken viser at gildemedlemmene utgjorde et bønne- og gudstjenestefellesskap. Bønn var en sentral del av middelalderens messe- eller nattverdsliturgi. Det ble bedt for visse navngitte personer, og det ble bedt en særskilt bønn for sjelene i skjærsilden. Her kunne presten som forrettet gudstjenesten innlemme bønner for særskilte personer. Det kunne være personer i menigheten som hadde avgått med døden i tiden før messen, eller personer som hadde testamentert gaver til kirken. Endelig inngikk det i messeliturgien å be for øvrighetspersoner som stiftets biskop og paven, og for personer i den verdslige øvrigheten som lensherrer og landets konge.⁵²⁴

⁵²¹ Svensgårdens nabobok, 14. nov. 1598, art. 3, i Koren Wiberg 1939: 25-27.

⁵²² Koren Wiberg 1939: 25.

⁵²³ Helle 1982: 590, DN III nr. 854, Bull 1922: 187 og 329, Nedkvitne 1991: 307.

⁵²⁴ Om bønn i messeliturgien, se Johansson 1960: Forbön, i *KLNM V*, s. 112.

Ifølge Gulatingsskrån skulle gildesøskene gå tilottesang, messe og aftensang sammen hver dag så lenge gildedrikken varte.⁵²⁵ I Olavsgildet på Onarheim skulle medlemmene synge en messe på St. Olavs dag. Videre skulle det leses en gildemesse, trolig en messe for gildets medlemmer, og aftensang hver dag mens gildedrikken foregikk.⁵²⁶ Skrån i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet nevner ikke gudstjenester i forbindelse med gildedrikken, men knytter gildedrikken til en årlig lesing av sjelemesser i dominikanernes klosterkirke.⁵²⁷ Likevel er det trolig at gildebrødrene også feiret gudstjeneste sammen i løpet av gildedrikken. Gildebrødrene eide nemlig alterstiftelser hos både dominikanerne og fransiskanerne. Hos dominikanerne hadde de et alter viet St. Dorothea, mens de hos fransiskanerne hadde et alter viet St. Katharina. Det kommer fram av skrån at i tilknytning til St. Katharinaalteret hadde gildebrødrene en forgylt kalk, en messebok og messehagel, mens de ved St. Dorotheaalteret eide en forgylt *tafele*, kalk og en messehagel.⁵²⁸ Med *tafele* menes her trolig en altertavle.⁵²⁹ Dette var gjenstander som skulle benyttes under gudstjenester ved alterene.

To av de tre gildeskråene nevner tidebønner. Tidebønnene var faste liturgiske bønner og var fordelt utover hele døgnet.⁵³⁰ Tidebønnene skulle opprinnelig regulere livet i klostrene ved å fordele tiden munkene eller nonnene i et kloster brukte på å be, sove, spise og arbeide.⁵³¹ Gulatingsskrån nevner to tidebønner, nemligottesang eller *laudes* og aftensang eller *vesper*, mens Onarheimsskrån nevner aftensangen. Og i skrån i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet kommer det fram at gildebrødrene der gikk til messe hos dominikanerne og fransiskanerne. På det fjerde Laterankonsilet i 1215 ble alle troende pålagt å gå til messe minst en gang i året.⁵³² Det at gildemedlemmene deltok i gudstjenester langt oftere, og deltok i lesing av tidebønner, viser et fellesskap som tok sikte på å etterlikne fellesskapet i klostrene og trolig hadde klosterfellesskapet som forbilde. Det kan også ses på som et uttrykk for en mer aktiv lekmannsfromhet blant gildemedlemmene enn i den øvrige bybefolkningen. Man kan si at gildene muliggjorde en mer inderlig kristendom for mennesker som ikke ønsket eller hadde mulighet til å gå i kloster.

Gildenes sammenkomster i gildeskålene viser at de også her framstod som bønnfellesskap. I det forrige kapittelet kom det fram at gildedrikken var et ritual med flere sosiale funksjoner. Gildedrikken hadde imidlertid også en religiøs side i minneskålene. Minneskålen eller minnedrikken var en form for bønn der det ble lest bønner til den treenige

⁵²⁵ Gulatingsskrån, art. 23.

⁵²⁶ Onarheimsskrån, art. 9, 27 og 31.

⁵²⁷ Skrån i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 2.

⁵²⁸ Skrån i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 14.

⁵²⁹ *Tafele* eller *tafel* betyr tavle eller maleri. Siden det her knyttes til St. Dorotheaalteret i dominikanernes klosterkirke må vi kunne anta at det menes en altertavle, trolig med et bilde eller en trefigur av St. Dorothea.

⁵³⁰ Rasmussen og Thomassen 2004: 202, 219.

⁵³¹ Rasmussen og Thomassen 2004: 219.

⁵³² Andrén 1963: Kommunion, i *KLNM VIII*, s. 671-72.

Gud, til jomfru Maria og en rekke helgener mens gildemedlemmene stod oppreist med hevede krus. I Gulatingskråen betegnes denne delen av gildedrikken som minnebønn.⁵³³ I

Gulatingskråen og Onarheimsskråen forutsettes det at en prest skulle lede minnebønnene.⁵³⁴

Gildene framstår altså som gudstjeneste- og bønnefellesskap. Medlemmene i et gilde møttes til gudstjenester og tidebønner i kirken, og de ba sammen i gildeskålen. På samme måte møttes beboerne i Jacobsfjorden og Bellgården til gudstjeneste i Mariakirken og til andakter i schøtstuen. Gårdsfellesskapets religiøse sammenkomster etter reformasjonen må ha hatt den samme funksjonen som sammenkomstene i gildene før reformasjonen: de skulle skape og opprettholde en felles religiøs identitet blant beboerne i gården. Møteplikten på gudstjenester og tidebønner i gildeskråene og den tilsvarende møteplikten på høymesser som finnes Bredsgårdens og Dramshusens nabobøker må ses nettopp i lys av at de religiøse sammenkomstene hadde en slik identitetsskapende funksjon.

5. 4. Gravferd i gildene

Gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården inneholder ingen bestemmelser om gravferd. Likevel kan det se ut til at gårdsfellesskapet fulgte avdøde medlemmer til graven. Å begrave de døde var en av de syv barmhjertighetsgjerningene i middelalderen. En del av gravferdsritualet, den siste olje eller sykesalvingen, var dessuten et av kirkens syv sakramenter.⁵³⁵ Gravferdsritualet bestod i middelalderen av flere liturgiske ledd. I det første leddet ble liket lagt på bære og svøpt i et klede mens presten resiterte bønner og stenket liket med vievann. Natten før gravferden ble det holdt vigiler i kirken.⁵³⁶ På den påfølgende morgenen ble det sunget *requiem*. Denne sjelemessen var av stor viktighet, og det hadde sammenheng med læren om skjærsilden og læren om messeofferet. Sjelemessen var en forbønnshandling der det ble bedt for at den avdøde fikk et kortes mulig opphold i skjærsilden.⁵³⁷ Læren om messeofferet lærte at messeofferet hadde en forsonende funksjon i forholdet mellom mennesker og Gud. Gjennom nattverdsfeiringen tok de troende del i Kristi sonoffer sammen med Kristus selv. Ved å delta i messen forsonet dermed de troende seg med Gud.⁵³⁸ Særlig utover i senmiddelalderen ble denne omsorgen og ansvaret for medmenneskers sjelefrelse sett på som en kollektiv forpliktelse. Det kommer blant annet fram gjennom de mange messestiftelsene for alle kristne sjeler i senmiddelalderens kirker.⁵³⁹ Endelig skulle liket jordfestes og senkes i graven. Denne delen av gravferdsliturgien foregikk enten i

⁵³³ Gulatingskråen, art. 22.

⁵³⁴ Gulatingskråen, art. 22, Onarheimsskråen, art. 11.

⁵³⁵ Helander 1969: Sakrament, i *KLNM XIV*, s. 665-668.

⁵³⁶ Johansson 1976: Vigilia, i *KLNM XX*, s. 10-11, Bisgaard 2001: 51-54

⁵³⁷ Rasmussen og Thomassen 2004: 231.

⁵³⁸ Rasmussen og Thomassen 2004: 172.

⁵³⁹ Hamre 1974: Sjelegave, i *KLNM XV*, s. 312.

kirken eller på kirkegården. Under jordfestingen ble det lest velsignelse for den avdøde, det ble kastet jord på kisten, sunget salmer og bedt bønner.⁵⁴⁰

Som i dag var gravferden i senmiddelalderen en begivenhet som samlet familie og venner av den avdøde, den samlet det fellesskapet den avdøde hadde vært en del av. Fellesskapets deltagelse i gravferden kan derfor ses på som en kollektiv handling. Motivet for handlingen var å vise at fellesskapet stod den avdøde nær og ønsket å gi ham den siste ære, og ved forbønn forkorte den avdødes opphold i skjærsilden. Bisgaard har for de danske gildenes del vist at å delta i gravferden til et gildemedlem som hadde avgått med døden var en av de religiøse oppgavene gildene tok på seg. Han påpeker også at gildene kunne dekke utgiftene til gravferden.⁵⁴¹ En del av gravferdsritualet var å følge den avdøde til graven, noe som innebar en prosesjon fra kirken til gravstedet på kirkegården. En del av de danske skråene inneholder bestemmelser om at gildemedlemmene var pliktige til å møte til gravferden i sine fineste klær. Ifølge Bisgaard viser det at gravferden også hadde en annen funksjon; den skulle vise gildets ansikt utad. Gravferden var en kollektiv handling i det offentlige rom, der gildemedlemmene opptrådte sammen. Hvis noen av gildemedlemmene stilte i hverdagslige klær ville det sette hele gildet i et dårlig lys.⁵⁴² Gildene bar dessuten en stor del av pliktene og utgiftene ved gravferdsprosessen. Det var gildets lys som flankerte båren den avdøde lå på, en bære gildet ofte eide. Videre eide gildet likkleidet eller baldakinen den avdøde var svøpt inn i, og det var gildemedlemmene som bar båren.⁵⁴³

I de norske gildeskråene kommer det fram at gildene spilte en rolle ved gildemedlemmers gravferd tilsvarende den Bisgaard fant i de danske gildeskråene. Ifølge Gulatingsskråen skulle arvingen til en avdød gildebror eller gildesøster skjære en budstikke. De i gildet som mottok budstikken var pliktige til enten å følge den avdøde til graven, å la lese en sjelemesse for den avdødes sjels frelse, eller gi en ørtug til sjelekassen. Gildemedlemmer som ikke møtte til gravferden skulle bøtelegges. Unntaket var dem som ikke bodde i den avdødes sokn eller ikke hadde mottatt budstikken. De skulle i stedet kjøpe en sjelemesse for gildemedlemmenes sjeler.⁵⁴⁴

Når et gildemedlem i Olavsgildet på Onarheim døde, skulle gildemedlemmene som soknet til den samme kirken som den avdøde følge ham til graven, be en sjelemesse og holde gildelysene hevet og tent. De som ikke møtte skulle bøtelegges.⁵⁴⁵ Gildet skulle dessuten dekke utgiftene til og sørge for gravferden til avdøde medlemmer, uansett om medlemmet døde utenlands eller innenlands.⁵⁴⁶

⁵⁴⁰ Johansson 1956: Begravning, i *KLNMI*, 1956: 415-16.

⁵⁴¹ Bisgaard 2001: 51-72.

⁵⁴² Bisgaard 2001: 59.

⁵⁴³ Bisgaard 2001: 59-60.

⁵⁴⁴ Gulatingsskråen, art. 34.

⁵⁴⁵ Onarheimsskråen, art. 21, Lindbach 1997: 97.

⁵⁴⁶ Onarheimsskråen, art. 22.

Også i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet var medlemmene forpliktet til å følge avdøde gildebrødre til graven. Gildebrødrene skulle også sørge for gravferden til medlemmer som døde på havet eller i utlandet. Gildebrødre som ikke møtte i gravferden skulle betale en mark med voks i bot.⁵⁴⁷ Hver gildebror måtte dessuten testamentere tre lybske mark til gildene for utgiftene knyttet til gravferden hans. Hvis en gildebror ikke hadde råd til å betale, skulle hans venner betale for ham. Hvis han ikke hadde venner som kunne betale, skulle gildene likevel følge den avdøde gildebroren til graven og lese sjelemesser for ham.⁵⁴⁸

Gildeskråene viser at gildene kunne sørge for og dekke utgiftene til medlemmenes gravferder. Vanligvis falt ansvaret for å dekke utgiftene til gravferd på den avdødes familie. Det at gildene fylte en oppgave som egentlig var familiens, viser at gildene hadde en solidaritet og en fellesskapsfølelse som ligner den i familien. En slik bestemmelse var dessuten utvilsomt av stor viktighet i et samfunn preget av stor mobilitet, slik senmiddelalderens Norge var. Dette var særlig tilfellet i byene, der mange av byens beboere ikke hadde familien som sosialt sikkerhetsnett, og dermed heller ikke en familie som kunne sørge for gravferd og sjelemesser. Da er det heller ikke overraskende å finne en slik bestemmelse i skråen til de to kontorske gildene. Det hanseatiske samfunnet på Bryggen i senmiddelalderen var et mannssamfunn, og avstanden til deres familier i hansabyene var stor. Da var det naturlig at gildene fylte denne funksjonen.

Alle de tre gildeskråene inneholder bestemmelser om møteplikt i forbindelse med gravferd. Det gir oss inntrykk av hvor viktig gildene så det å følge et avdødt gildemedlem til graven i fellesskap. Gildene så det som en kollektiv forpliktelse å ha omsorg for de døde. Videre viser det at gildets tilstedeværelse ved et gildemedlems gravferd hadde en viktig funksjon for gildet utad. I gravferden framstod gildet som et fellesskap, de viste sin kollektive identitet i møtet med andre mennesker. At også gildene i Norge ønsket å vise seg fra sin beste side i gravferder, viser en bestemmelse i skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet. Den presiserer at den avdøde skulle være svøpt i det fineste av likkledene gildene eide under gravferdsprosjonen.⁵⁴⁹

Lysene spilte en viktig rolle gjennom hele gravferdsritualet. Gildelysene skulle ikke bare være tent under prosjonen fra kirken til graven, men også under de liturgiske leddene som foregikk i kirken. Lysene som ble brukt var store prosjonslys, i hovedsak lagd av voks. Den engelske historikeren *Eamon Duffy* har pekt på hvilken viktig rolle lys spilte i middelalderens religiøse liv, ikke bare i gravferder men også i andre religiøse ritualer. Han har dessuten vist at gildene kunne eie og holde ved like bestemte lys i de engelske soknekirkene. Det kunne være

⁵⁴⁷ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 3 og 4.

⁵⁴⁸ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 5 og 6.

⁵⁴⁹ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 3 og 10.

prosesjonslys, lys foran helgenbilder og lys som skulle henge i en krone.⁵⁵⁰ Bisgaard har vist at dette også var tilfellet i Danmark. I de danske gildene ble utgiftene til lys dekket gjennom bøter i form av voks, og ved at å yte en mengde voks var et av opptakskravene i gildene. Noen av skråene inneholder i tillegg en bestemmelse om at det enkelte gildemedlem skulle gi en pengesum i sitt testamente til bruken av lys i sin egen gravferd.⁵⁵¹

Gildelys nevnes i alle de tre gildeskråene. Både Onarheimsskråen og skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet nevner eksplisitt at gildemedlemmene skulle holde gildelysene hevet og tent under hele gravferdsritualet.⁵⁵² Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet nevner dessuten at gildene eide 12 prosesjonslys som skulle benyttes ved gravferden.⁵⁵³ Bisgaard mener at fire gildelys var et minimum man kunne bruke under gravferder, siden det var først med fire lys at man kunne flankere båren. Videre påpeker han at store prosesjonslys var dyre. Jo flere lys et gilde eide, jo mer velstående måtte det dermed ha vært.⁵⁵⁴ Det at de to kontorske gildene eide tolv lys til dette formålet viser dermed at at gildene var velstående. Gulatingsskråen nevner ikke lysene eksplisitt, men voks nevnes i en bestemmelse om de ulike avgiftene medlemmene måtte bidra med hvert år.⁵⁵⁵ Bestemmelsen viser at gildet må ha eid gildelys, og at finansieringen av dem delvis gikk gjennom årsavgiften. Skråen nevner dessuten en sjelekasse som medlemmene betalte en årlig pengesum til.⁵⁵⁶ Sjelekassen skulle dekke avgifter til sjelemesser og dermed også til gildelys, siden disse skulle være tent under sjelemesser. På samme måte finansierte Olavsgildet på Onarheim gildelysene dels gjennom opptaksavgiften, dels gjennom årlige bidrag til sjelekassen.⁵⁵⁷ I St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet ble gildelysene delvis finansiert gjennom bøter i form av voks, og delvis gjennom en bestemmelse om at hver gildebror var pliktig til å testamentere tre lybske mark til gildet til utgiftene gildet ville få ved gildebrorens gravferd.⁵⁵⁸

Som nevnt inneholder ikke gårdsretten bestemmelser om gravferd. Imidlertid nevner den både lys og voks. Brudd på to av gårdsrettens bestemmelser innebar bøter i form av voks.⁵⁵⁹ Det viser at bøteinntekter var en måte å finansiere lysene på, slik som i gildene. I en annen bestemmelse kommer det fram at gjestene, i likhet med de andre beboerne, skulle holde lys i

⁵⁵⁰ Duffy 1992: *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400-1580*, s. 142-43, Bisgaard 2001: 62.

⁵⁵¹ Bisgaard 2001: 62-83.

⁵⁵² Onarheimsskråen, art. 21. Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 3.

⁵⁵³ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 10.

⁵⁵⁴ Bisgaard 2001: 63.

⁵⁵⁵ Gulatingsskråen, art. 3 og 6.

⁵⁵⁶ Gulatingsskråen, art. 34.

⁵⁵⁷ Onarheimsskråen, art. 1, 2 og 5.

⁵⁵⁸ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 2, 3, 4 og 5.

⁵⁵⁹ GJB, art. 2, 16.

lyskronene i schøtstuen.⁵⁶⁰ Det kan tyde på at gårdsfellesskapet både eide lys i fellesskap og at hver enkel beboer eide et visst antall lys. Bestemmelsen er fra 1529, og dermed en av de eldste i den bevarte gårdsretten. I to senere bestemmelser presiseres det at det med lys menes voksllys.⁵⁶¹ Lysene skulle være tent under sammenkomster i schøtstuen, og var trolig mindre enn prosesjonslysene som nevnes i gildeskråene. Det er likevel mulig at gårdsfellesskapet også eide prosesjonslys, og at bøtene i form av voks må ses i den sammenheng. Som nevnt benyttet gildene voksllys i sine gravferdsprosesjoner. Bestemmelsene om lys og voks i gårdsretten gir først mening når de ses i sammenheng med gildenes bruk av lys under gravferder i senmiddelalderen. Det gir også mening hvis bestemmelsene ses i sammenheng med Koren Wibergs opplysning om at gravferdene begynte med en seremoni i schøtstuen før gårdsfellesskapet gikk i prosesjon derfra til kirkegården. I en slik sammenheng ville det være naturlig at lysene i lysekronen var tent, og at prosesjonslys var tent og fulgte likbåren fra schøtstuen til kirkegården.

5. 5. Sjelehjelp og alterstiftelser

Gildet spilte en viktig rolle ved gildemedlemmenes gravferder, både ved at gildets medlemmer var pliktige til å møte i gravferden og ved at gildet kunne dekke gravferdsutgiftene. Omsorgen og solidariteten med den avdøde endte imidlertid ikke med at gildemedlemmene fulgte den avdøde til graven, den fortsatte også etter at den avdøde var gravlagt. Etter døden havnet den avdødes sjel i skjærsilden. Tiden i skjærsilden kunne kortes ned ved at gildemedlemmene kom sammen i forbønn for den avdødes sjel, det vil si ved at gildet drev sjelehjelp. Forestillingen om skjærsilden dukket opp i den vestlige kirken på 1100-tallet, men ble særlig utviklet på kirkemøtene i Lyon i 1245 og 1274.⁵⁶² Skjærsilden var ifølge denne læren en av tre steder menneskene kunne komme til etter døden. Mennesker som hadde begått en av dødssyndene havnet i helvetet, helgene kom rett til himmelen. Resten av menneskene, som var mennesker med synder de ikke hadde rukket å gjøre bot for mens de levde, havnet i skjærsilden. Skjærsilden var dermed en mellomstasjon mellom dette livet og det evige livet, der menneskene måtte gjennom en renselse for syndene før de kunne ta del i det evige livet i himmelen.⁵⁶³

Læren om skjærsilden knyttes til avlat og sjelemesser. Menneskene kunne korte ned tiden i skjærsilden ved å kjøpe avlatsbrev. Bak avlatssystemet lå det en tanke om at kirken gjennom klostervesenet hadde opparbeidet seg et overskudd av gode gjerninger, det vil si at munk og nonner hadde gjort flere gode gjerninger enn det som skulle til for å bli frelst. Dermed kunne kirken gi eller selge av dette overskuddet slik at mennesker som ikke hadde tilstrekkelig med gode

⁵⁶⁰ GJB, art. 5.

⁵⁶¹ GJB, art. 20, 25.

⁵⁶² Sigurdsson 2003: *Kristninga i Norden 750-1200*, s. 94, Edsman 1971: Skärseld, i *KLNM*, XVI, s. 110.

⁵⁶³ Rasmussen og Thomassen 2004: 230.

gjerninger likevel kunne bli frelst ved å kjøpe seg avlat fra kommende straff i skjærsilden.⁵⁶⁴ Men tiden i skjærsilden kunne også kortes ned ved at man fikk noen til å be for seg. Det kunne en få til ved å testamentere gaver i form av penger eller jordeiendom til kirken eller et kloster. Som motytelse gav kirken eller klosteret testatoren sjelehjelp ved at en prest eller munk gikk i forbønn for testatorens sjel.⁵⁶⁵

Det første norske testamentet som nevner sjelemesser er fra 1237.⁵⁶⁶ Testamentet viser at forestillingen om skjærsilden i alle fall hadde nådd deler av befolkningen i Norge i første del av 1200-tallet. Men det var i første halvdel av 1300-tallet at forestillingen om skjærsilden ble etablert i folks bevissthet i Norge. Det kom blant annet til uttrykk i en økning i etterspørselen etter, og testamenter som nevner, sjelemesser.⁵⁶⁷

I likhet med kirkelige institusjoner kunne gildene gi sjelehjelp. Det var mulig ved at gildene opprettet alterstiftelser i kirkene. Bisgaard har pekt på at å opprette og holde alterstiftelser eller prebender var en av gildenes viktigste religiøse oppgaver i senmiddelalderens Danmark.⁵⁶⁸ Det hadde med alterstiftelsenes funksjon i gildet å gjøre. En alterstiftelse eller prebende var et sidealter i en kirke. I middelalderens kirker kunne det være mange slike sidealtre. Til hvert av disse sidealtrene hørte det et jordegods. Dette jordegodset skulle være stort nok til at den årlige avkastningen dekket kostnadene som var knyttet til alterstiftelsen. Først og fremst innebar det at avkastningen skulle dekke underholdet av en alterprest, en *vicarie*. Alterpresten skulle holde alteret ved like og forrette messer der. Alterpresten kunne og gi sjelehjelp, det vil si at han kunne lese sjelemesser for avdødes sjelers frelse.⁵⁶⁹ Lesing av sjelemesser forutsatte en sjelegave. Det vil si at en testator gav alterstiftelsen eller dem som stod bak alterstiftelsen en gave i form av jordeiendom eller en pengesum. Som gjenytelse skulle alterpresten lese sjelemesser for testatoren eller de som testatoren ønsket at det skulle leses sjelemesser for.⁵⁷⁰ Alterstiftelser kunne opprettes både av enkeltpersoner og av grupper, deriblant gilder. Gildenes alterstiftelser hadde to funksjoner: det var ved gildets alter at gildemedlemmene møtte til gudstjenester, og det var der det skulle leses sjelemesser for gildets avdøde medlemmer.⁵⁷¹

Alle de tre gildeskråene nevner sjelemesser. Det vil si at gildene bak de tre gildeskråene eide alterstiftelser i en kirke. Gulatingsskråen nevner sjelemesser både i forbindelse med

⁵⁶⁴ Rasmussen og Thomassen 2004: 230-31.

⁵⁶⁵ Rasmussen og Thomassen 2004: 231.

⁵⁶⁶ ARR nr. 1671 og nr. 1842.

⁵⁶⁷ Lindbach 1997: 40.

⁵⁶⁸ Bisgaard 2001: 156.

⁵⁶⁹ Inger 1968: Prebende, i *KLNM XIII*, s. 416-20.

⁵⁷⁰ Hamre 1970: Testamenter i Norge, i *KLNM XV/III*: s. 226-31.

⁵⁷¹ Bisgaard 2001: 149-160.

gravferder og med gildedrikken, da det daglig skulle leses sjelemesser for gildebrødrenes sjeler.⁵⁷² Samtlige gildemedlemmer var pliktige til å møte, noe som viser at lesing av sjelemesser var en viktig oppgave i gildet. Også i Olavsgildet på Onarheim skulle det leses sjelemesser i forbindelse med gravferder og gildedrikken, men da både for alle kristne sjeler og for gildemedlemmenes sjeler.⁵⁷³ Også her var alle medlemmer pliktige til å møte. I St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet ble det lest sjelemesser for avdøde gildemedlemmer fire ganger årlig, to ganger ved alterstiftelsen hos fransiskanerne i Vågsbunnen og to ganger hos dominikanerne på Holmen.⁵⁷⁴

Sjelemessene ble finansiert på ulike måter. Gulatingsskråen nevner en sjelekasse.⁵⁷⁵ Sjelekassen fikk sine innskudd fra medlemmene i gildet i forbindelse med gravferder. Onarheimsskråen nevner en årlig sjeleskatt som alle gildemedlemmene skulle yte.⁵⁷⁶ I St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet ble alterstiftelsen finansiert på en annen måte. Hver gildebror var ifølge skråen forpliktet til å yte tre lybske mark i sjelegave til gildene for at det skulle leses sjelemesser for dem etter deres død.⁵⁷⁷ Et eksempel på at bestemmelsen om testasjonsplikt ble fulgt av de to gildenes gildebrødre, er testamentet fra Israel Ruschman fra 1452. Ruschman gav tre lybske mark til St. Katharinagildet og tre lybske mark til St. Dorotheagildet for at gildene skulle be for ham etter hans død.⁵⁷⁸

Det er usikkert hvorvidt de to gildene i Sunnhordaland også mottok sjelegaver gjennom testamenter fra gildenes medlemmer mot at gildene ytet sjelehjelp, eller om lesing av sjelemesser bare ble sikret gjennom bidrag til sjelekassen eller sjeleskatten. Men det er grunn til å tro at dette også var tilfellet i disse gildene, siden det først og fremst er gjennom bevarte testamenter at gildenes alterstiftelser i høy- og senmiddelalderens Norge er kjent. Noen gilder er dessuten bare kjent gjennom testamenter som nevner dem og deres alterstiftelser. For eksempel er den eneste kilden som sier noe om gilder i Stavanger i middelalderen testamentet fra biskop Alv, som testamenterte en koppkanne til gildealteret i domkirken i byen i 1478.⁵⁷⁹ Og St. Katharinagildet i Oslo er kjent utelukkende fordi det rundt år 1500 mottok en gryte i sjelegave av kanniken Peder Thorsson.⁵⁸⁰ I begge tilfeller betyr det at gildene kunne motta sjelegaver, og at de på det tidspunktet sannsynligvis var velstående nok til å holde en alterstiftelse i en av byens kirker.

⁵⁷² Gulatingsskråen, art. 34 og 41.

⁵⁷³ Onarheimsskråen, art. 10 og 21.

⁵⁷⁴ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 2.

⁵⁷⁵ Gulatingsskråen, art. 34.

⁵⁷⁶ Onarheimsskråen, art. 5.

⁵⁷⁷ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 5.

⁵⁷⁸ Bruns 1900: nr. 144.

⁵⁷⁹ Helle 1975: 106, DN IV nr. 987.

⁵⁸⁰ Seip 1928: 168.

Gjennom testamentene fra kjøpmenn tilknyttet Kontoret i Bergen kjennes navnet på en rekke gilder i byen i senmiddelalderen. Årsaken er at de hanseatiske kjøpmennene betenkte gildene med sjelegaver. Det betyr igjen at disse gildene kunne yte sjelehjelp på linje med kirkene og klostrene i byen. Testamentene nevner navnet på åtte gilder i byen: St. Katharinagildet, St. Dorotheagildet, Hellig Legemsgildet, St. Olavsgildet, Hellig Trekongersgildet, St. Dunstanusgildet, Hellig Trefoldighetsgildet og St. Barbaragildet.⁵⁸¹ I perioden 1400-1527 ble disse gildene betenkt i 46 testamenter og mottok i alt 83 sjelegaver. Av dem var det de kontorske gildene som mottok flest. St. Katharinagildet mottok 31 sjelegaver og St. Dorotheagildet mottok 26 sjelegaver. Videre ble Hellig legemsgildet betenkt i 17 testamenter, mens St. Olavsgildet fikk 16 gaver. Hellig Trekongersgilde ble nevnt i to testamenter, i ett fra 1442 og ett fra 1473. De tre resterende gildene nevnt en gang hver; St. Dunstanusgilde i 1442, og St. Barbaragildet og Hellig Trefoldighetsgilde i 1510. Endelig mottok alle gildene i Bergen en sjelegave hver i 1504.⁵⁸² Hvilke gilder det gjaldt blir ikke nevnt i testamentet, men trolig gjaldt det i alle fall de åtte gildene som har blitt nevnt her.

Det at alle de åtte gildene mottok sjelegaver betyr at de også må ha hatt alterstiftelser i en av byens kirker. Forutsetningen for at et gilde skulle kunne lese sjelemesser for testatorens sjel var nemlig at gildet hadde en alterstiftelse og en prest som kunne lese sjelemessene. I noen av testamentene nevnes alterstiftelsen eksplisitt. Hermen Langhes testamente fra 1442 kan tjene som eksempel. Her nevnes St. Dunstanusgildets alter, som skulle få 2 bismerpund voks, mens gildebrødrene i St. Dunstanusgildet skulle få en tønne øl som de skulle drikke i forbindelse med lesingen av sjelemesser for Langhes frelse.⁵⁸³ I de fleste testamentene kommer alterstiftelsene mer indirekte fram ved at testatoren ber et gilde lese vigiler og sjelemesser for testatorens sjel. For eksempel gav Jochym Gherken 5 danske mark til St. Dorotheagildet, St. Katharinagildet og Hellig legemsgildet i sitt testamente i 1527, og ba gildebrødrene i de tre gildene lese vigiler og sjelemesser for ham.⁵⁸⁴

Gjennom alterstiftelsene var gildene knyttet til ulike kirker i Bergen. St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet hadde bånd til fransiskanernes Olavskirke i Vågsbunnen og til dominikanernes klosterkirke på Holmen gjennom alterstiftelser gildene eide i disse kirkene. Hellig

⁵⁸¹ I testamentene blir gildene omtalt ved sine nedertyske navn *Hillighen lichams ghilde, St Oleves ghilde, S. Kathrinen ghilde, S. Dorotheen ghilde, s. Dunstanus broderschop, de broderschop to Bergen der Hilgen dre Konige, Hillighen Drevaldigheit broderschop, og s. Barbaren broderschop*. Her velger jeg for enkelthetens skyld å omtale dem med norske navn.

⁵⁸² Bruns 1900: nr. 199.

⁵⁸³ Bruns 1900: nr. 115: "Item s. Dunstanus broderschop altar geve ik 2 besemerpunt wasses, unde den broderen s. Dunstanus geve ik 1 tunnen beres samentliken to drinkende, wan ze my began laten."

⁵⁸⁴ Bruns 1900: nr. 229: "Item noch geve ick darsulvest to Bergen in des werden Hilgen Lychams, s. Katberynen unde s. Dorothyne broderschop, dar ick broder inne byn, in elke 5 mr. Densch unde wil, dat men my darinne myt vigilen und sjelemiszen began schal."

Trekongersgildet var skomakernes gilde i byen, noe som kommer fram i et testamente fra 1473.⁵⁸⁵ Flere forskere har antatt at St. Annagildet var skomakernes gilde i byen, siden dette gildet hadde en alterstiftelse i Hallvardskirken, som var skomakernes soknekirke.⁵⁸⁶ Men det nevnte testamentet fra 1473 tyder på noe annet. I 1442 testamenterte Jacob van der Vechte 5 lybske mark til skomakernes gilde hos gråmunkene.⁵⁸⁷ Testamentet bygger opp under at skomakerens gilde hadde sin alterstiftelse i fransiskanernes Olavskirke, og ikke i Hallvardskirken. Derimot hadde som nevnt St. Annagildet en alterstiftelse i Hallvardskirken, men det var altså ikke skomakernes gilde, selv om det var knyttet til deres soknekirke. St. Annagildet ble ikke betenkt i hanseatenes testamenter, men er kjent gjennom et avlatsprivilegium gildet mottok i 1514.⁵⁸⁸ Gildet er for øvrig det ellevte, kanskje tolvte, gildet der navnet er kjent i senmiddelalderens Bergen. Foruten det og de åtte gildene som er ovenfor, fantes det i alle fall to til, nemlig Mariagildet og Jatmundgildet. Begge ble nevnt i retterboten i 1293/94. I henholdsvis 1480 og 1479 ble gildeskålene deres nevnt i vitnebrev.⁵⁸⁹ Det tyder på at de fremdeles var virksomme i andre del av 1400-tallet. Hva som skjedde med Nikolasgildet etter 1293/94 er usikkert. Men Cord Bodes testamente fra 1452 kan tyde på at gildet fremdeles var virksomt på midten av 1400-tallet. Bode testamenterte en pengesum for at det skulle leses vigilier og sjelemesser for ham i Nikolaikirken og at gildelysene og gildelikkledet skulle brukes i hans begravelse.⁵⁹⁰ Pengene skulle altså gå til et gilde som hadde sin alterstiftelse i Nikolaikirken. Det er mulig at dette gildet var det samme gildet som i 1293/94 ble kalt Nikolasgildet.

I hvilken kirke hadde Hellig legemsgildet sin alterstiftelse? Mye tyder på at gildet hadde en alterstiftelse i byens domkirke. I 1405 lot den lybske kjøpmannen Johan Nyenbroch skrive sitt testamente der han blant annet gav en nobel til Hellig legemes alter i Kristkirken i Bergen.⁵⁹¹ Men hvilken Kristkirke? Da Nyenbroch skrev sitt testamente fantes det to Kristkirker i byen, Store og Lille Kristkirken. Begge lå ute på Holmen. Den lille Kristkirken var en soknekirke, mens den store Kristkirken var byens domkirke til den ble revet i 1531.⁵⁹² Lille Kristkirken brant ned til grunnen i løpet av 1400-tallet, trolig da vitalinerne satte fyr på kongsgården og bispegården i 1429.⁵⁹³ Fra da av stod det bare en Kristkirke på Holmen. Siden Nyenbrochs testamente er fra 1405, er det for så vidt mulig at han tenkte på Lille Kristkirken i sitt testamente. Men den eneste

⁵⁸⁵ Bruns 1900: nr. 177: "[...] de broderschop to Bergen der Hilgen dre Konige, de de schomakere bebhen, [...]."

⁵⁸⁶ Bendixen 1912: 73, Brudvik Edwardsen 1975: 100, Helle 1982: 754, Blom 1984: 19.

⁵⁸⁷ Bruns 1900: nr. 177: "Item geve ik to Bergen to der schomaker gilde to den graven monniken 5 mr."

⁵⁸⁸ DN I nr. 1040.

⁵⁸⁹ NM 1, s. 574-75, nr. 19 og 20.

⁵⁹⁰ Bruns 1900: nr. 142: fotnote 2, s. 92: "Item in s. Nikolawes kerken to Berghen gheve ick en stuccke swares to deme buwe, der schal me my laten begban mit vigilie unde mit selemissen unde myt der ghilde boldike unde lichte, unde myne vormundere scholen darto schicken, wes me behoff hefft."

⁵⁹¹ Bruns 1900: nr. 59: "Item to Christkerken to denne Hilighen lichamen gheve ik 1 nobelen."

⁵⁹² Helle 1982: 886.

⁵⁹³ Helle 1982: 858-59.

alterstiftelsen viet Kristi legeme som gjennom kildebelegg kan knyttet til Bergens kirker i senmiddelalderen er et sidealter i den store Kristkirken. Den nevnes i *Bergens kalvskinn*, som var jordeboken til bispesetet i Bergen. Jordeboken ble sannsynligvis skrevet ned i løpet av 1350-tallet, og inneholder blant annet lister over domkirkens altre og prebender og jordegodset som hørte til dem.⁵⁹⁴ Listen over prebender teller tolv ulike prebender. Den fjerde prebenden på listen het egentlig *Quinta prebenda in dextro choro*, og til prebenden lå det syv gårdparter.⁵⁹⁵ Senere fikk prebenden navnet *Corporis Christi*.⁵⁹⁶ Siden prebenden i *Bergens kalvskinn* er den eneste av alterstiftelsene i byens kirker viet Kristi legeme, er det trolig at det nettopp var dette alteret Nyenbroch betenkte i sitt testamente.

Det er sannsynlig at Hellig legemsgildet stod bak denne alterstiftelsen, i alle fall på det tidspunktet Nyenbroch skrev sitt testamente. For det første ble gildet stiftet seks år tidligere.⁵⁹⁷ Dermed er muligheten til stedet for at gildet kunne gi Nyenbroch sjelehjelp. For det andre finnes det ikke belegg i kildene at andre altre i byens kirker var viet Kristi legeme. Bisgaard påpeker at de danske gildenes alterstiftelser som regel var viet gildenes skytshelgener.⁵⁹⁸ Gjennomgangen av de øvrige gildene i Bergen viser at det også var regelen der. Det er derfor sannsynlig at også Hellig legemsgildets alterstiftelse var viet gildets skytshelgen. Den eneste alterstiftelsen vi i så fall kan knytte til gildet, er nettopp Hellig legemsalteret i domkirken. For det tredje hadde et annet gilde viet Kristi legeme, Hellig legemsgildet i Oslo, sin alterstiftelse i Oslos domkirke.⁵⁹⁹ Alteret og gildet var stiftet av biskopen i byen sammen med andre menn fra det øvre sosiale sjiktet i byen.⁶⁰⁰ Det er ikke unaturlig å tenke seg at det samme var tilfellet i Bergen. Biskopen som var med på stiftelsen av Hellig legemsgildet i Oslo var Jacob Knutsson. Han hadde vært biskop i Oslo siden 1408, men mellom 1401 og 1408 var han biskop i Bergen.⁶⁰¹ Det er mulig at biskopen var med på stiftelsen av Hellig legemsgildet mens han var biskop i Bergen eller bidro til at gildet fikk en alterstiftelse i byens domkirke slik han senere gjorde det i Oslo. For det fjerde var det generelt knyttet stor sosial prestisje til gilder viet Kristi legeme i byer over hele det vestlige Europa utover i senmiddelalderen.⁶⁰² Slik kan det også ha vært i Bergen. Det å eie et alter i byens største kirke, som dessuten var byens domkirke, var trolig prestisjefyllt.

⁵⁹⁴ Hødnebo og Johannessen 1989: 20.

⁵⁹⁵ Hødnebo og Johannessen 1989, Morten Beyer, *Fra katolsk til luthersk domkapittel, Domkapitlet i Bergen ca. 1450-1625*, hovedoppgave i historie ved UiB, s. 34.

⁵⁹⁶ Hødnebo og Johannessen 1989: 10, Beyer 1970: 34.

⁵⁹⁷ Bruns 1900: 349.

⁵⁹⁸ Bisgaard 2001: 160.

⁵⁹⁹ NgL, 2. rekke, 1, nr. 226.

⁶⁰⁰ I fundasen nevner biskopen at både ham selv sammen med andre gode menn hadde stiftet alteret og gildet. En annen som trolig var med på stiftelsen av gildet, var Bjarne Ogmundsson. Han var rådmann i Oslo fra 1408 og en av de første ombudsmennene i gildet. (NgL, 2. rekke, 1, nr. 226, Bull 1922: 471)

⁶⁰¹ Kolsrud: *Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper indtil Reformationen*, s. 245, DN XVII nr. 342.

⁶⁰² Rubin 1993: 233-43, Bisgaard 2004: 258-59.

Det var knyttet store verdier til gildenes alterstiftelser. Jordegodset til St. Annagildets alterstiftelse i dominikanernes klosterkirke i Tønsberg bestod av åtte gårder i distriktet rundt Tønsberg og seks eiendommer i byen.⁶⁰³ Og som nevnt lå det syv gårdparter i ulike vestlandsgårder til alterstiftelsen viet Kristi legeme i Bergen domkirke. Hva skjedde med de norske gildenes alterstiftelser etter reformasjonen? I den dansk-norske Kirkeordinansen av 1537 ble gildenes alterstiftelser i bykirkene gitt et eget avsnitt. Inntektene fra disse alterstiftelsene skulle ikke lenger tilfalle gildene, men gå til opprettelsen av en fattigkasse i byen.⁶⁰⁴ Nå er det indikasjoner på at denne bestemmelsen ikke ble satt ut i live. Fra Danmark finnes det i alle fall eksempler på at gildegodset ble brukt til å finansiere både skoler og flere predikener utover den fattighjelpen det var meningen at alterstiftelsene skulle finansiere.⁶⁰⁵ Man kan ikke uten videre slutte fra denne ordinansen til norske forhold, da den først og fremst ble skrevet med tanke på de danske områdene. Norge fikk sin egen kirkeordinans først i 1607.⁶⁰⁶ Men virkningene av den danske ordinansen ser likevel ut til å ha gjort seg gjeldende i Norge utover på 1540-tallet. I 1541 ble alterstiftelsen til St. Annagildet i dominikanernes klosterkirke i Oslo og alterets inntekter tildelt slottsskriveren på Akershus.⁶⁰⁷ Og i 1546 ble alterstiftelsen til Hellig legemsgilde i Oslo og dets inntekter overført til hospitalet i byen, til fattiges underhold.⁶⁰⁸

I Bergen ble det vedtatt et forbud mot gilder på bylagtinget i 1544. Inntektene fra gildenes alterstiftelser skulle brukes til å hjelpe de fattige og til å sette i stand Bergen domkirke, som tidligere hadde vært fransiskanernes klosterkirke.⁶⁰⁹ Men alt i 1528 var det trolig slutt både for de to kontorske gildene St. Katharina og St. Dorotheagildet og Hellig legemsgildet i byen. Det siste testamentet som betenker de tre gildene er fra 1527.⁶¹⁰ I 1528 solgte Kontorets oldermenn etter pålegg av achteinene et stort beger, trolig en stor nattverds kalk, som hadde tilhørt Hellig legemsgilde og en kalk som hadde tilhørt St. Katharina og St. Dorotheagildet.⁶¹¹ Siden gjenstandene var til bruk ved gildenes alterstiftelser, kan salget av gjenstandene bety at gildenes alterstiftelser ikke lenger var møtesteder i gildene. Når det gjelder salget av St. Katharinagildets og St. Dorotheagildets kalk, er det usikkert hvilken kalk som ble solgt. Gildene eide nemlig en kalk både hos dominikanerne og hos fransiskanerne. Men siden dominikanernes kloster brant ned

⁶⁰³ Johnsen 1929: 251-52, ARR nr. 89.

⁶⁰⁴ Ellingsen 1990: kap. V, s. 99-100.

⁶⁰⁵ Bisgaard 2001: 200-201.

⁶⁰⁶ Gilje og Rasmussen 2002: *Norsk Idéhistorie bind 2, Tankeliv i den lutherske stat 1537-1814*, s. 40, Oftestad, Rasmussen og Schumacher 1997: 104-105.

⁶⁰⁷ NRR bind 1, nr. 63.

⁶⁰⁸ NRR bind 1, nr. 88, Bull 1922: 407, Nedkvitne 1991: 307-308.

⁶⁰⁹ Bang 1895: 34-35.

⁶¹⁰ Bruns 1900: nr. 229.

⁶¹¹ Bendixen 1899: 13.

nettopp i 1528 kan salget muligens knyttes til gildenes alterstiftelse der.⁶¹² Dominikanerklosteret ble ikke bygd opp igjen etter brannen, noe som gjorde det umulig for gildene å møtes til gudstjenester og sjelemesser der.

Nedleggelsen av minst ett av de to kontorske gildene kan altså knyttes til brannen i dominikanerklosteret og salget av kalken de eide der i 1528. Men det kan også ses i sammenheng med at strømmen av testasjonsgaver fra kjøpmenn ved Kontoret til gildene stoppet året før. En annen årsak, som også kan forklare at strømmen av testasjonsgaver stoppet, kan være begynnende lutherske tendenser blant Kontorets medlemmer. I 1520-årene ses flere lutherske tendenser i Bergen. I kong Fredrik den førstes håndfesting fra 1524 måtte kongen love at han ikke skulle tillate lutheranere å forkynde i Danmark-Norge. Knut Helle poengterer i Bergen bys historie at siden det norske riksrådet gikk inn for dette, må lutherske tendenser ha gjort seg gjeldende i landet og kanskje særlig i Bergen i tiden før håndfestingen.⁶¹³ Fra 1526 fantes det en tysk predikant som forkynte den lutherske lære hos hanseatene på Bryggen.⁶¹⁴ Og i 1529 gav den nevnte kong Fredrik 1. vernebrev for de to lutherske predikantene Herman Frese og Jens Viborg i Bergen.⁶¹⁵ Endelig skrev borgermesteren og byrådet i Lübeck samme år til erkebiskopen i Norge og det norske riksrådet for å få fjernet de lutherske predikantene. Det er tydelig at lybekkerne først og fremst var bekymret for lutherske tendenser ved Kontoret i byen.⁶¹⁶

Hellig legemsgildet mistet muligheten til å møte til gudstjenester ved sin alterstiftelse i domkirken senest i 1531, da kirken ble revet, hvis gildet i det hele tatt eksisterte etter det nevnte salget i 1528.⁶¹⁷ Hellig legemsgildets alterstiftelse kan i likhet med de andre prebendene som tilhørte domkirken følges i tiden etter reformasjonen. Det viser seg at Bergen domkapittel tok over alterstiftelsen. I 1573 ble den gitt lesemesteren ved Bergen domkapittel, Absalon Pederssøn Beyer, sammen med St. Katharinaprebenden, og skulle gi ham underhold.⁶¹⁸ To år døde han, og det ble da bestemt at de to prebendene, sammen med *Blasii* prebende, skulle tilfalle lesemesteren ved Bergen domkapittel til evig tid.⁶¹⁹ I 1618 tilhørte fremdeles alterstiftelsen Bergen domkapittel, da den står oppført i domkapittelets jordebok det året. Til alterstiftelsen var det tilknyttet tretten gårder i vestlandsbygder, og den mottok ennå grunnleie fra to parter i Bugården i Bergen.⁶²⁰

Alterstiftelsens skjebne etter reformasjonen gir en forklaring på hvorfor gildene forsvant. Alterstiftelsen var ved siden av gildeskålen gildenes viktigste møtested, og spilte dermed en

⁶¹² DN XVI nr. 538, Helle 1982: 865-66.

⁶¹³ Helle 1982: 882.

⁶¹⁴ Oftestad, Rasmussen og Schumacher 1997: 83.

⁶¹⁵ Helle 1982: 884, NgL, 2. rekke, 4. bind, 1, nr. 117, s. 254.

⁶¹⁶ Valkner 1970: Reformasjonens indførelse i Bergen, i *Bjørgvin bispestol - Byen og bispedømmet*, s. 174, Helle 1982: 884.

⁶¹⁷ Helle 1982: 884-85.

⁶¹⁸ NRR bind 2, s. 77.

⁶¹⁹ NRR bind 2, s. 159, Beyer 1970: 106-107.

⁶²⁰ Johannessen 1996: 35.

sentral rolle i gildenes virksomhet. Mye av gildenes økonomiske ressurser lå dessuten til gildenes alterstiftelser. Da alterstiftelsene ble fratatt dem, vanskeliggjorde det gildenes religiøse virksomhet og fratok dem inntektene som lå i avkastningen av alterstiftelsen.

Årsakene til at den dansk-norske kongemakten tok til seg gildenes alterstiftelser er flere. For det første tok ikke kongemakten bare til seg gildenes alterstiftelser, men kirkens og klosterordenes jordegods i sin helhet i Danmark-Norge etter reformasjonen.⁶²¹ At gildene ble fratatt alterstiftelsene var en konsekvens av at kongen ble den dansk-norske kirkens overhode. For det andre lå det en økonomisk motivasjon bak. Det var tilknyttet en del jordegods til gildenes alterstiftelser. Da kongen tiltok seg alterstiftelsene, gikk jordegodset inn i statskassen og kunne slik bidra til å styrke kongemakten politisk og økonomisk. For det tredje lå det en religiøs begrunnelse bak kongemaktens overtakelse av alterstiftelsene. I fortalen til Kirkeordinansen av 1537 kritiseres en rekke forhold i den katolske kirken. Blant forholdene som nevnes er helgenkulten, klosterordene, avlaten og gildene.⁶²² Grunnen til at gildene her i så stor grad blir knyttet til den katolske kirken, er trolig det sterke båndet mellom gildene og kirken. Gjennom alterstiftelsene var gildene nært knyttet til den katolske kirkens tro, lære og religiøse praksis. Alterstiftelsene var viet en helgen, og ved alteret feiret gildemedlemmene votivmesser for gildets helgen og sjelemesser for forkortning av de dodes opphold i skjærsilden. Ved å frata gildene deres alterstiftelser tok kongemakten dermed vekk møtestedet for gildenes religiøse praksis, og må ses på som den reformerte kongemaktens angrep på gildenes katolske tro og utøvelse.

De første bestemmelsene i gårdsretten er fra 1529, men flesteparten er fra tiden etter reformasjonen. Jeg har tidligere påpekt at det av den grunn ikke kunne forventes bestemmelser om sjelemesser eller alterstiftelser i gårdsretten, noe som også stemmer. En annen forklaring kan være at gårdsfellesskapet ikke tilbød sjelehjelp i senmiddelalderen slik som gildene, klostrene og kirken gjorde. Et forhold som underbygger denne forklaringen er testamentet etter Bernd Tribbes fra 1504. Tribbes gav 300 mark som skulle fordeles i gildene, klostrene og kirkene i Bergen, mot at de samme gav ham sjelehjelp.⁶²³ Hvis gårdsfellesskapene kunne gi sjelehjelp, ville de antagelig blitt betenkt i Tribbes testamente.

Nedtegnelsene i gårdsretten begynner et år etter nedleggelsen av de kontorske gildene, samme år som kongen gav vernebrevet til de to lutherske predikantene i Bergen, og et år før reformasjonen i Lübeck. Er det tilfeldig, eller kan det ses i sammenheng med de lutherske tendensene ved Kontoret? Jeg har tidligere vist at den bevarte gårdsretten ikke var den første gårdsretten i gården, men at naboene fikk nedtegnet en revidert gårdsrett dette året. Årsaken til at

⁶²¹ Oftestad, Rasmussen og Schumacher 1997: 91, 99-100.

⁶²² Ellingsen 1990: 29-30.

⁶²³ Bruns 1900: nr. 199.

gårdens beboere lot skrive en ny gårdsrett i 1529 kan ha vært at beboerne hadde skiftet konfesjon. Dermed måtte de også endre bestemmelsene i gårdsretten som omhandlet religion. Det kan også bidra til å forklare hvorfor bestemmelsene om religion er så få og fragmentariske i gårdsretten sammenlignet med bestemmelsene om religion i gildeskraene. Bestemmelsene i gårdsretten kan være rester av en religiøs praksis som er mer typisk for senmiddelalderens religiøse grupper i bysamfunnet, deriblant gildene, enn for tiden etter reformasjonen.

5. 6. Opptakspill og prosesjoner

I det forrige kapittelet kom det fram at det i forbindelse med røykspillet og borgspillet ble arrangert prosesjoner gjennom byens gater i regi av gårdsfelleskapet, og at vannspillet ble spilt på Corpus Christi-festen. Videre åpnet jeg for å se spillene i forbindelse med og som en sammenblanding av kirkelige prosesjonsspill og de karnevalsleske festlighetene i nordeuropeiske byer i senmiddelalderen. Her skal jeg gå nærmere inn på de kirkelige prosesjonene og gildenes rolle i prosesjonene, og slik sette gårdsfelleskapets opptakspill i en religiøs senmiddelalderkontekst.

En viktig del av den religiøse kultus i høy- og senmiddelalderen var arrangementen av ulike prosesjoner på fest- og helligdager i kirkeåret. Prosesjonene var knyttet til kirkens liturgiske sykluser.⁶²⁴ En slik syklus var de såkalte jubelårene. Etter det første jubelåret i år 1300 feiret kirken hellige år hvert 50. år, fra 1475 hver 25. år.⁶²⁵ Til jubelårene var det knyttet egen liturgi og prosesjoner. En annen liturgisk syklus var kirkeåret. Det var delt i to sesonger. Den første sesongen tok for seg Jesu liv, død og oppstandelse, og gikk fra desember til juni. Den viktigste av høytidene var påsken, som ble markert med egne gudstjenester, og utover i middelalderen i et stadig økende omfang, gjennom prosesjoner og dramatiseringer av påskefortellingen.⁶²⁶ Fra juni til desember feiret kirken de mange helgene. Hver helgen hadde en egen festdag. På slike festdager ble helgenskrinet med relikvier av helgenen i båret i prosesjon, og det ble holdt egne gudstjenester, votivmesser, for helgenen.⁶²⁷ Som en del av den katolske kirkens nettverk i Europa feiret også kirken i Norge kirkeårets festdager og høytider, og det ble arrangert prosesjoner gjennom de norske byene slik det ble det i resten av det vestlige Europa.⁶²⁸

Miri Rubin og Lars Bisgaard har vist at gildene i henholdsvis engelske og danske byer spilte en viktig rolle i arrangementen av prosesjoner på kirkens fest- og helligdager. Rubin har sett på engelske gilders rolle i prosesjonene under Corpus Christi-festen. Festen ble innført av paven i

⁶²⁴ Rasmussen og Thomassen 2004: 188-89.

⁶²⁵ Rasmussen og Thomassen 2004: 191-92.

⁶²⁶ Rasmussen og Thomassen 2004: 189.

⁶²⁷ Rasmussen og Thomassen 2004: 153-54.

⁶²⁸ Rasmussen og Thomassen 2004: 188-92.

1264 og lagt til torsdagen etter treenighetsøndagen, og viet Kristi legeme.⁶²⁹ Rubin viser at gildene spilte en viktig rolle under prosesjonene denne dagen. Først i prosesjonen gikk Hellig legemsgildet, som ofte hadde ansvaret for å bære baldakinen over hostien gjennom gatene. Videre fulgte resten av gildene i byen. Underveis arrangerte gildene skuespill. Rubin mener at prosesjonene skulle vise gildenes rangorden i en by og at de var planlagt i hver minste detalj.⁶³⁰ Bisgaard har vist at gildene spilte en tilsvarende rolle i prosesjoner i danske byer, men legger til at gilder kunne arrangere egne prosesjoner til ære for Kristi legeme, slik St. Katharinagildet i København gjorde i 1517.⁶³¹

Deltok gilder i de norske byene i prosesjoner på samme måte som gildene i Danmark og England? Det er en del som tyder på det. Det fantes tre gilder viet Kristi legeme i norske byer i senmiddelalderen. Foruten de to nevnte Hellig legemsgildene i Bergen og Oslo nevnes et Hellig legemsgilde i Marstrand. Hellig legemsgilde i Bergen ble som nevnt stiftet i 1399. Det første brevet som nevner Hellig legemsgilde i Oslo er fundasbrevet fra 1415, mens Hellig legemsgilde i Marstrand er nevnt i 1453.⁶³² Stiftelsen av de tre gildene viser at Corpus Christi-festen senest nådde landet mot slutten av 1300-tallet. Det viser dessuten at festen ble feiret i norske byer i senmiddelalderen. Det må dermed kunne antas at det ble arrangert prosesjoner i de norske byene denne dagen slik det ble gjort i andre europeiske byer, og at Hellig legemsgildene i Bergen, Oslo og Marstrand hadde oppgaver under prosesjonene tilsvarende de oppgavene gilder i danske og engelske byer hadde. Videre inneholder skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet flere bestemmelser som viser at disse to gildene også spilte en rolle i prosesjoner i byen. En av bestemmelsene viser at gildenes fire ledere skulle delta med prosesjonslys på St. Sunnivas dag, da St. Sunnivaskrinet som stod på høyalteret i domkirken skulle bæres rundt i byen.⁶³³ En annen bestemmelse gir gildenes ledere en rolle som lysbærere under prosesjonen på Corpus Christi-festen, under prosesjoner i påsken, pinsen og andre høytider i løpet av kirkeåret.⁶³⁴ Trolig deltok ikke bare lederne av gildene i disse prosesjonene, men også de øvrige gildemedlemmene. Endelig skulle gildebrødrene feire festdagene til ære for St. Katharina og St. Dorothea.⁶³⁵ Det er usikkert hva feiringen innebar, men trolig arrangerte gildene prosesjoner der relikvieskrin ble båret rundt i

⁶²⁹ Rubin 1991: 176-78, Muir 1997: 67-70, Rasmussen og Thomassen 2004: 156.

⁶³⁰ Rubin 1991: 232-43.

⁶³¹ Bisgaard 2001: 74-76.

⁶³² DN II nr. 635, Bugge 1899: 107-8.

⁶³³ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 11: "Item so vaken also dat schrin gedragen wert, so schölen de schaffers der gilde kerszen lahten vordregen, Gode tho loue, alle sinen billigen und der billigen junckfrunwen sunte Sunnyve [tho ehren]." St. Sunnivaskrinet nevnes også i et bergenfahrrertestamente fra 1400. (Bruns 1900: nr. 56)

⁶³⁴ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 12: "Item so schölen dee veer schaffers de vor de gilde stahn, lahten dregen de kerszen vor dem hilgen lichame, also vaken be umme denn kerckhoff gedragen wert, tho paschenn alle sontage to pinxsenn tho allen bochtidenn etc."

⁶³⁵ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i NgL, 2. rekke, 1, nr. 361, art. 13: "Item so schölen de gildebroder ebrlicken holden de feste sunte Katherinen unde Dorothyen, [...]."

byen til ære for de to helgene, slik det var i andre byer i forbindelse med helgenfester.⁶³⁶ Endelig viser et brev fra 1461 at St. Annagildet i Oslo deltok i og arrangerte prosesjoner. I brevet kommer det fram at St. Annagildet sammen med dominikanerne arrangerte prosesjoner gjennom byen i fastetiden hvert år.⁶³⁷

Det synes klart at norske gilder spilte en rolle under kirkeårets prosesjoner i byene i senmiddelalderen. Etter reformasjonen ble det ikke lenger arrangert kirkelige prosesjoner. En grunn til det var at mange av prosesjonene var knyttet til helgenfester. Luthers oppgjør med den katolske kirken innbefattet et oppgjør med læren om helgener.⁶³⁸ Med reformasjonen forsvant derfor helgenfestene. Også antallet fest- og helligdager generelt ble sterkt redusert. I Kirkeordinansen av 1537 ble helligdagene redusert til jul, nyttårsdag, hellig trekongers dag, kyndelsmesse, Maria bebudelses dag, påske, Kristi himmelfartsdag, pinsen, Mariabesøkningsdag, St. Hansdag, St. Mikaelsdag og allehelgensdag.⁶³⁹ Det var dermed ikke bare helgenfestene som forsvant, men også hellige år og Corpus Christi-festen.

I likhet med gildene arrangerte gårdsfellesskapene i gårdene på Bryggen prosesjoner. I prosesjonene under røyk- og borgspillet ble det dessuten spilt skuespill, slik det også ble gjort under gildenes prosesjoner under Corpus Christi-festen. I tillegg ble spillene, i likhet med Corpus Christi-festen, arrangert i månedsskiftet mai-juni. Vannspillet ble faktisk lagt til torsdagen etter treenighetssøndagen, og sammenfaller dermed med Corpus Christi-festdagen. Spillene hadde først og fremst en funksjon som opptaksritual i hver enkelt gård på Bryggen. Men de hadde også en funksjon som sosiale ritualer, og det må derfor spørres om spillene ikke også hadde en religiøs tilknytning eller forankring i senmiddelalderens kirkelige prosesjoner, og i så måte må betraktes som uttrykk for katolsk tro. Clausen har trukket fram renselsesaspektet ved opptaksspillene. I røykspillet ble nykommeren, etter å ha hengt over ilden en stund, grundig vasket av medlemmer i gårdsfellesskapet. Og i vannspillet ble nykommeren dukket flere ganger under vann på Vågen. Begge tilfellene viser ifølge Clausen ritualene som en renselsesprosess, der nykommeren må renses før han kan tas opp i gårdsfellesskapet.⁶⁴⁰ Nettopp renselsesaspektet ved de to spillene minner om kirkens dåpsritual, der det å bli renses for synden i dåpsvannet står sentralt. Et mindre kjent spill, det såkalte *bichterspillet*, har trolig også religiøs tilknytning. I spillet skulle nykommeren først gå til skriftemål, for så å bli pisket for sine forseelser.⁶⁴¹

⁶³⁶ Muir 1997: 74-78, Bisgaard 2001: 72-78.

⁶³⁷ DN III nr. 854, Bull 1922: 329, Nedkvitne 1991: 307.

⁶³⁸ Rasmussen og Thomassen 2004: 281-83.

⁶³⁹ Ellingsen 1990: kap. II, s. 51-52.

⁶⁴⁰ Clausen 1998: 100.

⁶⁴¹ Sæveraas 1981: 186.

Det å se spillene som uttrykk for katolsk tro kan bidra til å forklare motstanden mot spillene etter reformasjonen, særlig fra 1550-tallet og utover, både fra den dansk-norske kongemakten og fra hansastedene. Hansastedene hadde forsøkt å innføre restriksjoner på spillene i 1549, 1553 og 1554 og i 1592.⁶⁴² Flere forskere har tidligere forklart denne motstanden med spillenes brutalitet.⁶⁴³ Clausen forklarer motstanden med at det var den protestantiske kirken, ved biskopen i Bergen, og det reformerte bystyret i Lübeck, som mente at opptaksspillene var for brutale og dermed måtte forbys.⁶⁴⁴ Spillene framstår imidlertid ikke som mer brutale enn samfunnet for øvrig på 1500-tallet. Særlig gjelder det kongemakten og den brutaliseringen av straffene for lovbrudd den stod for i Danmark-Norge utover på 1500-tallet.⁶⁴⁵ Da Kristian 4. overvar et borgspill i en av gårdene på Bryggen under et besøk i Bergen i 1599, hadde han da heller ingen innvendinger mot dets brutalitet, men skal i stedet ha moret seg.⁶⁴⁶ I det tredje kapittelet foreslo jeg at kongemaktens motstand mot spillene hadde å gjøre med kongemaktens motstand mot edsfellesskap i gårdene spesielt og edsfellesskap i bysamfunnet generelt i tiden etter reformasjonen. Men siden spillene var knyttet til senmiddelalderens religiøse praksis, kan motstanden både fra den reformerte kongemakten og fra de reformerte hansastedene i tillegg forklares med at spillene var uttrykk for katolsk tro og dermed måtte bort.

5. 7. Fattigomsorg i gildene

Bergen måtte som andre byer i det vestlige Europa hanskes med et økende fattigproblem utover i høy- og senmiddelalderen.⁶⁴⁷ Et forsøk på å løse problemet i Bergen ses i byloven, der det ble satt tak på antallet arbeidsfolk hver husbonde kunne ha i sitt hushold; to menn og tre kvinner. Husbøndene i hver enkelt gård ble dessuten gitt ansvaret for å forhindre at de arbeidsføre leieboerne i deres gård gikk og tigget i andre gårder.⁶⁴⁸ Knut Helle mener at hensikten bak disse restriksjonene var å hindre at flere folk tok opphold i byen enn det var arbeid til.⁶⁴⁹ I en byvedtekt fra 1302 ble den gamle legdordningen for de fattige i byen stadfestet. Den gikk på at de fattige skulle få være en natt i hver gård før de skulle sendes til neste gård langs en fast rute.⁶⁵⁰

⁶⁴² Clausen 1998: 101-102.

⁶⁴³ Mot dette har Koren Wiberg hevdet at spillene ikke framstod som veldig brutale i samtiden. (Edvardsen 1975: 160, Fossen 1979: 117-20, Sæveraas 1981: 183-87, Koren Wiberg 1932: 97)

⁶⁴⁴ Clausen 1998: 104.

⁶⁴⁵ Hauge 1996: *Straffens begrunnelser*, s. 63-66, 69-73.

⁶⁴⁶ Koren Wiberg 1932: 97.

⁶⁴⁷ Helle 1982: 459-61.

⁶⁴⁸ Helle 1982: 459-60, Byloven av 1276: Arvetallet, kap. 15 og Byskipingen, kap. 7.

⁶⁴⁹ Helle 1982: 460.

⁶⁵⁰ Helle 1982: 189-90, NgL 3, s. 43-44.

Legdordningen omfattet trolig både syke fattige, som måtte bæres, og fattige som selv kunne gå fra gård til gård.⁶⁵¹

For lekfolk i byen fantes det foruten tienden, der ¼ skulle gå til de fattige, tre måter å hjelpe de fattige på: man kunne gi almisser til de fattige i testamentet, gi økonomiske bidrag til fattighusene eller gi til grupper som drev fattigomsorg.⁶⁵² Å gi almisser til de fattige ble sett i sammenheng med botssakramentet. Botssakramentet bestod av tre deler, nemlig skriftemålet, godtgjørende gjerninger etter pålegg av presten og syndstilgivelsen. De tre godtgjørende gjerningene var å gi almisser til de fattige, bønn og botsøvelser.⁶⁵³ Eksempler på grupper som drev fattigomsorg var klosterordene. Klosterordene delte ut daglige almisser til fattige pilegrimer, tiggere, fattige og syke. Noen klosterordener var dessuten rene hospitalordener, som Johanitterridderordenen, Antonittene og Helligåndsordenen. Disse drev hospitaler for fattige syke og for spedalske.⁶⁵⁴ Blant disse vet vi at antonittene virket i Bergen i senmiddelalderen.⁶⁵⁵

Drev gildene fattigomsorg? I Onarheimsskråen er det tre bestemmelser som omhandler fattige og syke. Ifølge den ene bestemmelsen skulle almissefolket få en halv bolle øl hver kveld under gildedrikken.⁶⁵⁶ Almissefolket var de fattige. Bestemmelsen viser at gildet hadde et almissetystem på linje med klosterordene. Den andre bestemmelsen handler om de fattige i gildet. Medlemmer som hadde blitt så fattige at de ikke lenger kunne betale årsavgiften, skulle likevel få være med på gildedrikken.⁶⁵⁷ Det viser at barmhjertigheten for gildebørerne var viktigere enn gildets økonomi. Endelig skulle syke gildemedlemmer få en kanne øl hver dag under gildedrikken.⁶⁵⁸ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet har en lignende bestemmelse, men her dreier det seg som om gravferden. Hvis en gildebør ikke kunne betale for at gildene skulle sørge for gravferden hans, skulle gildene likevel dekke utgiftene til gravferden.⁶⁵⁹

Flere av nabobøkene fra gårder under Kontoret inneholder som nevnt bestemmelser om fordelingen av fattigpenger. Ordningen kan betraktes som en forlengelse av og rest etter senmiddelalderens almissetystem slik vi ser det hos klosterordene og gildet på Onarheim. Det er dessuten interessant at pengene først og fremst skulle gå til trengende i gården. Det viser en omsorg for fellesskapets fattigste som ligner den omsorgen for dårligere stilte innad i gildene som ses i gildeskråene.

⁶⁵¹ Helle 1982: 461.

⁶⁵² Pirinen 1959: Fattigvård, i *KLNM IV*, s. 201-8.

⁶⁵³ Gallèn 1957b: Bot, i *KLNM II*, s. 173-76.

⁶⁵⁴ Pirinen 1959: 206.

⁶⁵⁵ Helle 1982: 864.

⁶⁵⁶ Onarheimsskråen, art. 24.

⁶⁵⁷ Onarheimsskråen, art. 25.

⁶⁵⁸ Onarheimsskråen, art. 23.

⁶⁵⁹ Skråen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet: i *NgL*, 2. rekke, 1, art. 6.

5. 8. Konklusjon

I dette kapittelet har jeg drøftet hvorvidt gårdsfellesskapet kan betraktes som et religiøst fellesskap. Drøftingene har vist at gårdens beboere hadde en felles religiøs identitet som skilte dem fra andre grupper i bysamfunnet. Gårdsfellesskapets identitet kom fram i de religiøse handlingene gårdsfellesskapet var sammen om å gjøre. De ba sammen, sang salmer sammen, gikk til gudstjeneste sammen og fulgte sammen sine avdøde medlemmer til graven. Midtpunktet i gårdsfellesskapets religiøse liv var schøtstuen. Det var der de daglig ba sammen og der deler av gravferdsritualet foregikk. Etter reformasjonen var det i schøtstuen at det ble holdt andakt, sunget salmer og drevet katekismeundervisning. Gårdsfellesskapets religiøsitet kom endelig til uttrykk gjennom deres omsorg for de fattige, først og fremst gjennom bøtesystemet i gården.

På samme måte hadde hvert gilde en religiøs identitet. Gildenes medlemmer ba sammen og møttes til felles gudstjenester og tidebønner. På kirkens festdager gikk gildemedlemmene i prosesjon sammen, og det samme gjorde de når de skulle gravlegge avdøde gildemedlemmer. Ved disse anledningene viste gildet sin religiøse identitet utad. Prosesjonene hadde dermed en religiøs og en sosial funksjon i gildene. På samme måte viste gårdsfellesskapet seg som en gruppe i møtet med andre grupper i byen under gudstjenestene i de kontorske kirkene.

Det har dessuten kommet fram at det var forskjeller i gårdsfellesskapets religiøse oppgaver før og etter reformasjonen. Gildene drev sjelehjelp og de gikk i prosesjoner. Det kunne ikke gårdsfellesskapet gjøre etter reformasjonen. Delvis må dette forklares med at reformasjonen innebar en endring av religiøse ritualer, delvis med motstanden mot praktiseringen av katolsk tro i Bergen etter reformasjonen. Med det betyr ikke at gårdsfellesskapet ikke drev en mer omfattende religiøs praksis i senmiddelalderen. Gårdsrettens bestemmelser om religion gir et usammenhengende bilde av gårdsfellesskapets religiøsitet. Sammenligningen med gildenes religiøse virksomhet viser at bestemmelsene i gårdsretten først gir mening når de ses i en senmiddelalderlig religiøs kontekst. Samtidig gir det også en forklaring på hvorfor naboene og gesellene i Jacobsfjorden lot skrive en ny gårdsrett i 1529 og hvorfor både kongemakten og hansastedene ytet motstand mot gårdenes opptakspill senere på 1500-tallet: Gårdsretten og opptakspillene var uttrykk for en senmiddelalderlig religiøsitet, som igjen var nært knyttet til den katolske kirkens lære og praksis. Likevel ses det også en kontinuitet i gårdsrettens religiøse uttrykk. Etter reformasjonen hadde gårdsfellesskapet fremdeles bånd til kirken, beboerne i gården møttes fremdeles til bønn i schøtstuen, de utgjorde fremdeles et gravfølge og de viste fremdeles omsorg for de fattige. Gårdsfellesskapets religiøse identitet slik den kommer fram i gårdsretten og gjennom sammenligningen med gildene må dermed ses som en forlengelse av senmiddelalderens kollektive religiøsitet slik den kommer fram i gildene.

6. VAR KONTORET ORGANISERT SOM ET GILDE?

6. 1. Innledning

Gjennom sammenligningen mellom gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården og de tre gildeskråene kunne jeg slutte at de senmiddelalderlige gårdsfelleskapene i gårdene under Kontoret var organisert som gilder. Men hvis gårdsfelleskapene under Kontoret var organisert som gilder, må det spørres om ikke Kontoret, som bestod av en rekke slike gårdsfelleskap, også var bygd opp som et gilde. Dermed er jeg tilbake til det som var min innledende problemstilling: Var Kontoret organisert som et gilde? Problemstillingen vil bli drøftet på samme måte som gårdsfelleskapet ble drøftet i de foregående kapitlene. Det vil si at utgangspunktet er en tredelt drøfting der de rettslige, sosiale og religiøse sidene ved Kontorets organisasjon vil bli behandlet hver for seg. Men først vil jeg si litt om Kontorets oppkomst og organisasjon i Bergen.

6. 2. Kontorets oppkomst og organisasjon

Kontoret i Bergen ble etablert en gang i løpet av 1350- og 60-årene. Det er i hovedsak to årsaker til det. Før det første ble trolig en stor del av bymennene som hadde vært aktive både i mellom- og detaljhandelen i byen og handelen på utlandet revet bort under Svartedauden. Det etterlot et tomrom i handelen i byen og handelen på utlandet som det var naturlig at de hanseatiske kjøpmennene i byen søkte å fylle.⁶⁶⁰ For det andre var det på midten av 1300-tallet at det hanseatiske byforbundet vokste fram og ble en nordeuropeisk stormakt. I 1356 ble den første alminnelige hansadagen kalt sammen. På dette møtet framstod hansadagen som en representativ og overordnet organisasjon for hansabyene og hansabyenes kjøpmenn i utenlandske byer, og den tyske kjøpmannsorganisasjonen i Brügge ble underordnet hansabyenes myndighet. Konflikten med Flandern, som var årsaken til at Lübeck kalte sammen hansabyene i 1356, og krigen mot kong Valdemar Atterdag av Danmark som endte med freden i Stralsund i 1370, gikk begge i hansastedenes favør. Resultatet ble at det hanseatiske byforbundet stod fram som en stormakt i Nord-Europa. De viktigste av hansabyene var de vendiske byene Lübeck, Rostock, Wismar og Stralsund, og blant dem igjen framstod Lübeck som den ledende. Det var Lübeck som kalte inn hansabyene til hansadagen, og mellom hansadagene var det byrådet i Lübeck som fungerte som organisasjonens utøvende og ledende organ.⁶⁶¹

Etableringen av det hanseatiske byforbundet medførte at de hanseatiske kjøpmennene i Bergen ble formelt organisert i en felles organisasjon og underlagt byforbundet slik kjøpmannsorganisasjonen i Brügge ble det i 1356. I 1365 sendte organisasjonen av de hanseatiske kjøpmennene i Bergen et forslag til egne vedtekter, med rett til å avkreve en avgift av innkomne

⁶⁶⁰ Helle 1982: 730-31.

⁶⁶¹ Helle 1982: 326, 731-32, Dollinger 1998: 89-102, 124-131.

varer fra de tyske områdene og til egenjurisdiksjon, til hansadagen.⁶⁶² Året etter vedtok hansadagen i Lübeck et sett med vedtekter for *deme menen kopmanne der dudetschen benze to Berghen*.⁶⁶³ I vedtektene ble det slått fast at bare kjøpmenn med borgerskap i en hansaby kunne nyte privilegiene hansabyene hadde oppnådd i Bergen og bli valgt til oldermenn i kjøpmennenes organisasjon i byen.⁶⁶⁴

Det var krigen som brøt ut mellom alliansen av Danmark, Norge og Sverige på den ene siden og den svenske kong Albrekt, svenske stormenn og hansabyene på den andre siden, som endte med freden i Stralsund. Virkningene av krigen fikk følger i Bergen alt i 1365-66. Da brøt det ut åpen strid mellom de hanseatiske kjøpmennene i byen og kongens systemann. I 1367 ble handelskolonien i Bergen stengt og kjøpmennene beordret til å reise hjem til hansabyene. Sommeren 1368 sluttet den norske kong Håkon 6. en våpenhvile med hansaforbundet, og de hanseatiske kjøpmennene vendte deretter tilbake til byen.⁶⁶⁵

Kontoret var trolig ikke den første organisasjonen for hanseatiske kjøpmenn som holdt til i Bergen. I retterboten fra 1293/94 forbød kongen både innfødte og utlendinger å organisere seg i gilder og lage seg sine egne vedtekter uten kongelig stadfesting.⁶⁶⁶ Siden hanseatene utgjorde den største andelen av utlendinger i byen, tyder retterboten på at de var organisert i sammenslutninger en gang forut for retterboten. Et av gildene som ble forbudt i retterboten, var Englandsfarergildet. Helle har foreslått at dette gildet bestod av kjøpmenn fra Stralsund og andre vendiske byer som drev mellomhandel mellom Bergen og byene på den engelske østkysten. I så fall er det den første organisasjonen av hanseatiske kjøpmenn i byen som er kjent ved navn.⁶⁶⁷ Derfra og fram mot etableringen av Kontoret i 1350- og 60-årene, må utviklingen ha gått i retning av en fastere organisering av de stadig flere hanseatene i byen. Det viser blant annet den såkalte tiendestriden fra 1290-årene og ut på 1300-tallet mellom biskopen i Bergen og hanseatiske vintersittere i byen. Utgangspunktet for striden var at kjøpmennene, som andre bymenn, var forpliktet til å betale tiende til byens kirker, noe de viste liten vilje til å gjøre. Striden toppet seg våren 1311, da kjøpmennene gikk til handelsboikott av bispegården og andre geistlige i byen. Samtlige hanseater i byen hadde sluttet seg til boikotten. Dermed var tiendestriden den første

⁶⁶² NgL, 2. rekke, 1, nr. 341.

⁶⁶³ Bruns 1900: VIII, Helle 1982: 732.

⁶⁶⁴ NgL, 2. rekke, 1, nr. 341, art. 2 og 4, Burkhardt 2005: Die Ordnungen der vier Hansakontore Bergen, Brügge, London und Novgorod, i *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck herausgegeben von Archiv der Hansestadt Reihe B, Band 41*, s. 62.

⁶⁶⁵ Ersland 2000: 118.

⁶⁶⁶ NgL, 3. bind, s. 25, art. 2, 3, 4.

⁶⁶⁷ Helle 1982: 478-79.

kjente saken der de hanseatiske kjøpmennene opptrer som en samlet organisasjon.⁶⁶⁸ I kong Magnus Erikssons stadfesting av Bergens privilegier i 1344 ble det gått sterkt ut mot samhold av utenlandske håndverkere og kjøpmenn. Det er antatt at det var hanseatene i byen kongen særlig hadde i tankene.⁶⁶⁹ Endelig ble St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet i Bergen stiftet i 1357. Det ser ut til at de hanseatiske kjøpmennene i byen utgjorde medlemsmassen i de to gildene. Stiftelsen av de to gildene kan dermed betraktes som det siste steget i prosessen som endte med etableringen av Kontoret noen år senere.

Da Kontoret ble etablert ble organisasjonen ledet av oldermennene. De dukker opp i kildene alt i 1365-66.⁶⁷⁰ I 1388 var det seks oldermenn ved Kontoret, senere ble de redusert til to som fungerte vekselvis.⁶⁷¹ Oldermennene ble valgt blant de fastboende kjøpmennene ved Kontoret og hadde flere oppgaver. De skulle representere organisasjonen utad, overfor både hansastedene og norske myndigheter. Samtidig var de organisasjonens høyeste administrative og juridiske myndighet.⁶⁷² Av vedtektene til Kontoret kommer det fram at oldermannen også skulle sørge for at vedtektene ble lest opp for Kontorets medlemmer minst en gang i løpet av embetsperioden.⁶⁷³ Formaninger til Kontorets medlemmer fra 1600-tallet viser at det var vanlig at oldermannen lot sekretæren lese opp vedtektene fire ganger årlig for Kontorets medlemmer: på Mikkelsmesse den 29. september, Mortensmessen 11. november, julaften, og ved påskehøytiden.⁶⁷⁴

Under seg fikk oldermennene senere de såkalte *achteinene*, som også ble valgt blant kjøpmennene ved Kontoret. I 1450 var det atten achteinere. Senere ble antallet redusert til åtte. Achteinene skulle bistå oldermennene i deres oppgaver. Hver for seg hadde de ulike oppgaver, blant annet som fraktherrer, kirkeforstandere og brannvernslidere.⁶⁷⁵ Achteinene ble også kalt bisittere, en betegnelse som blant annet forekommer i gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården.⁶⁷⁶

Kontorets *sekretær* tok seg av organisasjonens korrespondanse med hansastedene, byens myndigheter og den norske kongemakten. Videre førte han Kontorets bøker og registre, deltok i sendeferder og viktige forhandlinger. Sekretæren hadde universitetsutdannelse, som regel fra

⁶⁶⁸ Om tiendestriden, se Joys 1956: Strid mellom biskopen og de tyske vintersitterne i Bergen 1296-1311, i *BHFS* 60, s. 171-94, Bagge 1970: Striden mellom kapellmagisteren og biskopen i Bergen, i *Bjørøvin bispestol- Byen og bispedømmet*, s. 41-54, Edvardsen 1975: 24-35, og Helle 1982: 479-82.

⁶⁶⁹ Helle 1982: 482-83, 730.

⁶⁷⁰ Helle 1982: 732.

⁶⁷¹ Bruns 1900: VIII, Dollinger 1998: 136, Helle 1982: 744.

⁶⁷² Bruns 1900: VIII, Brattegard 1932: 256, Helle 1982: 744.

⁶⁷³ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 98.

⁶⁷⁴ Nielsen trykket fire slike formaninger i en artikkel i 1880. Den første var en *Ordentliche Wabschaunung auff Ostern*, den andre *Ordentliche warschaunung auff Michaely*, den tredje *Warschaunung gegen Martini*, og den fjerde *Wabschaunung auff Weihenachten*. (Nielsen 1880: s. 5-16.)

⁶⁷⁵ Brattegard 1932: 257, Helle 1982: 744-46.

⁶⁷⁶ GJB, art. 59, Sæveraas 1981: 127.

Universitetet i Rostock, og holdt til i Kjøpmannsstuen på Breidaalmenning.⁶⁷⁷ Sekretærembetet virket senest fra 1448.⁶⁷⁸

Endelig bestod Kontorets organisasjon av flere ulike forsamlinger. Den øverste av dem, som gikk under navnene *køpmans råd*, kjøpmannens råd eller *Der Ehrsame Kōpman*, bestod av oldermennene, achteinene og sekretæren.⁶⁷⁹ Kjøpmannens råd nevnes i kontorvedtektene fra 1369.⁶⁸⁰ Videre fantes det en *Grosse Gemeinde*, eller kjøpmannsforsamlingen, som bestod av samtlige husbønder i gårdene under Kontoret.⁶⁸¹ Forsamlingen møtte for å motta kunngjøringer av vedtekter, beslutninger fra kjøpmannens råd og brev angående Kontoret, men hadde også en rådgivende funksjon ovenfor kjøpmannens råd.⁶⁸² Endelig ble forsamlingen samlet ved påsketider og ved Mikkelsmesse for å høre oldermannens formaninger og høre sekretæren lese opp Kontorets vedtekter.⁶⁸³ Det fantes også en *Kleine Gemeinde*, som bestod av de eldste husbøndene i hver enkelgård og de to eldste i hver dobbelgård under Kontoret. Denne forsamlingen var en representativ forsamling der representanter for hver gård fikk uttale seg på vegne av gårdsfellesskapene i hver gård.⁶⁸⁴ Også denne forsamlingen skulle møte to ganger årlig, på julaften og Martinsdag, for å høre opplesingen av formaningene og Kontorets vedtekter.⁶⁸⁵

Kontoret hadde et eget møtelokale, Kjøpmannsstuen, på Breidaalmenning. Den lå på en grunn mellom byens rådhus og torget nedenfor Breidaalmenning. Kontoret hadde leid grunnen av byrådet siden i 1437. Etter at leieavtalen ble fornyet i 1480, ble Kjøpmannsstuen oppført der.⁶⁸⁶ Helle har påpekt at en slik bygning blir nevnt i 1450, noe som skulle tyde på at byggingen i 1480 dreide seg om en gjenoppføring av en eldre kjøpmannsstue etter brannen i 1476.⁶⁸⁷ Geir Atle Ersland mener at behovet for et møtelokale var årsaken til at Kontoret inngikk en leieavtale med byrådet i 1437, og at den første kjøpmannsstuen trolig ble bygd tidlig på 1440-tallet.⁶⁸⁸ På Kjøpmannsstuen lå Kontorets arkiv.⁶⁸⁹ Videre hadde bygningen en møtesal der både kjøpmannens råd og kjøpmannsforsamlingen møtte til sine møter.⁶⁹⁰ Den første bestemmelsen i

⁶⁷⁷ Helle 1982: 746, Brattegard 1932: 258-70.

⁶⁷⁸ Helle 1982: 746.

⁶⁷⁹ Helle 1982: 746, Brattegard 1932: 256-57.

⁶⁸⁰ NgL, 2. rekke, 1, nr. 346, art. 1.

⁶⁸¹ Helle 1982: 746, Koren Wiberg 1932: 86.

⁶⁸² Helle 1982: 746.

⁶⁸³ Nielsen 1880: 5-14.

⁶⁸⁴ Koren Wiberg 1932: 86, Clausen 1998: 58-61.

⁶⁸⁵ Nielsen 1880: 14-16.

⁶⁸⁶ Ersland 1993: Torget og Vågsbotn, i *BHFS 89*, s. 13.

⁶⁸⁷ Helle 1982: 711-12.

⁶⁸⁸ Ersland 2006: 2.

⁶⁸⁹ Ersland 2006: 3-7.

⁶⁹⁰ Koren Wiberg 1899: 140-42.

Kontorets vedtekter synes å forutsette at det var møteplikt på møter i Kjøpmannsstuen.

Bestemmelsen omhandler bøtesatser for ikke å møte opp en gang, to ganger og så videre.⁶⁹¹

Gårdsfellesskapene i gårdene på Bryggen var gjennom naboene i gården en del av denne organisasjonen. Men det er viktig å understreke at gårdene aldri ble underlagt eller eid av Kontoret. For det første har Erslund vist at hanseatene aldri kom til å eie grunnen gårdene stod på, verken på Bryggen eller i andre deler av byen, men leide den av norske grunneiere.⁶⁹² Trolig var det vanlig at husbøndene eller naboene i en gård gikk sammen for å betale grunnleia for hele gården til den, eller de, norske eierne av gårdsgrunnen. Den enkelte nabos grunnleie ble da samlet inn av den fremste av kjøpmennene i gården, som deretter betalte gårdens totale grunnleie til gårdsgrunnens eier eller eiere.⁶⁹³ Det vil si at verken kjøpmennene under Kontoret eller Kontoret som organisasjon eide gårdsgrunnene i Bryggeområdet. For det andre var det husbøndene i hver enkel gård som eide den enkelte handelsstuen i gården. Det gjorde han som regel i kompaniskap med en eller flere mer velstående kjøpmenn, såkalte *principaler*, i Lübeck eller andre hansabyer.⁶⁹⁴ Handelsselskapene på Bryggen i senmiddelalderen bestod av hus, stuer og parter i en gårds felles skjøtstue, eldhus og brygge, samt kapital i form av varer og utestående fordringer. Begge eller alle partene i handelsselskapet hadde satt kapital i selskapet og skulle også dele overskuddet selskapet kunne gi. Selskapet kunne oppløses når en av partene ønsket det.⁶⁹⁵ Kontoret eide eller rådde altså verken over gårdsgrunnen eller husene i gårdene på Bryggen. Det var menneskene i gårdene, de som utgjorde gårdsfellesskapet i hver gård, som var underordnet Kontoret og ikke gårdene i seg selv. Til slutt må det presiseres at kjøpmennene under Kontoret selv mot slutten av middelalderen ikke eide eller leide hus i alle gårdene i Bryggeområdet. I 1449 eide og trolig drev fremdeles norske kjøpmenn gårder i Bryggeområdet, innimellom gårdene som var eid av kjøpmenn ved Kontoret.⁶⁹⁶ Og selv etter brannen i 1476, da kontorske kjøpmenn satt i alle gårdene mellom Skjeggen og Rotmansgården, var gårdene på Bryggen nord for Skjeggen eid av andre kjøpmenn enn de tyske kjøpmenn under Kontoret.⁶⁹⁷

6. 3. Edsavleggelsene

I det videre vil jeg drøfte hvorvidt Kontoret utgjorde et edsfellesskap på linje med gildene og gårdsfellesskapene. Det innebærer å drøfte hvorvidt Kontoret avkrevde en edsavleggelse av nye kjøpmenn, og om det var andre opptakskrav knyttet til medlemskap i organisasjonen.

⁶⁹¹ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 1.

⁶⁹² Erslund 1994: 204, samme 2005: 47.

⁶⁹³ Erslund 1994: 171-72.

⁶⁹⁴ Helle 1982: 738.

⁶⁹⁵ Helle 1982: 738-40.

⁶⁹⁶ Erslund 2005: 50-51.

⁶⁹⁷ Erslund 2005: 51-52.

Det finnes bevarte avskrifter av edsformularer for både oldermenn, sekretærer, achteinene og husbøndene ved Kontoret i Byarkivet i Lübeck. Professor Yngvar Nielsen publiserte en oldermanssed, en achteinered og en husbondes ed i en artikkel i 1880.⁶⁹⁸ Edsformularene Nielsen trykte er å finne i Bergenfahrerarkivet i Byarkivet i Lübeck som en del av Bergenfahrer 604.⁶⁹⁹ Imidlertid finnes det flere avskrifter av edsformularene i Byarkivet i Lübeck enn de Nielsen publiserte. Under Bergenfahrer 611 finnes avskrifter både av en oldermanssed, en achteinered og en husbondes ed. Med unntak av husbondens ed, som på noen punkter skiller seg fra Bergenfahrer 604, er disse edsformularene identiske med dem i Bergenfahrer 604 og hos Nielsen.⁷⁰⁰ Avskriftene i Bergenfahrer 611 er fra 1585. En langt kortere versjon av oldermennenes edsformular, fra 1655, finnes i Bergenfahrer 613.⁷⁰¹ Når det gjelder edsformularet for husbøndene under Kontoret, finnes det ytterligere to versjoner. Den ene avskriften, Bergenfahrer 612, finnes i et rettsdokument fra rundt 1600, der vi også finner gjengivelser av artikkel 8, 14 og 15 i Kontorets vedtekter. Med unntak av en innskutt setning som Bergenfahrer 604 ikke har, er også denne identisk med edsformularet som ble trykt hos Nielsen.⁷⁰² Den andre avskriften, Bergenfahrer 610, har i motsetning til de andre edsformularene ingen tittel, men på dokumentets omslag står det "dat eidt tho Bergen".⁷⁰³ På samme side som edsformularet står, blir det dessuten lagt til: "Ist dat eidt des gemenen kopmand so sey gesworen hebben".⁷⁰⁴ Begge forholdene peker mot at det dreier seg om en avskrift av den eden alle husbønder ved Kontoret måtte avlegge. Bergenfahrer 610 er fra 1584, og er dermed den eldste bevarte avskriften av husbondens ed. Det var først når man ble husbonde i en gård på Bryggen at man ble en del av edsfelleskapet ved Kontoret. Og for å bli husbonde måtte man altså avlegge en ed. Det viser at Kontoret var et edsfelleskap. Det eldste edsformularet er som nevnt fra 1584, men det betyr ikke at Kontoret først avkrevde en edsavleggelse av nye husbønder på den tiden. Tvert imot ser det ut til at edsavleggelsen var et opptakskrav helt fra Kontorets første tid. I forbindelse med at hansadagen fornyet Kontorets vedtekter i 1369, vedtok hansadagen nemlig at Kontorets medlemmer skulle avlegge ed på at de ville følge vedtektene.⁷⁰⁵

Siden edsformularet fra 1584 er det eldste av de bevarte avskriftene, og ettersom innholdet i den ikke har blitt gjort kjent tidligere, vil jeg se nærmere på hva nye husbønder forpliktet seg til ifølge denne avskriften. Det er imidlertid viktig å understreke at edsformularet

⁶⁹⁸ Nielsen 1880: 49-52.

⁶⁹⁹ Bergenfahrer = *Archiv der Bergenfabrerkompanie zu Lübeck und des Hansischen Kontors zu Bergen in Norwegen von (1278) bzm. 1314 bis 1853. Archive der Hansestadt Lübeck. Findbücher 9.* Lübeck 2002.

⁷⁰⁰ Nr. 2 i vedlegget, s. 128-29.

⁷⁰¹ Nr. 4 i vedlegget, s. 130.

⁷⁰² Nr. 3 i vedlegget, s. 129.

⁷⁰³ Nr. 1 i vedlegget, s. 128.

⁷⁰⁴ Nr. 1 i vedlegget, s. 128.

⁷⁰⁵ Burkhardt 2005: 62, NgL, 2. rekke, 1, nr. 346, art. 10.

slik det kommer fram her kan være forskjellig fra tidligere versjoner, slik versjonen fra 1584 skiller seg fra senere avskrifter fra slutten av 1500-tallet. Den bevarte avskriften viser at den nye husbonden måtte gjøre flere forpliktelser. Først måtte nykommeren love å være trofast og lydig mot både hansabyene og Kontoret.⁷⁰⁶ Det innebar trolig at nykommeren lovet ikke å bryte ut fra Kontoret ved å skaffe seg borgerskap i Bergen, men forbli et medlem av Kontoret og ha borgerskap i en av hansabyene. Videre lovet nykommeren å gjøre alt for å styrke Kontorets rett, og å forhindre at Kontoret led noen skade.⁷⁰⁷ Nykommeren lovet også å ikke inngå ekteskap i Norge.⁷⁰⁸ Og han måtte forplikte seg til å gi prinsipalene i hansabyene rett regnskap, og ikke gå i kompaniskap med andre kjøpmenn enn principalen.⁷⁰⁹ Endelig måtte nykommeren love å overholde Kontorets vedtekter, privilegier, recesser og formaninger.⁷¹⁰ I de senere avskriftene blir det her lagt til at den nye husbonden ikke skulle røpe Kontorets vedtekter til fremmede. Dette svarer til en bestemmelse i Kontorets vedtekter der kjøpmennene og gesellene ved Kontoret ble ilagt forbud mot å røpe bestemmelser i vedtektene eller andre av Kontorets hemmeligheter til fremmede og ikke-hanseater.⁷¹¹ Edsavleggelsen avslutter med en bønn om at Gud ved hans hellige evangelium må hjelpe den nye husbonden med å holde det han har lovet.⁷¹²

Nye kjøpmenn ble altså avkrevd lojalitet overfor Kontoret, overfor hansaforbundet, og overfor hansabyene og prinsipalen eller prinsipalene der. Edsavleggelsen bekreftet lojalitetsbåndet nykommeren hadde til den hansabyen han hadde borgerskap i og til hansaforbundet, men skapte også et nytt lojalitetsbånd til de tyske kjøpmennenes organisasjon i Bergen. Edsavleggelsen kan videre betraktes som et opptaksritual på linje med gårdsfelleskapets opptaksed og opptaksspill, og gildenes håndtak og edsavleggelse. Gjennom edsavleggelsen ble nykommeren en del av Kontoret, og han fikk del i de privilegiene denne organisasjonen hadde. Som medlem av Kontoret fikk han dessuten en ny identitet knyttet til Kontoret som gruppe i byen. Edsavleggelsen hadde dermed en identitetsskapende funksjon på linje med edsavleggelsene og opptakspillene i gildene og gårdsfelleskapene.

Det at nykommeren forpliktet seg til å ikke bryte ut av Kontoret ved å ta borgerskap i Bergen, ikke å røpe vedtektene til andre byfolk og ikke inngå ekteskap i byen, viser Kontorets eksklusivitet. Kravene gjorde Kontoret til en lukket sammenslutning. En bestemmelse i

⁷⁰⁶ Bergenfahrer 610: "Ich n. n. laue vndt schwere tho Gode vndt miner seelen seligget den ehrbaren hensesteden vndt diesem loblichen Cuntor truve vndt holt thoe siende[...]"

⁷⁰⁷ Bergenfahrer 610: "[...], dat guden Cuntors frie vndt gerechtichget tho starcken alle dat Cuntors hinder vndt schaden tho weren, [...]"

⁷⁰⁸ Bergenfahrer 610: "[...] vndt ock tho meth ende, mi in dut lant nicht ebe tho befrien ebe vndt tho foren [...]"

⁷⁰⁹ Bergenfahrer 610: "[...] ich miner herren undt principalen hebbe lich vndt recht gedaen, [...]"

⁷¹⁰ Bergenfahrer 610: "[...] der erbahren stede vndt des guden Cuntors wilkor vndt de privilegien resesse vndt warschouvinge na alle minen vormoge holden vndt handt bauen [...]"

⁷¹¹ Bergenfahrer 611 fra 1585: "[...] deß Ersam: kopmans wilkore priuilegien, recessen vnd warschouuung, nah allem vormogenen tho holden vnd tho handtbauen vnd nemandes frombdess tho offerbaren, [...]", Statuta Vetera: § 82.

⁷¹² Bergenfahrer 610: "[...] so warhafftich helpe mi gadt vndt sin billigen evangillium in minen vtersten noden."

Kontorets vedtekter forbød dessuten kjøpmenn ved Kontoret å danne gilder eller andre sammenslutninger med andre borgere i byen.⁷¹³ Bestemmelsen viser i likhet med kravene som ble stilt til nykommere i edsformularet at Kontoret ikke ønsket å la seg integrere i byen, og ønsket å framstå som en lukket organisasjon bestående av hanseatiske kjøpmenn.

Samtidig, og i strid med vedtektene, dannet trolig kjøpmenn ved Kontoret sammenslutninger med andre byfolk utover i senmiddelalderen. Blant annet ser det ut til at Hellig legemsgildet i byen både bestod av det øvre sjikt ved Kontoret og det øvre sosiale sjiktet i byen for øvrig. I alle fall vet vi at Jochym Gherken, som var rådmann i Lübeck fra 1514 og senere ble borgermester der, var medlem av Hellig legemsgildet i Bergen.⁷¹⁴ Andre medlemmer av gildet var Cord Bode, som var oldermann ved Kontoret i 1475-76, og Hinrik to Hopen, som hadde fullmakter ved Kontoret fra 1443-46 og i 1447.⁷¹⁵ Videre medvirket sannsynligvis biskopen i Bergen til stiftelsen av gildet og alterstiftelsen gildet eide i domkirken i byen. Trolig var han også medlem av gildet, slik vi vet at han senere var medlem av Hellig legemsgilde i Oslo etter å ha blitt biskop der i 1408. Hvis det er riktig, er det et eksempel på at det ble knyttet sosiale bånd mellom kjøpmennene ved Kontoret og byens øverste sjikt i senmiddelalderen på samme måte som i tiden etter reformasjonen. For eksempel kunne Absalon Pederssøn Beyer, lesemesteren som tok over Hellig legemsgildets alterstiftelse etter reformasjonen, fortelle om gjestebud, selskaper, bryllup og barnedåp i byen i 1560-årene der oldermenn, achteinere og kontorkjøpmenn ble invitert sammen med byens øvrighet.⁷¹⁶ Og Jochym Schlu skrev at han i tiden ved Kontoret i siste halvdel av 1500-tallet sang og spilte musikk i selskaper der både oldermennene, achteinerne og sekretæren ved Kontoret, samt byrådet i Bergen, var gjester.⁷¹⁷

Forbudet mot å inngå ekteskap i byen var av stor viktighet for Kontoret. Et ekteskap ville sannsynligvis resultere i et eller flere barn. Når kjøpmannen døde, ville barna få rett til arv. Hvis arvinger i Bergen på den måten kunne ta del i verdiene som var knyttet til handelsstuene i gårdene under Kontoret, ville det bety slutten på Kontoret som en organisasjon for hanseatiske kjøpmenn i byen. Det ville dessuten kunne bety slutten på handelskompaniskapene mellom principalene i hansabyene og kjøpmennene ved Kontoret i Bergen. Hvis en som var bofast i Bergen arvet parter i kompaniskapet, ville det gjøre det vanskelig å fortsette kompaniskapet, siden forutsetningen for en slik forbindelse var at begge partene var borgere i en hansaby. Forbudet

⁷¹³ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 87: "Ith[em] schal och nemandt midt denn borgeren edder nordenschen jennige gilde, fraternitet edder dergelicken gestherige holdenn, bi pene des kopmans gerechticheit."

⁷¹⁴ Bruns 1900: CXLIV, s. 150 nr. 229.

⁷¹⁵ Bruns 1900: XXIV, s. 88 nr. 138, og XXVI, s. 112 nr. 173.

⁷¹⁶ Helle 1982: 772.

⁷¹⁷ Koren Wiberg 1932: 101-3: "Haben auch bey des Edlen Ehrufesten Junkeren und Stattholders, Nemblich, Hans Lindenouwen zeiten, derauch ein Freündt des Cuntors war, auffgewartet und gesungen in die Instrumente, da er einen Ersamen Kauffman, und ganzten rath zu gaste geladen hatte."

mot å inngå ekteskap med norske kvinner var dermed av stor viktighet både for Kontorets overlevelse i byen og for å sikre interessene til principalene i hansabyene.

Forbudet mot å inngå ekteskap i Bergen har ført til at det nettopp i det hanseatiske kildematerialet finnes mye informasjon om forholdet mellom mann og kvinne i byen i senmiddelalderen. Testamentene fra kjøpmenn ved Kontoret tyder på at det var forholdsvis vanlig at kjøpmennene hadde faste, utenomekteskapelige forhold til norske kvinner. Kjøpmennene testamenterte både pengegaver og gjenstander til kvinnene de hadde hatt i Bergen. I noen tilfeller betenkte de også barna som forholdene resulterte i.⁷¹⁸

Edsavleggelsen og løftene den nye husbonden avla der, var opptakskrav i fellesskapet ved Kontoret. Men det ble også stilt andre opptakskrav til nyankomne. Et slikt krav var at den nye husbonden hadde borgerskap i en av hansabyene.⁷¹⁹ Det var bare gjennom et slikt borgerskap at man kunne få hansaforbundets beskyttelse, og få del i de privilegiene hansastedene hadde oppnådd i Bergen. Et annet krav var betaling av *schoß*, en vareavgift for innføring av varer til Bergen.⁷²⁰ Dette var en årlig avgift, og utgjorde en viktig del av Kontorets inntekter. Avgiften hadde vært et krav ved Kontoret siden hansabyenes stadfesting av organisasjonens vedtekter i 1366.⁷²¹ Men det er ikke den første gangen avgiften nevnes i kildene. I 1360 ble det klaget over at de hanseatiske kjøpmennene i byen krevde en avgift av nyankomne hanseatiske kjøpmenn som kom til byen med varer.⁷²² Videre nevnes vareavgiften i Kontorets vedtekter. Her står det at hvis en kjøpmann ikke betalte avgift for varene han fraktet ved første ankomst til byen, skulle han bøtelegges.⁷²³ For hver last det ikke ble betalt vareavgiften for, skulle det betales dobbel vareavgift.⁷²⁴ Endelig skulle husbonden i hvert hushold formane husholdets gjester, geseller og drenger til å betale avgiften. Hvis husholdets folk ikke aktet på denne formaningen, skulle husbonden utrede avgiften selv på vegne av hele husholdet.⁷²⁵ I tillegg til den årlige vareavgiften, ser det ut til at kjøpmennene ved Kontoret også skulle betale seks mark til organisasjonen i årlig skatt eller medlemsavgift.⁷²⁶

6. 4. Bøtesystem og domsmyndighet

Fra 1360-tallet var Kontoret en felles organisasjon for kjøpmenn i byen som hadde borgerskap i en hansastad og avlagt en ed ved inntredelse i fellesskapet ved Kontoret. Organisasjonen hadde

⁷¹⁸ Bruns 1900: nr. 13 og 39, Helle 1982: 762-64.

⁷¹⁹ Dollinger 1998: 116-117.

⁷²⁰ Dollinger 1998: 133, Helle 1982: 746.

⁷²¹ NgL, 2. rekke, 1, nr. 342, s. 602, Helle 1982: 732.

⁷²² Bruns 1900: VIII.

⁷²³ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 46.

⁷²⁴ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 47.

⁷²⁵ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 48.

⁷²⁶ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 80.

egne ledere i oldermennene og egne vedtekter gitt av hansadagen. Her vil jeg se nærmere på den første bevarte samlingen kontorske vedtekter, de såkalte *Statuta Vetera*, fra slutten av 1400-tallet. Hvilke sanksjonsmuligheter hadde organisasjonen hvis et av medlemmene brøt bestemmelsene i vedtektene? Og hvem hadde domsmyndigheten ved Kontoret? Dessuten vil jeg se på det rettslige forholdet mellom Kontoret og norske myndigheter, og forholdet mellom Kontoret og hansastedene. Finnes det likheter mellom Kontorets rettslige forhold til norske og hanseatiske myndigheter og gildenes og gårdsfellesskapenes forhold til byens myndigheter og kongemakten?

Statuta Vetera består av en innledning og 100 ulike bestemmelser. Av disse dreier 46 bestemmelser seg om handel. Videre handler 13 bestemmelser om sikkerhet og orden ved Kontoret, 25 om samlivet ved Kontoret og bilegging av indre strid, 8 om rettergang ved Kontoret, og 4 om Kontorets finansiering. De 4 resterende bestemmelsene omhandler Kontorets organisasjon og privilegier.⁷²⁷

Ved brudd på Kontorets vedtekter fantes det flere sanksjonsmuligheter. En mulighet var å bøtelegge lovbrøyteren. I 59 av bestemmelsene i Kontorets vedtekter bestod sanksjonene av bøter i form av penger.⁷²⁸ Men lovbrøyteren kunne og straffes på andre måter. I 8 av bestemmelsene kunne lovbrøyteren fradømmes sitt gods eller sine handelsvarer.⁷²⁹ Endelig var det ved brudd på 17 av bestemmelsene opp til kjøpmannens råd å finne passende straff for lovbruddet.⁷³⁰

Hvem hadde domsmyndigheten ved Kontoret? I de bevarte edsformularene for Kontoret kommer det fram at oldermennene og achteinene forpliktet seg på å dømme rettferdig i alle saker.⁷³¹ Og som nevnt skulle kjøpmannens råd idømme passende straff i 17 av bestemmelsene i Kontorets vedtekter. Det viser at det var oldermennene og achteinene som sammen i kjøpmannens råd skulle dømme ved brudd på Kontorets vedtekter. En av bestemmelsene viser dessuten av saker kunne appelleres til byrådet i Lübeck etter domfellelse i kjøpmannens råd.⁷³² I tillegg til den samlingen av vedtekter vi finner i Norges gamle Love, er det flere eksempler på at saker etter domsavsigelse i kjøpmannens råd ble appellert til byrådet i Lübeck. For eksempel appellerte kjøpmannen Gerd Girink i Finnegården sin sak inn for byrådet i Lübeck i 1464 etter

⁷²⁷ Gjennomgangen av bestemmelsene i vedtektene er hentet fra en artikkel av Burkhardt. (Burkhardt 2005: 65, 71)

⁷²⁸ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 1, 5-8, 10-13, 15, 19, 21, 22, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 44, 46, 47, 49-55, 58, 59, 61-66, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 88-93, 95, 96, 99 og 100.

⁷²⁹ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 25, 28, 32, 33, 65, 69, 84 og 94.

⁷³⁰ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 4, 16, 20, 23, 26, 42, 44, 54, 57, 78, 81, 82, 83, 86, 87, 94 og 97.

⁷³¹ Se for eksempel Bergenfahrer 611. I oldermannens ed står det: "[...] unndt einen jeden er sey arm oder rich rechtlich in allen sachen obn alle gunst haß oder affection richtenn, [...]." En litt annen formulering er å finne i achteinereden i det samme dokumentet: "[...] einen jeden arm oder reich bekandt oder umbekandt nach alle meinen besten vermögenn unndt verstande richtenn, [...]."

⁷³² NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 15: "Wol dar aver sinn recht buthenn schetenn wil, de schal dath donn vor einenn erbarenn radeth tho lubeke, da rock des ersamenn kopmans udthgande recht is, unnde anders nargenn, unnde dath schal schenn vor der thidtb, er vann dem ersamenn kopmann unnde gemene einn ordel offibe recht is affgesechth."

han hadde blitt dømt i kjøpmannens råd.⁷³³ Byrådets dom falt få dager etter at papirene i saken var mottatt.⁷³⁴

Det var altså kjøpmannens råd som hadde domsmyndigheten ved Kontoret, og som hadde myndighet til å bøtelegge organisasjonenes medlemmer ved brudd på vedtektene. Det viser at kjøpmannens råd skulle spille en rolle som konfliktløser og fredsbevarer ved Kontoret, slik naboene i gårdsfellesskapet og oldermennene i gildene gjorde det. I samme retning peker det at 1/4 av bestemmelsene i vedtektene er reguleringer av samlivet og bilegging av indre strid ved Kontoret.⁷³⁵

I det tredje kapitlet viste jeg at gårdsfellesskapene på Bryggen var underordnet Kontoret og at gildene i byen var underordnet kongemakten. Hvis Kontoret var organisert som et gilde, må man forvente at organisasjonen rettslig skulle være underordnet en annen myndighet. Denne myndigheten skulle stadfeste organisasjonens vedtekter og gi den dets domsmyndighet. Dermed må det rettslige forholdet mellom Kontoret og hansabyene, og mellom Kontoret og den norske kongemakten diskuteres nærmere.

Vedtektene Kontoret fikk i 1366 ble gitt dem av hansadagen som ble holdt i Lübeck det året. Det vil si at hansadagen var innehaver av stadfestingsretten over Kontorets vedtekter, og at Kontoret fra da av var underordnet hansaens myndighet og kontroll. At Kontoret var rettslig underordnet hansaen viser også bestemmelsen i vedtektene om at rettssaker ved Kontoret kunne appelleres til byrådet i Lübeck.

Videre er bestemmelsene i Kontorets vedtekter av ulik dato. Artikkel 15 og 38 må være fra en gang før 1464, siden de refereres til i et saksdokument det året.⁷³⁶ Videre er artikkel 94 fra 1488, artikkel 53 fra 1494, artikkel 64 fra 1522 og artikkel 99 fra 1545.⁷³⁷ Det at bestemmelsene har forskjellige datoer viser at bestemmelser i vedtektene stadig ble endret og at det stadig ble lagt til bestemmelser. Retten til å endre bestemmelser i en sammenslutnings vedtekter var som nevnt tilknyttet den myndigheten som hadde stadfestingsretten ovenfor vedtektene. Hvem hadde retten til å endre Kontorets vedtekter? I en av de siste bestemmelsene i vedtektene forbeholder hansastedene seg retten til å endre bestemmelser i vedtektene.⁷³⁸ Det må bety at det var hansabyene gjennom hansadagen som kunne endre bestemmelsene, noe som også var i tråd med stadfestingsretten hansadagen hadde.

⁷³³ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, Tillegg 2, s. 692-93.

⁷³⁴ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, Tillegg 3, s. 693.

⁷³⁵ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 3-11, 16, 17, 34-38, 43-45, 57, 78, 81, 91, 96, 99, Burkhardt 2005: 65-66.

⁷³⁶ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, Tillæg 1, s. 691.

⁷³⁷ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 94, 53 og 64.

⁷³⁸ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 98.

Men hvilket forhold hadde Kontoret til den norske kongemakten? Den norske kongemakten søkte gjennom retterboten fra 1293/94 å få kontroll med gilder i Bergen, ved å inneha stadfestningsrett ovenfor sammenslutningenes vedtekter. Retterboten er av flere forskere blitt sett på som et forsøk på å begrense tyskernes begynnende organisering i byen.⁷³⁹ Men retterboten må kanskje ikke betraktes som et forsøk på å begrense tyskernes organisering i byen, men mer som et forsøk på å underordne tyskernes sammenslutninger under den norske kongemakten, noe kongemakten også forsøkte å få til med de øvrige sammenslutningene i byen. Med andre ord, at de tyske kjøpmennenes sammenslutninger skulle behandles på samme måte som sammenslutninger av norske kjøpmenn i byen. Forbudet i retterboten ble gjentatt både i 1299 og i 1320. Og i stadfestingen av Bergens privilegier fra 1344 klaget den norske kongemakten over at samholdet av de hanseatiske kjøpmennene i Bergen bidro til at kjøpmennene ble unndratt lovlig straff etter brudd på norsk lov.⁷⁴⁰ Årsaken til at forbudet i retterboten ble gjentatt og at kongemakten stadig klaget over kjøpmennene, kan være at kongemakten ikke oppnådde den stadfestingsretten over kjøpmennenes sammenslutninger i byen som den ønsket, og at sammenslutningene heller ikke anerkjente kongemaktens stadfestingsrett. Brevet fra kjøpmennene i Bergen til hansabyene i 1365 viser at de senest fra da av i stedet ønsket å være underordnet det hanseatiske byforbundet. Det betyr også at de ønsket at stadfestingsretten i stedet skulle tilfalle hansaforbundet.

Dag Lindström hevder i sin avhandling om håndverkersammenslutningene i Bergen, Malmö og Stockholm, at Kontoret aldri kom inn under norsk eller dansk-norsk kontroll, og heller ikke ble underordnet norske eller dansk-norske styringsorganer. Han synes også å hevde at hanseatene ved Kontoret aldri anerkjente kongemaktens overhøyhet i Bergen.⁷⁴¹ Knut Helle skriver i Bergen bys historie at det aldri eksisterte noe formelt regulert rettsforhold mellom Kontoret og norske myndigheter, og at Kontoret heller ikke ble formelt og uttrykkelig anerkjent som organisasjon fra norsk side.⁷⁴²

Dette synet på forholdet mellom Kontoret og den norske kongemakten synes riktig i den forstand at kongen aldri fikk, eller fikk anerkjent, retten til stadfesting av Kontorets vedtekter, verken før eller etter Kontoret ble underordnet det hanseatiske byforbundet. Men betyr det at kongemakten ikke hadde stadfestingsretten det samme som at den ikke hadde rettslig forhold til Kontoret? Eller at Kontoret aldri anerkjente kongemaktens overhøyhet? Fra slutten av 1200-tallet og gjennom senmiddelalderen ble det gitt privilegier fra den norske, senere dansk-norske, kongemakten til de hanseatiske kjøpmennene i Bergen. Det viktigste av disse privilegiene var fra

⁷³⁹ Bruns 1900: VII, Schreiner 1935: fotnote s. 60, Edvardsen 1975: 19, Helle 1982: 384-85.

⁷⁴⁰ Helle 1982: 730.

⁷⁴¹ Lindström 1991: 61.

⁷⁴² Helle 1982: 747.

1294.⁷⁴³ Privilegiet gav kjøpmenn som kom til Bergen for å handle i seilingssesongen, de såkalte gjestene, fritak fra en del plikter som vintersittende utlendinger og andre byfolk var pålagt gjennom byloven. Blant annet gjaldt det å betale leidang, å gå natte- eller vetevakter, eller trekke opp skip.⁷⁴⁴ Privilegiene fra 1294 ble senere stadfestet en rekke ganger, ettersom privilegiene hanseatene i Bergen mottok måtte stadfestes på ny ved begynnelsen av en konges styringstid i Norge.⁷⁴⁵ Nå ble privilegiene egentlig gitt til gjester fra hansastedene, men det kan likevel se ut til at de vintersittende kjøpmennene så på privilegiene som gjeldende også for dem. I eden kjøpmennene ved Kontoret måtte avlegge, forpliktet de seg i alle fall til å beskytte Kontorets privilegier i byen. Privilegier utstedes av en myndighet, og regulerer forholdet mellom myndigheten og den gruppen som gis privilegiet. Reguleringen av forholdet mellom kongemakten og gruppen av hanseatiske kjøpmenn i Bergen kan dermed betraktes som den norske kongemaktens direkte eller indirekte anerkjennelse av Kontoret. En slik anerkjennelse kommer også fram i et åpent brev kong Kristian 1. sendte til de hanseatiske kjøpmennene, de norske embetsmennene og andre norske byfolk i Bergen i 1455.⁷⁴⁶ Brevet omhandlet stadfestelsen av hanseatenes privilegier og friheter i byen som kongen hadde gitt tidligere det året.⁷⁴⁷ I brevet omtalte kongen de hanseatiske kjøpmennene som *dem gemeynen dudeschen koopman binnen vnser stad Bergen*.⁷⁴⁸ Dette var en vanlig betegnelse på Kontoret i byen. Ettersom kongen dermed henvendte seg til Kontoret som organisasjon i et offentlig brev, må det betraktes som et uttrykk for kongens anerkjennelse av Kontoret. Stadfestingen av privilegiene kan dessuten ses som et uttrykk for kongemaktens bekreftelse av det rettslige forholdet til Kontoret, et forhold som ble bekreftet ved hvert kongeskifte i landet i senmiddelalderen.

Det at mottakeren av et privilegium benytter seg av det samme, betyr implisitt en anerkjennelse av senderen eller utstederens rett til å gi privilegier. Det vil også si at mottakeren anerkjenner senderens overhøyhet i det territoriet privilegiet gis.⁷⁴⁹ Det vil si at hanseatene ved Kontoret gjennom å motta privilegiene fra den norske kongemakten, faktisk anerkjente dennes overhøyhet i byen. Dette innebar også en anerkjennelse av kongemaktens domsmyndighet i byen. En slik anerkjennelse finnes også i Kontorets vedtekter, i en bestemmelse om brudd på norsk rett. I bestemmelsen kommer det fram at det å lage oppstyr eller bryte freden i byen i strid med

⁷⁴³ Helle 1982: 382-84.

⁷⁴⁴ Helle 1982: 478.

⁷⁴⁵ De første privilegiene ble gitt i 1278. Det ble gjort forsøk på innskrenkninger i privilegiene både under Håkon Magnusson og Magnus Eriksson. Privilegiene ble likevel stadfestet på nytt av Magnus Eriksson i 1343, og av Håkon Magnusson i 1376. Endelig ble privilegiene stadfestet i 1398, 1455, 1498, 1512, 1513 og 1524. (Helle 1964: 107, 182-83, samme 1982: 476-78, 747, 778-87)

⁷⁴⁶ NgL, 2. rekke, 2, nr. 64.

⁷⁴⁷ Stadfestingen er trykt i NgL, 2. rekke, 2, nr. 63.

⁷⁴⁸ NgL, 2. rekke, 2, nr. 64, s. 114.

⁷⁴⁹ Blom 1961: Handelsprivilegier i Norge, i *KLNM VI*, s. 147-49.

norsk lov skulle bøtes etter landets eller byens rett.⁷⁵⁰ Ved brudd på norsk lov skulle lovbryteren dermed stilles for norske domstoler og være underordnet norske myndigheter. Et annet uttrykk for anerkjennelsen kan ses i det at kjøpmennene ved Kontoret betalte leidangsskatt til kongemakten i perioden. Lensregnskapene for Bergen fra 1522 viser at det var 157 hanseater i 22 gårder som betalte leidangsskatt det året. Siden de betalte skatt for hver stue eller kleve, var trolig samtlige av skatteyderne husbønder i gårdene under Kontoret.⁷⁵¹

Kontorets forhold til det hanseatiske byforbundet og dels til den norske kongemakten var dermed preget av underordning og kontroll. Men Kontoret var også overordnet noen av de andre gruppene i byen. Kontoret hadde egne styringsorganer, egne lover og egen jurisdiksjon. Det får Lindström til å betrakte organisasjonen som en by i byen, og en stat i staten.⁷⁵² Han mener også at det innebar at Kontoret hadde en ambisjon om *herravælde* eller overhøyhet over deler av byen i konkurranse med den norske kongemakten.⁷⁵³ Her trekker han fram Kontorets forsøk på å få håndverkeramtene inn under kontorsk kontroll i senmiddelalderen. Kontoret forsøkte å få kontroll akkurat slik kongemakten forsøkte å få kontroll med sammenslutningene i byen gjennom retterboten fra 1293/94, nemlig gjennom å stadfeste sammenslutningenes vedtekter.⁷⁵⁴ Den viktigste og største av håndverkeramtene var skomakeramtet. Skomakerne holdt til å Vågsbunnen gård, som var eid av den norske kongemakten. En avtale fra 1330 viser at skomakerne der stod under kongens beskyttelse og var underordnet ham.⁷⁵⁵ I 1370 og 1372 utferdiget den norske kongemakten ytterligere forordninger som bekreftet denne underordningen.⁷⁵⁶ I 1379 ble det imidlertid inngått en avtale mellom Kontoret og skomakerne som innebar at skomakerne ble underordnet Kontoret.⁷⁵⁷ I 1412 ble det utferdiget en skrå for skomakerne i Vågsbunnen. Skråen ble utformet som en overenskomst mellom skomakerne og Kontoret, og viser at underordningen på det tidspunktet innebar at Kontoret hadde stadfestingsrett ovenfor skomakernes vedtekter.⁷⁵⁸ Men Lindström trekker fram at Kontoret også utøvde en mer direkte kontroll med håndverkeramtene ved å ha rådsbisittere til stede under håndverkeramtenes møter. Blant annet får vi i avtalen fra 1379 vite at tolv kontorske kjøpmenn skulle sørge for at håndverkerne holdt seg til sine regler. Og i 1475 kommer det fram at de også skulle besøke skomakernes sammenkomster hvert halvår.⁷⁵⁹

⁷⁵⁰ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 8, Helle 1982: 747-48.

⁷⁵¹ NJR III, 634-40, Bendixen 1923-24: Jørgen Hansen Skriver, i *BHFS* 29/30, s. 26-27, Helle 1982: 743.

⁷⁵² Lindström 1991: 60-61.

⁷⁵³ Lindström 1991: 84-94.

⁷⁵⁴ Lindström 1991: 76-78, 87-88, Edvardsen 1975: 35-41, Helle 429, 752-61.

⁷⁵⁵ NgL, 2. rekke, I, nr. 134b, Edvardsen 1975: 36-41, Helle 1982: 429, Lindström 1991: 77-78.

⁷⁵⁶ Helle 1982: 752-61, Lindström 1991: 87-88.

⁷⁵⁷ Lindström 1991: 77, Helle 1982: 753.

⁷⁵⁸ NgL, 2. rekke, I, nr. 376, Edvardsen 1975: 81f., Helle 1982: 753, Lindström 1991: 77.

⁷⁵⁹ Lindström 1991: 96.

I likhet med skomakerne var gårdsfellesskapene på Bryggen og to av gildene i byen, St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet, også rettslig underordnet Kontorets myndighet, og må dermed regnes som en del av den hanseatiske organisasjonen i byen. Kontrollen både med gårdsfellesskapene og de to kontorske gildene ble utøvd ved at Kontoret hadde stadfestingsrett overfor sammenslutningenes vedtekter. Gildenes vedtekter viser dessuten at Kontorets oldermann skulle godkjenne valget av nye ledere i de to gildene. Det ligner på den rollen de tolv kjøpmennene skulle ha som bisittere under skomakernes sammenkomster.

Kontorets forhold til andre grupper i og utenfor byen i senmiddelalderen var altså preget av både under- og overordning. Kontoret var på den ene siden rettslig overordnet to av gildene, gårdsfellesskapene på Bryggen og til tider håndverkeramtene i byen. Hovedsakelig utøvet Kontoret kontrollen ovenfor disse gruppene gjennom å inneha stadfestingsretten over gruppens vedtekter. På den andre siden var Kontoret helt siden etableringen av organisasjonen på midten av 1300-tallet rettslig underordnet hansadagen og byrådet i Lübeck. Det var hansadagen som hadde stadfestingsretten ovenfor Kontorets vedtekter, og som gav oldermennene og achteinene domsmyndigheten ved Kontoret. Kontorets rettslige forhold til hansadagen viser dermed likheter med det rettslige forholdet gildene i Bergen hadde til den norske kongemakten. Endelig ser det ut til at Kontoret var underordnet den norske kongemakten. Ved brudd på norsk lov skulle kjøpmenn ved Kontoret dømmes av norske rettsinstanser, og som huseiere i gårdene på Bryggen skulle de betale leidangsskatt til norske myndigheter.

Knut Helle mener at Kontoret i tillegg til å omfatte en rekke gårder og ulike forsamlinger også omfattet to kirker og et gilde, nemlig Mariakirken, Martinskirken og St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet.⁷⁶⁰ Etter min mening må Kontoret heller betraktes som et gilde bestående av en rekke mindre gilder. De fleste av disse var gårdsgilder, men organisasjonen omfattet også de to kontorske gildene St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet. Endelig omfattet Kontoret tidvis også skomakernes organisasjon i Vågsbunnen.

6. 5. Det sosiale fellesskapet ved Kontoret

Kontoret i Bergen var først og fremst en handelsorganisasjon som skulle ivareta og fremme hanseatenes handelsinteresser i byen. Det kommer tydelig fram i Kontorets vedtekter, der hele 46 av bestemmelsene omhandler handel.⁷⁶¹ Samtidig ble Kontoret fra første halvdel av 1400-tallet også kalt *nedderlage*, eller koloni, i kildene.⁷⁶² Bruken av begrepet avspeiler at Kontoret ikke bare var en handelsorganisasjon, men også utgjorde en koloni i byen. Kjøpmennene levde sammen

⁷⁶⁰ Helle 1982: 749.

⁷⁶¹ Burkhardt 2005: 65.

⁷⁶² NgL, 2. rekke, 1, nr. 338, s. 235, videre 2. rekke, 2, s. 658, 686-87, art. 76, Helle 1982: 732, Ersland 2005: 41.

som naboer i gårdene på Bryggen. Mye av det sosiale livet blant medlemmene ved Kontoret var derfor knyttet til livet som husbønder og naboer i hver enkelt gård. Naboene i den enkelte gården møtte til felles måltider i gårdens schøtstue, og det var i gården den enkelte kjøpmann arbeidet, sov og oppholdte seg mesteparten av tiden. Man kan si at den enkelte kjøpmanns identitet i stor grad var knyttet til det sosiale fellesskapet i gården som han var en del av. Samtidig var også den enkelte kjøpmanns identitet knyttet til Kontoret som organisasjon gjennom opptakseden alle nye kjøpmenn avla ved inntredelse i organisasjonen. Men utgjorde kjøpmennene ved Kontoret et sosialt fellesskap i den forstand at de møtte til sosiale sammenkomster der de spiste og drakk sammen, slik vi så at gildene og gårdsfellesskapet gjorde?

Ifølge gildeskraen i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet skulle samtlige kjøpmenn ved Kontoret være medlemmer i de to kontorske gildene. Siden de to gildene var underordnet Kontoret, kan gildene betraktes som en del av Kontorets organisasjon i byen. Det synet synes å stemme overens med et av testamentene fra lybske kjøpmenn ved Kontoret, der de to gildene omtales som kjøpmennenes to gilder.⁷⁶³ Som tidligere nevnt skulle medlemmene i de to kontorske gildene møtes til en årlig gildedrikk. Dette måltidet spilte en viktig rolle i gildets sosiale liv. Det skulle bekrefte det sosiale fellesskapet i gildet, og det bidro til å gi gildemedlemmene en felles identitet. Men siden medlemsmassen i de to kontorske gildene sammenfalt med edsfellesskapet ved Kontoret, betyr det at en viktig del av det sosiale livet ved Kontoret nettopp var knyttet til gildedrikken i de kontorske gildene. Det vil videre si at en viktig del av det som gjorde kjøpmennene ved Kontoret til et sosialt fellesskap, var gildedrikken i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet.

Men det er mulig at kjøpmennene også ved andre anledninger møttes til sosiale sammenkomster i løpet av et år. Samtlige kjøpmenn ved Kontoret var med i kjøpmannsforsamlingen. Som nevnt tidligere skulle denne forsamlingen samles ved påskehøytiden og ved Mikkelsmesse for å høre oldermannen lese opp formaninger og sekretæren lese opp Kontorets vedtekter. I gårdsfellesskapet og i gildene var lesing av sammenslutningens vedtekter knyttet til gildedrikken, et regelmessig måltid for sammenslutningens medlemmer i sammenslutningens møtelokale. Men kan opplesingen av Kontorets vedtekter knyttes til en form for sosial sammenkomst i kjøpmannsforsamlingen lik gildedrikken i gildene og gårdsfellesskapene? Tidspunktet for de to møtene kan peke i den retningen. I gildene var som regel gildedrikken knyttet til festen for gildets skytshelgen, mens sammenkomstene i Jacobsfjorden og Bellgården ble lagt til Mortensmesse, julaften, nyttårsaften og påskehøytiden. Årsaken til at gildedrikken slik ble knyttet til kirkelige høytider, var at gildedrikken var en

⁷⁶³ Bruns 1900: nr. 177.

vekselgang mellom møtelokalet og en kirke i nærheten. Når de to møtene i kjøpmannsforsamlingen ble lagt til påskehøytiden og festdagen for erkeengelen Mikael, er det mulig at disse møtene hadde en funksjon ved Kontoret tilsvarende den rollen gildedrikken spilte i gildene og gårdsfellesskapene. Det kan også ses som en antydning om at disse sammenkomstene bestod av en vekselgang mellom Kjøpmannsstuen og en kirke, slik det var under gildedrikken. I samme retning peker det at oldermannen på disse sammenkomstene skulle formane kjøpmennene til å gå i kirken.⁷⁶⁴

I Kontorets vedtekter finnes det en bestemmelse om forbud mot å spille terningspill eller andre spill.⁷⁶⁵ Og en annen bestemmelse forbyr kjøpmennene å lyve eller si uhøviske ord til andre kjøpmenn under sammenkomstene ved Kontoret.⁷⁶⁶ Bestemmelsene ligner på bestemmelsene i gårdsretten og i gildeskråene om oppførsel under møter i fellesskapets fellesstuer. Men ved hvilke sammenkomster ved Kontoret var det ikke lov til å spille spill eller fare med løgn? En mulighet er at bestemmelsene sikter til sammenkomster i schøtstuene i gårdene under Kontoret. Men siden sammenkomstene i schøtstuene var regulert gjennom bestemmelser i gårdsretten, ville det være unødvendig å gjenta det her. En annen mulighet er at det dreier seg om sosiale sammenkomster i kjøpmannsforsamlingen, og at bestemmelsene om terningspill, løgn og fornærmelser må ses i en slik sammenheng.

6. 6. Det religiøse fellesskapet ved Kontoret

I det forrige kapitlet ble det religiøse fellesskapet definert både som et tros- og gudstjenestefellesskap og som de som gjør religiøse eller religiøst begrunnede handlinger sammen. I behandlingen av de religiøse sidene i gårdsfellesskapet og gildene kom det fram at medlemmene i et gårdsfellesskap og i et gilde var sammen om en rekke slike religiøse handlinger eller religiøse oppgaver. De var sammen i bønn og nattverd, og utgjorde slik et bønne- og gudstjenestefellesskap. Videre sørget de for at avdøde medlemmer fikk en verdig gravferd, og gjennom bønn for den avdøde søkte de å korte ned den avdødes sjels tid i skjærsilden. Og endelig viste de sammen omsorg for de fattige i byen.

Var Kontoret et religiøst fellesskap slik det ble definert overfor? Mye tyder på det. For det første var alle kjøpmennene medlemmer i St. Katharina og St. Dorotheagildet. Mye av det religiøse livet ved Kontoret foregikk dermed i disse to gildene.⁷⁶⁷ Som medlemmer i de to gildene gikk kjøpmennene til gudstjeneste sammen i dominikanernes og fransiskanernes klosterkirker i

⁷⁶⁴ Nielsen 1880: 6, 13.

⁷⁶⁵ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 17.

⁷⁶⁶ NgL, 2. rekke, 2, nr. 416, art. 2.

⁷⁶⁷ Helle 1982: 750, Müller-Boysen 1999: Die "Deutsche Brücke" in Bergen und die Niederlassungen in Tönsberg und Oslo, i Bracker, Henn og Postel (red.), *Die Hanse - Lebenswirklichkeit und Mythos*, s. 223-34.

byen. Der møttes de også til helgenmesser på festdagene til ære for de to helgene St. Katharina og St. Dorothea, der ba de sjelemesser sammen og der feiret de messe og ba tidebønner sammen. Videre var det som medlemmer i de kontorske gildene at kjøpmennene gikk i prosesjoner på kirkelige festdager. Endelig var det også de kontorske gildene som stod for gravferden hvis en kjøpmann ved Kontoret døde, men dette var en oppgave også gårdsfelleskapene i gårdene under Kontoret kunne påta seg.

For det andre hadde Kontoret sterke bånd til flere av de religiøse institusjonene i byen. Dette var et viktig trekk ved gildene i senmiddelalderen. I det forrige kapitlet redegjorde jeg for hvordan slike bånd ble skapt og opprettholdt gjennom alterstiftelsene gildene opprettet i kirkene. Et slikt bånd ble knyttet mellom Kontoret og dominikanernes og fransiskanernes klosterkirker gjennom alterstiftelsene de to kontorske gildene hadde hos de to tiggerordene. Båndet gikk trolig lengre tilbake enn til både opprettelsen av de to alterstiftelsene og etableringen av Kontoret. I alle fall klaget biskopen i Bergen i forbindelse med tiendestriden i et brev helt tilbake i 1309 over at vintersitterne han hadde lyst i bann gikk til gudstjeneste hos fransiskanerne og dominikanerne i byen.⁷⁶⁸ En annen indikasjon på det sterke båndet mellom Kontoret og tiggerordene finner vi i et brev konventet i fransiskanerklosteret i Vågsbunnen skrev til borgermesteren og byrådet i Lübeck i 1464.⁷⁶⁹ I brevet kommer det fram at klosteret hadde brent ned, og at konventet ba om hjelp til gjenoppbyggingen av klosteret gjennom testamentgaver eller andre former for gaver til klosteret. Som gjenytelse tilbød konventet kjøpmennene sjelehjelp. Konventet ønsket dessuten å sende en av konventets munkar til Lübeck for å redegjøre for alvoret i klosterets situasjon og for å samle inn eventuelle pengegaver til gjenoppbyggingen. Brevet ble skrevet til borgermesteren og byrådet i Lübeck. Men i selve brevet henvender konventet seg til kjøpmenn og borgere ”som for tiden pleier å seile til Bergen og de som i fortiden reiste dit”.⁷⁷⁰ Det vil si at konventet for det første søkte hjelp hos kjøpmenn som hadde oppholdt seg ved Kontoret og deretter hadde vendt tilbake til Lübeck for å drive handel med Bergen derfra. Disse kjøpmennene var fra slutten av 1300-tallet tilsluttet Bergenfahrerkompaniet i byen, og holdt en alterstiftelse viet St. Olav i Mariakirken i Lübeck.⁷⁷¹ For det andre henvendte konventet seg til de såkalte gjestene, som var kjøpmenn som seilte med sine varer til Bergen i seilingssesongen og bodde i Lübeck i vinterhalvåret. Med andre ord henvendte konventet seg til kjøpmenn som hadde bånd til Kontoret. Det er usikkert om munken fikk med seg gaver tilbake til Bergen etter besøket i Lübeck. Men det første bergensfarertestamentet som betenkte fransiskanerklosteret etter brevet konventet sendte i

⁷⁶⁸ DN II nr. 97, Bagge 1970: 47.

⁷⁶⁹ Se DN VII nr. 463, s. 458-59. Originalen finnes i Statsarkivet som Altes Senatsarchiv Externa Danica 951.

⁷⁷⁰ DN VII nr. 463, s. 458: ”[...] vnde der erliken koplude de nu tör tijd to Bergben pleghen to vorkerende vnde in vortiden hebben vorkeret[...]”

⁷⁷¹ Bruns 1900: CXI-CXXXVIII.

oktober 1464, er fra 1470.⁷⁷² Testamentgaver til fransiskanerklosteret fortsatte å komme utover på 1470-tallet, og kan tyde på at bergensfarerne i Lübeck fulgte oppfordringen fra konventet.⁷⁷³

Kontoret hadde dessuten sterke bånd til to andre kirker i byen, nemlig Mariakirken og Martinskirken. I 1408 overtok Kontorets medlemmer i Mariakirkens sogn over forvaltningen av kirkens gods og inntekter etter avtale med biskop Aslak Bolt.⁷⁷⁴ At Mariakirken hadde en spesiell status ved Kontoret, viser det store antallet testamenter som betenker Mariakirken utover i senmiddelalderen. I alt ble Mariakirken betenkt i 77 av de i 231 testamentene som er bevart etter bergensfarere i Lübeck.⁷⁷⁵ I samme retning peker måten kirken omtales på i to av testamentene. I det ene, fra år 1400, omtales den som vår soknekirke, mens det andre testamentet, fra 1467, omtaler kirken som *des kjøpmans kerke*.⁷⁷⁶ Det sistnevnte testamentet er dessuten interessant fordi det viser at Mariakirken ikke bare ble betraktet som en soknekirke for de av kjøpmennene ved Kontoret som soknet til Mariakirken, men også som Kontorets kirke. Men dermed kan kanskje Mariakirken betraktes som Kontorets gildekirke? Martinskirken, den andre av de kontorske soknekirkene, ble på sin side betenkt i 31 testamenter i samme periode.⁷⁷⁷

Båndene mellom Kontoret og kirker i byen vedvarte etter reformasjonen. Både Mariakirken og Martinskirken hadde prester fra hansastedene etter reformasjonen, og det var achteinene ved Kontoret som skulle være kirkeforstandere i de to kirkene.⁷⁷⁸ På de to årlige sammenkomstene i Kjøpmannsföreningen der formaningene skulle leses opp, ble dessuten samtlige kjøpmenn formant at de skulle gå i kirken. Det samme gjaldt folkene i kjøpmennenes egne hushold.⁷⁷⁹ Formaningene kan betraktes som en form for møteplikt. Det viser i så fall hvor viktig Kontorets organisasjon mente det var at medlemmene gikk til gudstjeneste sammen.

For det tredje viste Kontoret på ulike måter omsorg for de fattige i byen. Denne formen for karitativ virksomhet var viktig for religiøse grupper i senmiddelalderens byer. Kontorets omsorg kommer først og fremst til uttrykk i at organisasjonen drev et fattighospital, nemlig St. Katharinahospitalet. Som nevnt overtok trolig Kontoret driften av hospitalet på midten av 1550-tallet, men det er mulig at Kontoret hadde tatt over driften alt i løpet av senmiddelalderen.⁷⁸⁰ St. Katharinakirken og dets hospital ble i alle fall hyppig betenkt i testamentene fra kjøpmennene ved Kontoret utover i senmiddelalderen. I perioden 1339-1527 betenkte de hospitalet i til sammen 75

⁷⁷² Bruns 1900: nr. 173.

⁷⁷³ Bruns 1900: nr. 176, 178, 179, 183, 184 og 185.

⁷⁷⁴ NgL, 2. rekke, 1, s. 407 nr. 207.

⁷⁷⁵ Se registeret hos Bruns 1900: 417, Helle 1982: 749-50.

⁷⁷⁶ Bruns 1900: nr. 56: "[...] *Item myner beghannisse beghere ik to unser kerspelkerken unde Cryskerken unde to beyden cloesteren[...]*." Videre samme, nr. 169.

⁷⁷⁷ Se register hos Bruns 1900: 417, Helle 1982: 749-50.

⁷⁷⁸ Brattgard 1932: 256-57, Koren Wiberg 1932: 86, 177-78, Helle 1982: 746.

⁷⁷⁹ Nielsen 1880: 6, 13.

⁷⁸⁰ Helle 1982: 875-77.

av testamentene.⁷⁸¹ Det antallet er nesten like høyt som antallet testamenter som betenkte Mariakirken i perioden, og viser at det å hjelpe de fattige og syke ved hospitalet ble sett på som viktig for kjøpmennene ved Kontoret.

De religiøse handlingene kjøpmennene var sammen om å gjøre, som det å gå til nattverd sammen, be for hverandre og for de dødes sjeler, gå i prosesjoner sammen og det å hjelpe de fattige og syke, må ses som uttrykk for Kontorets kollektive religiøsitet. Det er dermed uttrykk for at kjøpmennene ved Kontoret utgjorde et religiøst fellesskap, slik også gårdsfellesskapene og gildene var religiøse fellesskap.

6. 7. Konklusjon

Var Kontoret organisert som et gilde? Sammenligningen mellom Kontoret og gildene i dette kapitlet har avdekket flere likhetstrekk som alle peker i den retning. I likhet med gildene krevde Kontoret at nye medlemmer avla en ed ved inntredelsen i sammenslutningen. Ved edsavleggelsen forpliktet nykommeren seg blant annet på å følge Kontorets vedtekter og å betale en årlig medlemsavgift til organisasjonen. Kontorets vedtekter ble gitt og stadfestet av hansastedene. Det viser at Kontoret var underordnet hansastedene slik gildene i byen var underordnet den norske kongemakten. Videre hadde Kontoret domsmyndighet og sanksjonsmuligheter ved brudd på vedtektene, mens ved brudd på norsk lov skulle kjøpmennene ved Kontoret dømmes av norske rettsinstanser. Det viser at Kontoret ikke bare hadde et rettslig avklart forhold til det hanseatiske byforbundet, men også til den norske kongemakten. Endelig hadde Kontoret, i likhet med andre gilder, et eget møtelokale i Kjøpmannsstuen på Breidaalmenning.

Kontoret var først og fremst en handelsorganisasjon. Men samtidig var Kontoret et sosialt og et religiøst fellesskap. Kjøpmennene møtte til gildedrikk i St. Katharina og St. Dorotheagildet. Videre er det mulig at de møtte til flere sosiale sammenkomster i Kjøpmannsstuen i løpet av et år. Gjennom medlemskapet i St. Katharina og St. Dorotheagildet utgjorde fellesskapet av kjøpmenn ved Kontoret også et religiøst fellesskap. Kjøpmennene gikk til messe og tidebønner, og de gikk i prosesjoner og i gravferdsfølger sammen.

Organisatorisk kan Kontoret ha vært oppbygd som et gilde bestående av flere mindre gilder. Gildene i hver gård under Kontoret, de to kontorske gildene og tidvis skomakernes organisasjon i Vågsbunnen var underordnet gildet av kjøpmennene som hadde avlagt husbondens ed ved Kontoret.

⁷⁸¹ Se registeret hos Bruns 1900: 418.

7. KONKLUSJONER

Utgangsproblemstillingen i denne oppgaven var å drøfte hvorvidt det hanseatiske Kontoret i Bergen var organisert som et gilde. Drøftingen av det problemet har gått en omvei om to delproblemer. Det første av dem spurte hva som menes med begrepet gilde. Det ble derfor nødvendig med en historiografisk gjennomgang av hva tidligere forskere har ment med begrepet gilde. Fremstillingen av denne debatten ble todelt. I den første delen tok jeg for meg den norske gildedebatten fra rundt år 1900 fram til i dag. Gjennomgangen av den debatten avdekket flere forhold. For det første er det enighet i den norske gildeforskningen om at de norske gildene har sin opprinnelse på den norske landsbygda i førkristen tid. For det andre har man skilt mellom ulike gildekategorier som by- og bygdegilder, og ulike bygilder, som kjøpmannsgilder, laug og religiøse brorskap. For det tredje savnes det en framstilling av gildene i norsk middelalder som plasserer gildene i samfunnet. Man har i for stor grad behandlet gildene som et litt eksotisk fenomen, uten å forsøke å si hvilken betydning eller rolle gildene kan ha spilt i det norske middelaldersamfunnet. Særlig gjelder det gildenes religiøse roller, som i liten grad har blitt behandlet av norske forskere.

De siste tiårene har det kommet viktige bidrag i gildeforskningen fra tyske, engelske, svenske og danske forskere. Siden det kom fram at den norske forskningen bare i liten grad har benyttet seg av disse bidragene, og fordi en del av arbeidene har kommet etter det siste norske verket som behandlet gildene kom ut i 1999, kom den andre delen av framstillingen av forskningsdebatten til å handle om nyere nordeuropeisk forskning. Der kom det fram at fokuset i den nordeuropeiske gildeforskningen i stor grad har dreid fra å skille mellom ulike gildekategorier til å se på hva som var til felles for alle gilder. Den tyske historikeren Otto Gerhard Oexle hevder at alle gilder hadde tre fellestrekk: De var basert på en edsavleggelse der det enkelte medlemmet frivillig forpliktet seg til å følge gildets vedtekter. Edsavleggelsen gjorde dermed gildene til edsfellesskap. Videre møtte gildemedlemmene til regelmessige sosiale sammenkomster, med andre ord var gildene sosiale fellesskap. Endelig mente Oexle at gildemedlemmene utgjorde et normfellesskap. Medlemmene av et gilde forpliktet seg til å hjelpe hverandre, ikke bare materielt, men også ved å be for hverandre, følge avdøde medlemmer til graven og be for avdøde medlemmers sjel. I gildene ble barmhjertighet til en kollektiv forpliktelse, noe som gjorde gildene til religiøse fellesskap. Senere har Oexles elev Christoph Anz og den danske forskeren Lars Bisgaard vist at en slik definisjon også lar seg anvende på gildene i Skandinavia i middelalderen. Bidragene fra disse forskerne gir dessuten nye perspektiver på gildene i Norge i middelalderen. Anz har vist at de norske gildene ikke kan ha hatt en innenlandsk opprinnelse i førkristen tid, men må ses som uttrykk for kulturkontakter mellom Norge og andre deler av Europa i

middelalderen. Bisgaard har på sin side blant annet vist at det ikke lar seg gjøre å skille mellom ulike gildekategorier når det gjelder de danske gildene. Min undersøkelse av de norske gildene har vist at det også gjelder gildene i Norge i middelalderen.

Oexles gildebegrep og de senere bidragene fra den nordeuropeiske gildeforskningen dannet utgangspunktet for drøftingen av det andre delproblemet: hvorvidt gårdsfellesskapet i en gård under Kontoret var organisert som et gilde. Gårdsfellesskapene i gårdene på Bryggen var en del av Kontoret i senmiddelalderen og tidlig nytid, og i likhet med Kontoret hadde gårdsfellesskapene egne vedtekter. Begrunnelsen for en slik drøfting var at hvis det kunne påvises at gårdsfellesskapene under Kontoret var en form for gilder, ville det kunne spørres om ikke Kontoret i sin helhet, som bestod av en rekke slike gårdsfellesskap, var organisert som et gilde. Drøftingen av delproblemet tok form som en sammenlikning mellom gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården, og de fire gildene St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet i Bergen og Olavsgildet på Onarheim og gildet bak Gulatingaskråen fra et sted i Sunnhordaland. Sammenlikningen mellom sammenslutningenes vedtekter viste at gårdsfellesskapet var organisert på samme måte som de fire gildene, at gårdsfellesskapet må betraktes som en form for gilder. Ved opptak i sammenslutningen krevde gårdsfellesskapet i likhet med gildene en edsavleggelse på at nykommeren ville følge sammenslutningens vedtekter og at han betalte en inngangsavgift. Videre hadde gårdsfellesskapet flere likheter med gildene når det gjaldt det rettslige forholdet til myndighetene, domsmyndighet og sanksjonsmuligheter ved brudd på sammenslutningens vedtekter. Det gjorde at gårdsfellesskapet kunne betraktes som et edsfellesskap. Videre møtte medlemmene av gårdsfellesskapet til regelmessige sosiale sammenkomster i schøtstuen, som var gårdens gildeskål. Noen av disse sammenkomstene lignet gildedrikken i gildene i en slik grad at de kan betraktes som gårdsfellesskapets gildedrikk. Sammen med opptaksspillene som ble spilt i gården i mai-juni hvert år var gildedrikken uttrykk for det sosiale fellesskapet i gården. Endelig viste sammenlikningen at gårdsfellesskapet var et religiøst fellesskap i likhet med gildene. Gårdens medlemmer delte den samme troen, en tro som kom til uttrykk i form av fellesskapets kollektive handlinger. På samme måte som i gildene ba medlemmene av gårdsfellesskapet sammen, de fulgte avdøde medlemmer til graven sammen, gikk i prosesjon sammen og drev fattigomsorg i fellesskap.

Etter at jeg hadde drøftet hvorvidt et av gårdsfellesskapene under Kontoret var et gilde, kunne jeg ta for oss Kontoret i sin helhet. Den drøftingen viste at Kontoret, i likhet med gårdene det var overordnet, var organisert som et gilde. For å bli et medlem ved Kontoret ble man avkrevd en edsavleggelse, man måtte være borger i en hansaby og man måtte betale en inngangsavgift. I edsavleggelsen måtte det nye medlemmet si seg villig til å holde en rekke

forpliktelser. Det eldste av de bevarte edsformularene, fra 1584, viste at nykommeren blant annet forpliktet seg til å holde Kontorets vedtekter, ikke gifte seg i Norge eller ta borgerskap der, og å være lojal ovenfor både Kontoret, principalen i hansabyen og det hanseatiske byforbundet. Gjennom edsavleggelsen godtok nykommeren dessuten Kontorets rett til å dømme ham hvis han brøt med Kontorets vedtekter. Videre, og i likhet med andre gilder, var Kontoret underordnet andre myndigheter. Kontoret var underordnet det hanseatiske byforbundet, som innehadde stadfestingsretten ovenfor organisasjonens vedtekter. Men Kontoret var også underordnet den norske kongemakten. Kontorets medlemmer betalte leidangsskatt til norske myndigheter, og skulle dømmes av norske myndigheter ved brudd på norsk lov.

Som andre gilder møtte dessuten Kontorets medlemmer regelmessig til gildedrikk. Gildedrikken foregikk i St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet, siden medlemsmassen i disse gildene sammenfalt med medlemsmassen ved Kontoret. Det var dermed gjennom medlemskap i de to kontorske gildene at Kontorets medlemmer framstod som et sosialt fellesskap. Mye av den religiøse virksomheten ved Kontoret var også knyttet til de to kontorske gildene. Men organisasjonen hadde i tillegg bånd til kirker i byen som ikke gikk via de kontorske gildene. Kontoret drev dessuten et hospital i byen, St. Katharinahospitalet.

Hvilke konsekvenser får disse konklusjonene å si for vårt syn på gildene i senmiddelalderen? En konsekvens er at antallet gilder i Bergen i senmiddelalderen må gjøres høyere enn det tidligere forskning har regnet med. Det gjelder også hvis man definerer gilder på samme måte som tidligere forskning har gjort. Knut Helle regner i middelalderbindet av Bergen bys historie med at det fantes fem gilder i Bergen i perioden, nemlig hanseatenes St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet, som han regner som ett gilde, skomakernes St. Annagilde og de tre gildene som ble nevnt i retterboten fra 1293/94. I denne oppgaven har jeg vist at antallet gilder i tradisjonell forstand i perioden må økes til tolv. Det antallet må imidlertid av flere grunner økes ytterligere. For det første hadde ikke alle gilder råd til egne møtelokaler eller å stifte alterstiftelser i en av byens kirker, noe som også kan være årsaken til at de ikke er å finne i kildematerialet. Dermed må det antas at det fantes en rekke mindre velstående gilder i byen som må regnes med i det totale regnestykket. For det andre kan det være at antallet gilder som hadde alterstiftelse i en av byens kirker er høyere enn tidligere antatt. Bisgaard har vist at gilder var den største gruppen eiere av alterstiftelser i soknekirker i de danske byene, og i noen soknekirker dominerte de. For eksempel eide gilder i Malmö ti av de totalt fjorten alterstiftelsene i St. Petrikirken i byen i 1532.⁷⁸² Av de tolv gildene der navnet er kjent i Bergen i senmiddelalderen, kan elleve knyttes til alterstiftelser i byen. Sannsynligvis er det bare unntaksvis slik at

⁷⁸² Bisgaard 2001: 170, 200-202.

kildematerialet gjør det mulig å knytte en alterstiftelse til et gilde. Og siden det totale antallet alterstiftelser i byens kirker var langt høyere enn antallet som er kjent gjennom kildematerialet, må man kunne anta at også det totale antallet gilder i byen som eide alterstiftelser var langt høyere enn det som er kjent gjennom kildematerialet. For det tredje må antallet gårdsgilder i byen legges til det totale antallet gilder. Bare under Kontoret lå det en rekke gårdsgilder i perioden. På det meste, i 1522, lå 22 av gårdsgildene i byen under Kontoret. Endelig, for det fjerde, må gildene som håndverkerne i byen stiftet i perioden legges til. I denne oppgaven har jeg nevnt ett av dem ved navn: skomakernes Hellig trekongersgilde. I tillegg fantes det i alle fall fem til, nemlig skinnernes, skreddernes, bartskjærerenes, gullsmedenes og bakernes gilder.⁷⁸³

En annen konsekvens er at bildet flere forskere har tegnet av senmiddelalderen som gildenes nedgangstid i Norge i alle fall må avvises for Bergens del. Av de 12 gildene i tradisjonell forstand i byen i perioden, var det bare tre som ble stiftet før 1350, mens tre gilder ble stiftet mellom 1350 og 1400: St. Katharinagildet, St. Dorotheagildet og Hellig legemsgilde. Videre ble fem av gildene stiftet i løpet av 1400-tallet, mens det siste, St. Annagildet, ble stiftet så sent som i 1514. Situasjonen kan ha vært tilsvarende i andre deler av Norge i perioden. De tre gildene som er kjent fra Oslo dukker alle opp i kildematerialet fra 1400- og 1500-tallet. Hellig legemsgildet i Oslo ble for eksempel stiftet rundt 1415. Og Hellig legemsgildet i Marstrand ble stiftet en gang før 1453.

I sammenlikningen mellom gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården og et utvalg gildeskråer, brukte jeg gildeskråene til to gilder fra landsbygda i Sunnhordaland og gildeskråen til St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet i Bergen. Likhetstrekkene mellom gildeskråene til de fire gildene er så mange at det ikke lar seg gjøre å foreta et markant skille mellom dem. Det kan tyde på at det heller ikke lar seg gjøre å skille mellom by- og bygdegilder i norsk middelalder generelt, slik tidligere norsk forskning har gjort.

Tidligere forskning har regnet med at gildene forsvant med reformasjonen. Det bildet må nyanseres. Reformasjonen medførte store endringer i gildenes religiøse liv. Jeg har vist hvordan gildene ble fratatt alterstiftelsene de eide i kirkene i byen som følge av at kongemakten i Danmark-Norge overtok kirkegodset. Det medførte at gildene mistet den viktigste møteplassen ved siden av gildeskålen, og at gildene ble fratatt muligheten til å be sjelemesser og gå til messe ved alteret slik de tidligere hadde gjort. Samtidig ble mange av gildenes kollektive religiøse handlinger forbudt fordi de var uttrykk for katolsk tro. Det gjaldt blant annet prosesjonene gildene arrangerte i fasten, påsken og Corpus Christi-festen. Til tross for dette overlevde gildenes organisasjonsform reformasjonen. De lutherske tendensene ved Kontoret trolig var årsaken til at

⁷⁸³ Sigurdsson 1993: 30.

gårdsgildet i Jacobsfjorden og Bellgården fikk nedtegnet en ny gårdsrett i 1529. Med unntak av gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården, er samtlige av de bevarte gårdsrettene for gårder under Kontoret fra etter reformasjonen. Noen av gårdsrettene inneholder faktisk bestemmelser som er fra slutten av 1800-tallet. De siste nedtegnelsene i Dramshusens, Leppens og Finnegårdens nabobøker er fra 1898, mens Bredsgårdens nabobok slutter i 1883.⁷⁸⁴ Det viser at gårdene på Bryggen fortsatte med å være organisert i gilder i lang tid etter reformasjonen. Det samme gjorde Kontoret i byen, som virket i byen fram til 1760-tallet.

Historikeren Erich Maschke hevder at befolkningen i senmiddelalderbyen var delt i ulike sosiale og økonomiske sjikt, samtidig som befolkningen ble knyttet sammen i grupper bestående av mennesker med sterke personlige bånd til hverandre på tvers av disse sjiktene.

Senmiddelalderbyen var etter Maschkes mening et hierarki av slike mer eller mindre formelt organiserte og delvis overlappende grupper eller fellesskap. Og den svenske historikeren Dag Lindström har tatt til orde for å se senmiddelalderbyen som bestående av ulike vertikale og horisontale strukturer. De vertikale strukturene var blant annet bysamfunnet i sin helhet, delt i ulike sosiale og økonomiske sjikt, mens gilder av håndverkere trekkes fram som horisontale strukturer basert på sterke personlige bånd mellom medlemmene.

Funnene i denne oppgaven synes langt på vei å gi Maschke og Lindström rett. Men modellene kan skygge for kompleksiteten i bysamfunnet i senmiddelalderen. Hver enkelt gård i byen var organisert som et gilde basert på de personlige båndene mellom medlemmene. Men gårdsstrukturen var både vertikal og horisontal. Gårdsfellesskapet var et hierarki der naboene var på toppen, etterfulgt av gjester, geseller og drenger, samtidig som strukturen innenfor hver av gruppene var horisontal. Videre fantes det en rekke gilder som hadde medlemmer fra ulike gårder. Noen av disse gildene, som Hellig legemsgilde, Kontoret og håndverkerildene i byen, ser ut til å ha hatt medlemmer utelukkende fra et av de økonomiske og sosiale sjikt.

Det rettslige forholdet mellom gildene i byen og mellom gildene og kongemakten, ved kongemaktens representanter i byen, viser bysamfunnets hierarki. Gårdsgildene var underordnet den norske kongemakten i høymiddelalderen, og gårdsgildene på Bryggen ble underordnet Kontoret utover i senmiddelalderen. De fleste av gildene som gikk utover gårdsgrensene var i likhet med gårdsgildene underordnet den norske kongemakten, mens to av dem var underordnet Kontoret. Samtidig var Kontoret underordnet den norske, og senere dansk-norske, kongemakten. Men den var også underordnet en struktur som var utenfor byen, nemlig det hanseatiske byforbundet. Gruppene i dette hierarkiet var imidlertid ikke strengt underordnet hverandre rettslig, de overlappet hverandre. Man kan kanskje tale om en rollefordeling gruppene i mellom.

⁷⁸⁴ Koren Wiberg 1939: 23-24.

En kjøpmann ved Kontoret kan tjene som eksempel. Kjøpmannen ble gjennom edsavleggelsen rettslig forpliktet til å følge Kontorets vedtekter. Men en del av forpliktelsen gikk på at han skulle la seg dømme av norske myndigheter ved brudd på norsk lov. Samtidig var kjøpmannen husbonde i en av gårdene på Bryggen, og rettslig bundet av gårdsretten gjennom edsavleggelsen og opptaksspillene han hadde gått gjennom der. Men kjøpmannen var også medlem i ett av de to kontorske gildene, og hadde forpliktet seg til å følge deres vedtekter gjennom eden han avla ved opptak der.

Det rettslige forholdet mellom gildene i byen kan si noe om middelaldermenneskets måte å løse samfunnsproblemer på. Gildene var forholdsvis små grupper basert på personlige bånd mellom medlemmene. I en bryggegård kunne det bo mellom 40 og 100 mennesker. Og hvis det tas utgangspunkt i dem som gjennom å være husbønder i gårdene under Kontoret betalte leidangsskatt i 1522, bestod Kontoret av 157 kjøpmenn det året. Det var disse som hadde avlagt husbondens ed og som utgjorde kjøpmannsforsamlingen. Gildene virket konfliktløsende og fredsbevarende når det gjaldt tvister og konflikter mellom medlemmene. En del av problemene i byen kunne dermed løses innenfor slike edsbundne fellesskap i byen. På samme måte ser det ut til at fattigproblemet ble forsøkt løst ved at flere av gruppene i byen tok ansvaret for de fattige. Flere av klosterordene og Kontoret drev egne hospitaler og gav almisser til de fattige. Og gårdsgildene i byen var en del av legdordningen for de fattige i byen i senmiddelalderen.

Knut Helle mener i *Norsk byhistorie* at man kan snakke om en urban identitet i de norske middelalderbyene i høy- og senmiddelalderen.⁷⁸⁵ Bybefolkningen, i den forstand at befolkningen selv hadde en forståelse av å utgjøre et byfellesskap, hadde etter Helles mening en urban identitet som ble skapt og styrket gjennom sosiale ritualer og symboler som uttrykte at bybefolkningen utgjorde et fellesskap. Lars Bisgaard gir et liknende syn på senmiddelalderens byer i de danske områdene. Bisgaard mener at en kan snakke om identiteter på ulike nivåer i byen. Et slikt nivå var bybefolkningen i sin helhet, det han i likhet med Helle kaller urban identitet. Under dette nivået fantes det identiteter knyttet til de ulike gruppene i byen. Endelig mener han at det kan tales om enkeltmenneskets identitet.⁷⁸⁶ I denne oppgaven har jeg vist at medlemmene av gårdsfellesskapet i Jacobsfjorden og Bellgården hadde en felles identitet, og at gildene som gikk utover gårdsgrensene, som Kontoret i byen, hadde sine gruppeidentiteter. Den kollektive identiteten medlemmene av et gilde hadde, ble skapt og opprettholdt gjennom kollektive handlinger eller ritualer. Gårdsgildene på Bryggen i senmiddelalderen skapte sin identitet gjennom edsavleggelsen, sosiale ritualer som spillene og sammenkomstene i schøtstuen, og de religiøse handlingene gårdens medlemmer gjorde i fellesskap. På samme måte ble tilhørighet og identitet i gildene som

⁷⁸⁵ Helle 2006: Del 1. Fra opphavet til omkring 1500, i *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, s. 119-22.

⁷⁸⁶ Bisgaard 2004: 250-51.

gikk utover gårdsgrensene skapt gjennom edsavleggelsen, gildedrikken og religiøse kollektive handlinger som sjelehjelp, prosesjoner, gravferdsprosesjoner og gudstjenester.

Man kan altså snakke om identitet på gruppenivå i senmiddelalderbyen. Men dette bildet blir mer komplisert tatt i betraktning at en og samme person kunne være medlem av flere av disse gruppene på samme tid. Det vil også si at han fikk del i flere ulike gruppeidentiteter i byen. Igjen kan kjøpmennene ved Kontoret tjene som eksempel. En del av identiteten til en hanseatisk kjøpmann i Bergen var knyttet til hans medlemskap i Kontoret. Men som husbonde i en av gårdene på Bryggen hadde han også del i gårdgildets kollektive identitet. Samtidig var han medlem i ett av de kontorske gildene i byen. Det ser ut til at det var regelen blant de hanseatiske kjøpmennene i byen å være medlem i flere gilder på en gang. Men ettersom hvert gilde i byen til stadighet markerte seg som en gruppe atskilt fra de andre gruppene i byen, må det spørres hvordan det var mulig for en person å være med i flere slike lukkede grupper samtidig. En del av forklaringen kan ligge i at de ulike gildene spilte delvis overlappende, delvis ulike roller i bysamfunnet. Det vil si at de til en viss grad svarte til ulike behov eller interesser hos enkeltmennesket. Gildenes religiøse funksjoner kan tjene som eksempel. Alle gildene i byen tok på seg religiøse oppgaver. En del av disse later til å være felles, som det å be for hverandre, gå til gudstjeneste sammen og følge avdøde medlemmer til graven. Men til en viss grad kan en også se en rollefordeling mellom gildene. For eksempel ser Hellig legemsgildet ut til å ha spilt en sentral rolle på Corpus Christi-dagen, og St. Katharinagildet og St. Dorotheagildet deltok i kirkelige prosesjoner i fasten, påsken, pinsen og andre kirkelige festdager. Videre drev mange gilder sjelehjelp i likhet med kirkene og klosterordene. Det er imidlertid lite som tyder på at gårdsgildet i Jacobsfjorden og Bellgården drev sjelehjelp eller eide en alterstiftelse. Det viser at ikke alle gilder kunne gi sjelehjelp.

Det at en og samme person kunne ha medlemskap i flere gilder på en gang viser noe av kompleksiteten i senmiddelalderens bysamfunn. En kjøpmann ved Kontoret måtte forholde seg til en rekke ulike vedtekter på samme tid. Ettersom han bodde i Bergen, måtte han følge bylovens bestemmelser, og som medlem av Kontoret var han bundet av Kontorets vedtekter. Videre måtte han forholde seg til både gårdsrett og gildeskråene i de andre gildene han var medlem av.

Den norske forskningen har tidligere behandlet gildene som et noe perifert fenomen i Norge i middelalderen. Denne oppgaven har etter min mening gitt gildene en langt mer sentral plass i senmiddelalderbyen enn det tidligere forskning har gjort. Antallet gilder peker i retning av at gildestrukturen var gjennomgripende i bysamfunnet i senmiddelalderen. Det er fristende å si seg enig i den karakteristikken den engelske historikeren Susan Reynolds har gitt gildene: "Of all

the forms of medieval community known to us, one of the oldest, most cohesive, and most universal was the fraternity or the guild.”⁷⁸⁷

Funnene i denne oppgaven åpner for nye forskningsoppgaver. Jeg har drøftet gildene og deres roller i senmiddelalderens Bergen, men bare i liten grad gått inn på gildene i de andre norske byene og i landet for øvrig i perioden. Det savnes med andre ord fremdeles et oversiktsverk over gildene i Norge i senmiddelalderen som gir gildene den plassen de etter min mening bør ha hatt i senmiddelalderens Norge. Videre trengs det en mer systematisk gjennomgang av forholdet mellom gilder og alterstiftelser i Norge i perioden tilsvarende den Bisgaard har gjennomført for Danmarks del. En slik gjennomgang vil trolig vise at antallet alterstiftelser som var eid av gilder utgjorde en stor andel av det totale antallet alterstiftelser i norske kirker i perioden, noe som igjen vil kunne ha betydning for vårt syn på menneskets tro og trosuttrykk i Norge i senmiddelalderen.

Videre danner problemstillinger knyttet til gårdsfellesskapet i gårdene på Bryggen i senmiddelalderen og tidlig nytid et godt utgangspunkt for flere forskningsoppgaver om gårdsfellesskapet. For det første ligger det et ubenyttet potensial i en systematisk sammenlikning mellom de bevarte gårdsrettene for gårder under Kontoret i tidlig nytid. Mitt arbeid har vist at flere av bestemmelsene i gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården skilte seg fra bestemmelser i gårdsretten i Solegården, Svengården og Dramshusen. For det andre ligger det et potensial i Jacobsfjordens maschopibok og regnskapsbøkene i de andre gårdene under Kontoret. De utgjør et interessant kildemateriale til livet i gårdene på Bryggen. For det tredje bør undersøkelsene av gårdsfellesskapet her kunne danne utgangspunktet for en sammenlikning av gårdsorganisasjonen i Bergen og gårdsorganiseringen i andre senmiddelalderbyer i det nordvestlige Europa.

Det ligger også et forskningspotensiale i testamentene fra lybske bergensfarere. Den samlingen testamenter som Bruns gav ut var et utvalg på 231 testamenter fra perioden 1307-1527. Til sammenlikning er det for hele Danmark bevart 149 testamenter fra perioden 1183-1536, noe som viser hvor rikt det lybske bergensfarermaterialet er.⁷⁸⁸ Bruns tok imidlertid ikke med testamenter fra tiden etter 1530, som betyr at det finnes testamenter fra lybske bergensfarere fra tiden etter 1530 i Byarkivet i Lübeck. Kontoret virket i Bergen til 1760-tallet. Det vil si at det finnes testamenter i Lübeck fra en periode på over 200 år som det ikke har blitt forsket på tidligere. Tatt i betraktning hva bergensfarertestamentene fra senmiddelalderen kan si om religiøse forhold og forholdet mellom mann og kvinne i Bergen i perioden, kan det ligge et tilsvarende stort potensiale i bergensfarertestamentene fra perioden etter 1530.

⁷⁸⁷ Reynolds 1984: *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, s. 67.

⁷⁸⁸ Bisgaard 2001: 264.

VEDLEGG

Under et opphold ved Byarkivet i Lübeck høsten 2004 fant jeg i det såkalte *Bergenfabrerarkivet* flere edsformulærer for husbønder, achteinere og oldermenn ved Kontoret i Bergen. Det viste seg at flere av edsformularene skilte seg fra de som professor Yngvar Nielsen publiserte i en artikkel i 1880, etter et av flere opphold han hadde i Lübeck. Ettersom de bevarte edsformularene er de eneste vi har bevart fra gilder i Norge, utgjør de en viktig kildegruppe i forståelsen av edsfelleskapet og edsavleggelsen i gildene. Etter min mening er det derfor viktig å gjøre kjent edsformularene Nielsen ikke trykte, og jeg har valgt å gjøre det i et vedlegg til oppgaven. Eventuelle feil i transkripsjonen tar jeg på egen regning.

1. Husbondens edsformular i Bergenfabrer 610.

På omslaget: *dat eidt tho bargaen.*

Ich n. n. laue vndt schwere tho Gode
vndt miner selen seligget den ehrbahren
hensesteden vndt disem loblichen Cuntor
truwe vndt holt tho siende des guden
Cuntors frie vndt gerechtichget tho starken
alle dat Cuntors hinder vndt schaden
tho weren vndt ock tho meth ende, mi in
dut lant nicht ehe tho befrien ehr vndt
tho foren ich minen herren undt prince-
palen hebbe lich vndt recht gedaen, der
ehrbaren stede vndt des guden Cuntors
wilkor vndt de privilegien resesse vndt
warschowinge na alle minen vormoge
holden vndt handt hauen so warhafftich helpe mi gadt
vndt sin hilliges evangillium in
minen vtersten noden.

Ist dat eidt der gemenen
Kopmant so seÿ gesworen hebben

2. Edsformularene i Bergenfabrer 611.

Deß Altermaß Eidt

Ich Lobe vnnndt swere daß Ich solche privilegienn vnnndt freÿheitt
damitt gemeinen hensesstedt vnnndt der kauffman vann der truttppen
hense un der reiche Norwegen vehr sehen vnnndt berechtigett ist vnnndt
die stattutten vnnndt ordnungen wilche vor den Loebb hense stedten vnnndt
dem kauffman geordendtt vnnndt auffgerichtet sein will ver wahren
vnnndt truwlich den uber halten alße ich miner Mach nach Minen
besten ver stande vnnndt vermögenn vnnndt einen jeden er seÿ arm oder
reich rechtlich in allen sachen ohn alle gunst haß oder affection richten
undt der Contors Vorratth vnnndt gemeine besten mitt allen fleiß bewahren
vnnndt davonn vnnndt allen ein kommen vnnndt auß gebben Ehrbahre richtige
rechnung den Loebb stetten über senden ohne alle gefährde vnnndt arge
List so wahr mir Gott helffe inn Meinenn Eußersten Nöhten

Beÿ sitzen vnnndt achtzeben Menner Eidt

Ich N N gelobe vnnndt schwere Euch dem Ehrsammen kauffman wegen
der Ehrbahren henßenstetten daß ich soll vnnndt will alle privilegia da
mit deß Contor vnnndt die Ehrbaren henßestette berechtigtt auch die recessse

vndt willkohre so von der ehrbaren henßsetzten vndt den Ehrbarenn
kauffman vehr ordenntt vndt auff gerichtett sein gettruelig helffen
schuttzen vndt handthaben einnen jeden arm oder reich bekandt oder un
bekandt nach alle meinnen besten vermögen vndt verstande richtenn
vndt urtheillen deß Löblichen Contors vndt der gemeinen besteß besondern
vndt daruber halten auch Ehrbahre richtige rechnung von allen daß
Contors ein kommen vndt außgaben den Ehrbahrenn hensestetten ubersenden
helffen alle schaden vndt vorhteill so viell mogelig wehren furkomen
vndt melden in sonderheitt alle himlichkeit deß Contors beÿ mir in gesamb
halten vndt niemant offenbahren auch dem Ehrsammen Alterman in allen
billichen sachen gebuhrlichen gehorsam vndt beÿ standt Eisten mich auch
in diesem Landt nicht wehr Loben noch befreÿen so wahr mir gatt
helffe in meinen eusersten Nöthenn.

Ich N. N. laue vnd schwere, tho Gott beÿ
minen sehlen sehligkeit, den Erbaren
anße steden, vnd diesem loblichen Conthor
getruw vnd holdt tho sin deß Ersam: kop-
mans freÿ vnd gerechteskeiden tho stareken
alles deß guden Cunthorß, hindern vndt
schaden tho wehren vndt melden, Wÿ in dis
Landt nicht tho begeuen⁷⁸⁹, deß Ersam: kop-
mans wilkore priuilegien, receßenn
vnd warschouwing, nah allem vormogenn
tho holden vndt tho handthauen vndt nemandes
frombdeß tho öfferbaren, so warhafftigen
help mÿ Gott, vnd sin hilliges Euan-
gelium, Inn minen vterstenn noden.

3. Husbondens edsformular i Bergenfahrer 612.

Ich lobe vnd schwere zu Gott dem
Allmechtigen, beÿ meiner seelen heil vnd sehlig-
heit, den Ehrbarenn hanse stedten; und diesem löblichen
Conthor getruwe, hald, und gehorsamb zu sein, der Er-
sammen Kaufmans freÿ und gerechtikeit zu starken, ge-
dachtes Conthors hinder und schaden zu wehren, und mich
in diß land, ehe und zuvor ich meinen herren und principa-
len erbare richtige rechenschafft meiner verwaltung gethan,
und von demselben gebürlich quitiert, miht zubegeben oder
zu vareheligen, vnd wann ich von meinem herrn und prin-
cipalen aus diesem lande gefordert werde, mich ohne sonder-
liche erhebliche vrsache nicht aufzuhalten, oder zu sinnen
besonderen fürderlichst und ohne Jenighen vorzug hinaus
zu kommen, und auch beÿ mehr, gedachtes meines princi-
palen gütern keine gefahrde oder vntruwe zu gebrauchen,
Ferner auch der Ersamen Kauffmans willkuhre privilegia,
Recesse und warschauwungen nach allem vormögen
zu halten, vnd zu handhaben, und niemand frembdes
zu offenbaren, so wahr mir Gott helffe, in meinen eüßersten
nöthen.

⁷⁸⁹ Denne leddsetningen er overstrykt i originalteksten.

4. Oldermannseden i Bergenfahrer 613
På omslaget: *Der Bergefahrer Altesten Eyd*
Altermans Eyd

Dat ick min Andt eines oldermanns
daß Berger fahrishes Conthors will
trüwelich verstand, daß Ersames Kop-
mans willkör und gerechtigkeit
handthaues helpen, na allen minen
vormöges, so wahr also ick will dat
mÿ so Gott helpen schal.

KILDER OG LITTERATUR

Forkortelser:

ARR: Akershusregisteret

BHFS: Bergen Historiske Forenings Skrifter

DN: Diplomatarium Norvegicum

GJB: Gårdsretten i Jacobsfjorden og Bellgården

HT: Historisk Tidsskrift

HMS: Det Hanseatiske Museums Skrifter

KLNM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder

NgL: Norges gamle Love

NJR: Norske regnskaber og jordebøger fra det 16de aarhundre, utg. H. J. Huitfeldt-Kaas og A. O. Johnsen, I-V, Christiania 1887-Oslo 1972.

NM: Norske Magasin

NRR: Norske Riksregistrarer

RN: Regesta Norvegica

Bergenfahrer = *Archiv der Bergenfabrerkompanie zu Lübeck und des Hansischen Kontors zu Bergen in Norwegen von (1278) bÿw. 1314 bis 1853. Archive der Hansestadt Lübeck. Findbücher 9.* Lübeck 2002.

Kilder:

Trykte kilder:

DN bind 1-22, utg. C. C. A. Lange, C. R. Unger m. fl. Christiania 1849- Oslo 1976.

Sturlusson, Snorre, *Heimskringla. Noregs konunga Sogur*, utg. ved F. Jonsson. København 1911.

Snorre Sturlassons kongesoger, oversatt til nynorsk av Steinar Schjøtt, Oslo 1959.

Håkon Håkonssons saga, Norrøne bokverk nr. 22, Oslo 1963.

Fagrskinna, utg. ved P. A. Munch og C. R. Unger, Christiania 1847.

Morkerkinna, utg. ved C. R. Unger, Christiania 1867.

Flatøyjarbok, utg. ved P. T. Mallings Bogtrykkeri, Christiania 1862.

Johannesen, Ole-Jørgen. 1996. *Jordebøker fra Bergen domkapittel. Bergen domkapittels jordebok 1618.*

Jordebøker fra Bergen domkapittel 1624, Nordica Bergensia(8-1996), Nordisk Institutt, Universitetet i Bergen.

NgL, utg. R. Keyser, P. A. Munch, G. Storm, E. Hertzberg, 1-5. Christiania 1846-95; utg. A.

Taranger, G. A. Blom, 2. rekke, 1-3. Christiania 1912- Oslo 1966.

Robberstad, Knut. 1923. *Magnus Lagaboters Bylov (Björgvinsboken)*. Kristiania.

Bruns, Friedrich. 1900. *Die Lübecker Bergenfabrer und ihre Chronistik*. Berlin.

NRR, utg. C. C. A. Lange m. fl., bind 1-12, Christiania 1861-91.

- Nielsen, Yngvar. 1878a. St. Catharinas og St. Dorotheas Gilde i Bergen, i *Forhandlinger I Videnskabs-Selskapet I Christiania 1878*, no. 11, 1879, s. 1-10. Christiania.
- Nielsen, Yngvar. 1878b. Vedtægter for det hanseatiske Kontor i Bergen fra det sextende og syttende Aarhundrede, i *Forhandlinger i Videnskabs-Selskapet i Christiania*, 1878, no. 1, s. 1-64. Christiania.
- Nielsen, Yngvar. 1892. Vedtægter og Dokumenter fra det hanseatiske Kontor i Bergen og dettes enkelte Gaarde, i *Forhandlinger i Videnskabs-Selskapet i Christiania*, 1892, no. 7, s. 1-34.
- Hødnebo, Finn, og Johannessen, Ole Jørgen. 1989. *Bergens Kalvskinn, AM 329 Fol. i Riksarkivet*. Faksimileutgave. Oslo.
- Bendixen, Bendix E., og Krohn, Wollert D. 1895. Dat Gartenrecht in den Jacobsfjorden vnnndt Bellgarden, i *BHFS 1*, s. 13-67. Bergen.
- Bendixen, Bendix E., og Krohn, Wollert D. 1897. Der Gesellen Boeck in Jacubsfjorden vnnde Belgarden 1604, i *BHFS 3*, s. 17-55. Bergen.
- Ellingsen, Terje. 1990. *Kirkeordinansen av 1537. Reformasjonens kirkelov*. Oslo.
- RN, utg. N. Bjørgo, S. Bagge, E. Gunnes og H. Kjellberg, I-VII. Oslo 1978-
Bibelen, i Det Norske Bibelselskaps 1978-utgave, 9. opplag 1995. Oslo.
- Storm, Gustav. 1896. Trøndelagsskråen, i *Sproghistoriske studier tilegnet C. R. Unger*, s. 216-26.

Uttrykte kilder:

- Kilder fra Kontorets arkiv og Bergenfabrerarkivet i Byarkivet i Lübeck:
Bergenfabrer 604: Statuten und Recessen des Contor un Bergen betreffend.
Bergenfabrer 610
Bergenfabrer 611: deß Altermaß Eid, bej sitzer undt achtzeben Menner Eidt, haussbunden eidt.
Bergenfabrer 612: der Haussbunden Eid
Bergenfabrer 613: Altermans Ejdt

Andre uttrykte kilder:

- Dasz naber Buch im löblichen Schwentzgarten*, Ms 1, nr. 211 i Universitetsbiblioteket i Bergen.
Der Gesellen Boeck im Jakupsfjorden undt Belgarden, Ms 1, nr. 212 i Universitetsbiblioteket i Bergen.
Dat Gartenrecht im Jacobsfjorden vnnndt Belgarden, Ms 1, nr. 213 i Universitetsbiblioteket i Bergen.
Maschopibog for Jacobsfjorden, Ms 1, nr. 214 i Universitetsbiblioteket i Bergen.
Die Nachbarn Buck in den Sold Garen, Ms 1, nr. 258 i Universitetsbiblioteket i Bergen.

Litteratur:

- Andrèn, Åke. 1963. Kommunion, i *KLNM VIII*, s. 671-75. Oslo.
- Anz, Christoph. 1998. *Gilden im mittelalterlichen Skandinavien*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte 139. Göttingen.
- Bagge, Sverre. 1970. Striden mellom kapellmagisteren og biskopen i Bergen 1308-1320, i *Bjørgvin bispestol – Byen og bispedømmet*, s. 41-54. Bergen, Oslo, Tromsø.
- Bagge, Sverre. 1996. Udsigt og innhogg. 150 års forskning om eldre norsk historie, i *HT 75, nr. 1-2, 1996*. Oslo.
- Bagge, Sverre. 2000. *Mennesket i middelalderens Norge. Tanker, tro og holdninger 1000-1300*. Oslo.
- Bagge, Sverre. 2005. Norsk kirkehistorie – tradisjoner og utfordringer, i *Den kirkehistoriske utfordring. Senter for middelalderstudiers skrifter nr. 19(2005)*, NTNU, s. 13-26. Trondheim.
- Bang, Anton Christian. 1895. *Den Norske Kirkes Historie i Reformations-aarhundredet(1536-1600)*. Kristiania.
- Bendixen, Bendix E. 1899. Mariakirken og dens utstyr, i *BHFS 5*. Bergen.
- Bendixen, Bendix E. 1912. *De tyske handverkere paa norsk grund i middelalderen*, Videnskapsselskapets Skrifter 2, Hist – Filos. Klasse 1911. Kristiania.
- Bendixen, Bendix E. 1923-24. Jørgen Hansen Skriver, i *BHFS 29/30*, s. 1-58. Bergen.

- Benedictow, Ole Jørgen. 1986. Den store manndauen og dødsregisteret fra Sigdal, i *HT*, bind 65. s. 11-12.
- Berg, Arne. 1960. Gildehus, i *KLNM V*, s. 313-17.
- Berg, Arne. 1967. Gildeskipsnad i mellomalderen, i *Gilder og gjestebud. Norske Kulturarv 3*, s. 20-28. Oslo.
- Beyer, Morten. 1970. *Fra katolsk til luthersk domkapittel. Domkapitlet i Bergen ca. 1450-1625*. Hovedoppgave i historie, UiB Ms. Ex. 796. Bergen.
- Bisgaard, Lars. 2001. *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalders Danmark*. Odense.
- Bisgaard, Lars. 2004. Religion, gilder og identitet i den senmiddelalderlige by, i *Middelalderbyen. Danske Bystudier 1*, s. 249-70. Aarhus.
- Bjørkvik, Hallvard. 1967. Månadsmat, i *KLNM XII*, s. 128-29. Oslo.
- Blom, Grethe A. 1956. *Trondheim bys historie I. I St. Olavs by*. Trondheim.
- Blom, Grethe A. 1960. Gilder i Norge, i *KLNM V*, s. 308-13. København.
- Blom, Grethe A. 1961. Handelsprivilegier i Norge, i *KLNM VI*, s. 147-49. Oslo.
- Blom, Grethe A. 1963. Kompaniskap i Norge, i *KLNM VIII*, s. 685-87. Oslo.
- Blom, Grethe A. 1973. Die Hanseaten in Oslo und Tønsberg, i *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12. bis 17. Jahrhundert*, s. 157-64. Köln.
- Blom, Grethe A. 1984. Die Ursprung der Gilden in Norwegen und ihre Entwicklung in den Städten während des Mittelalters, i *Gilde und Korporation in den nordeuropäischen Städten des späten Mittelalters*, ved K. Friedland. Köln.
- Blom, Grethe A. 1987. En alternativ tolkning av DN VIII 205. Om de døde på en liste fra Sigdal, i *Heimen 24(1987)*, s. 24-26.
- Blom, Grethe A. 1997. *Trondheims historie 997-1997. Bind 1. Hellig Olavs by. Middelalder til 1537*. Trondheim.
- Bracker, Jørgen, Henn, Volker, og Postel, Rainer(red.). 1999. *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos*. Lübeck.
- Brattegard, Olav. 1932. Über die Organisation und die Urkunde des hansischen Kontors zu Bergen bis 1580, i *BHFS 38(1932)*, s. 237-303. Bergen.
- Bruns, Friedrich. 1900. *Die Lübecker Bergenfabrer und ihre Chronistik*. Berlin.
- Bugge, Alexander. 1899. *Studier over de norske byers selvstyre og handel før Hanseaternes tid*. Kristiania.
- Bugge, Alexander. 1917. Tingsteder, gilder og andre gamle mittpunkter i de norske bygder, i *HT 5. rekke, 4(1917-20)*, s. 97-152 og s. 195-252. Kristiania.
- Bugge, Alexander. 1923. *Norsk Sjøfarts Historie 1. bind*. Kristiania.
- Bugge, Anders. 1956. Baldakin i Norge, i *KLNM I*, s. 311-13. København.
- Bull, Edvard. 1922. *Kristianias historie bind 1. Oslos historie*. Kragerø.
- Burkhardt, Mike. 2005. Die Ordnungen die vier Hansekontore Bergen, Brügge, London und Novgorod, i *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck herausgegeben vom Archiv der Hansestadt reihe B Band 41*, s. 58-77. Lübeck.
- Christensen, Aksel E. 1931. *Gilderne i Danmark i 15. og 16. Aarhundrede*. Uttrykt gullmedaljevandling ved Københavns Universitet. København.
- Christensen, Aksel E. 1978. *Ret og magt i dansk Middelalder. Forelæsninger med et selvbiografisk tillæg*. København.
- Christensen, Søren B.(red.) 2004. *Middelalderbyen. Danske bystudier 1*. Aarhus.
- Clausen, Anette Skogseth. 1998. *The Lübeck Edition. The Creation of a digital edition: Featuring Spillene. A Hanseatic tradition in Bergen in the late medieval and early modern period*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Dahl, Ottar. 1992. *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. 2. oppl. 4. utgave. Oslo.
- Dahl, Ottar. 1997. *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*. 2. utg. 7. oppl. Oslo.
- Dollinger, Philippe. 1998 (1964). *Die Hanse*, Alfred Kröner Verlag, 5. opplag. Stuttgart.
- Duffy, Eamon. 1992. *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400-1580*. London.
- Edsman, Carl-Martin. 1971. Skärseld, i *KLNM XVI*, s. 109-12. Oslo.

- Edwardsen, Ruth Brudvik. 1975. *De tyske skomakerne i Bergen fra til omkring 1450*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Ellefsrud, Knut. 1996. *Gilder og konfliktløsning i norsk høymiddelalder (ca. 1130-1350)*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Ersland, Geir Atle. 1989. *Eit forsøk på rekonstruksjon av grunneigeforholdene i Bergen ved utgangen av seinmellomalderen*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Ersland, Geir Atle. 1993. Torget og Vågsbunnen, i *BHFS nr. 89*, Bergen.
- Ersland, Geir Atle. 1994. *Kven eigde byen? –ei granskning av opphavet og utviklinga av grunnleige i Bergen og eit utval nordeuropeiske byar*. Doktoravhandling ved Historisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Ersland, Geir Atle. 1998. Die Hanse-Archive aus Bergen, i *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, band 78(1998)*, s. 381-90. Lübeck.
- Ersland, Geir Atle. 2000. Kongshird og leidangsbonde, i Ersland, G. A., og Holm, T. H., *Norske forsvarshistorie 1. Krigsmakt og kongemakt 900-1814*, s. 11-154. Bergen.
- Ersland, Geir Atle. 2005. Was the Kontor in Bergen a topographically closed entity? I *Das Hansische Kontor zu Bergen und die Lübecker Bergenfahrer, Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck herausgegeben vom archiv der Hansestadt, reihe B band 41*, s. 41-57. Lübeck.
- Ersland, Geir Atle. 2006. *The Archive of the Kontor in Bergen* (ikke trykt). Bergen.
- Ersland, Geir Atle, og Sandvik, Hilde. 1999. *Norske historie 1300-1625. Eit rike tek form*. Oslo.
- Fischer, Gerhard. 1933. St. Anna Gildestue, i *St. Hallvard 11(1933)*, s. 274-81. Oslo.
- Fossen, Anders Bjarne. 1979. *Bergen bys historie bind 2: Borgerskapets by 1536-1800*. Bergen.
- Fritzner, Johan. 1891. *Ordbog over det gamle norske Sprog, omarbeidet, forøget og forbedret udgave, Bd. 2.*, Christiania.
- Furseth, Inger og Repstad, Pål. 2003. *Innføring i religionssociologi*. Oslo.
- Gallèn, Jarl. 1957a. Bön, i *KLNM II*, s. 500-505. København.
- Gallèn, Jarl. 1957b. Bot, i *KLNM II*, s. 173-76. København.
- Gilje, Nils, og Rasmussen, Tarald. 2002. *Norske Idebistorie bind 2. Tankeliv i den lutherske stat 1537-1814*. Oslo.
- Grieg, Sigurd. 1936. *Det norske håndverks historie bind 1: Middelalderen*. Oslo.
- Grieg, Sigurd. 1948. De senmellomalderiske gildene i Oslo, i *St. Hallvard 26(1948)*, s. 92-94. Oslo.
- Hamre, Lars. 1958. Edsformular i Norge, i *KLNM III*, s. 509-17. København.
- Hamre, Lars. 1961. Handarband, i *KLNM VI*, s. 110-13. København.
- Hamre, Lars. 1970. Testamenter i Norge, i *KLNM XVIII*, s. 226-31. Oslo.
- Hamre, Lars. 1974. Sjelegave, i *KLNM XV*, s. 310-12. Oslo.
- Hamre, Lars. 1976. Vitnebrev i Norge, i *KLNM XX*, s. 214-19. Oslo.
- Hansen, Lars Ivar. 1999. Ætten i de eldste landskapslovene, i *Norm og praksis i middelaldersamfunnet*, Mundal, Else, og Øye, Inger.(red.), s. 23-55. Bergen.
- Hauge, Ragnar. 1996. *Straffens begrunnelser*. Oslo.
- Heggstad, Leiv, Hødnebo, Finn, og Simensen, Erik. 1997. *Norrøn ordbok. 4. utgåva*. Oslo.
- Helander, Sven. 1969. Sakrament, i *KLNM XIV*, s. 665-668. Oslo.
- Helle, Knut og Nedkvitne, Arnved. 1977. Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder, i *Urbaniseringsprosessen i Norden bind 1. Middelaldersteder*. Trondheim.
- Helle, Knut. 1964. *Norge blir en stat 1130-1319*. Kristiansand.
- Helle, Knut. 1973. Die Deutschen in Bergen während des Mittelalters, i *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12.-17. Jahrhundert*, s. 137-56. Köln.
- Helle, Knut. 1975. *Stavanger fra våg til by*. Stavanger.
- Helle, Knut. 1982. *Bergen bys historie 1, Kongsete og kjøpstad*. Bergen.
- Helle, Knut. 2006. Del 1. Fra opphavet til omkring 1500, i *Norske byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo.
- Herteig, Asbjørn E. 1969. *Kongers havn og handels sete*. Oslo.
- Hoffman, Erich. 1999. Lübeck und die Erschließung des Ostseeraums, i Bracker, Henn og Postel(red.), *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos*, s. 34-50. Lübeck.

- Holt, Richard, og Rosser, Gervase(red.), 1990. *The Medieval Town. A Reader in English Urban History 1200-1540*.
- Hødnebo, Finn. 1956. Bergens kalvskinn, i *KLNM I*, s. 474-75. København.
- Inger, Göran. 1968. Prebende, i *KLNM XIII*, s. 416-20.
- Jansen, Henrik M., Nyberg, Tore, og Riis, Thomas. 1977. Danske byers fremvekst og utvikling i middelalderen, i *Urbaniseringsprosessen i Norden. Del 1. Middelaldersteder*. Trondheim.
- Johansson, Hilding. 1956. Begravning, i *KLNM I*, s. 415-17. København.
- Johansson, Hilding. 1960. Förbö, i *KLNM V*, s. 112-13. København.
- Johansson, Hilding. 1968. Procession, i *KLNM XIII*, s. 470-71. Oslo.
- Johansson, Hilding. 1976. Vigilia, i *KLNM XX*, s. 10-11. Oslo.
- Johnsen, Oscar Albert. 1920a. *Gildevæsenet i Norge i middelalderen. Oprindelse og utvikling*. Oslo.
- Johnsen, Oscar Albert. 1920b. Tre gildeskråer fra middelalderen. Oslo.
- Johnsen, Oscar Albert. 1924. *Noregsveldets Undergang – Et utsyn og et oppgjør*. Oslo.
- Johnsen, Oscar Albert. 1929. *Tønsbergs historie. Bind 1. Middelalderen*. Oslo
- Johnsen, Oscar Albert. 1936. *Norges bønder - Utsyn over den norske bondestands historie. Annen Reviderte Utgave*. Oslo.
- Joys, Charles. 1956. Strid mellom biskopen og de tyske vintersitterne i Bergen 1296-1311, i *BHFS 60(1956)*, s. 171-94. Bergen.
- Jørgensen, Bent. 1963. Kommissionhandel, i *KLNM VIII*, s. 668-71. Bergen.
- Kjelstadli, Knut. 1988. Nyttan av å sammenligne, i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 1988, s. 435-46.
- Kolsrud, Oluf. 1958. *Noregs kyrkjesoga 1, Millomalderen*. Oslo.
- Kolsrud, Oluf. Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper indtil Reformationen, i *DN XVII B*, tillegg, s. 177-360.
- Koren Wiberg, Christian. 1899. Det Bergenske Contoires Historie, i *HMS 1*. Bergen.
- Koren Wiberg, Christian. 1932. Hanseaterne og Bergen- Forholdet mellom de kontorske og det bergenske bysamfund, i *HMS 6*. Bergen.
- Koren Wiberg, Christian. 1939. Schøtstuene i Bergen, i *HMS 12*. Bergen.
- Koren Wiberg, Christian. 1945. Gesellstanden og geseller i Bergen, i *HMS 14*. Bergen.
- Koren Wiberg, Johan. 1934. Mariakirkens Regnskapsbok, i *HMS 8*. Bergen.
- Lange, C. C. A., 1856. *De norske klostres historie i Middelalderen*, Anden omarbeidede Udgave. Christiania.
- Lidèn, Hans-Emil. 1971. Stadsbebyggelse och stadsplan, i *KLNM XVI*, s. 630-37. Oslo.
- Lindbach, Harald. M. 1997. *De norske middelaldergildene. Økonomiske, religiøse og sosiale funksjoner ved gildene I Norge, ca. 1250-1550*. Hovedoppgave i historie, Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Lindström, Dag. 1991. Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350-1622, i *Studia Historica Upsaliensia 163*. Uppsala.
- Lindström, Dag. 1993. Hansan som stat, i *BHFS nr. 89(1993)*, s. 55-70.
- Lübber, August, og Walther, Christoph. 1965. *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Darmstadt.
- Martin, Geoffrey H. 1990. The English Medieval Borough in the thirteenth century, i Holt og Rosser(red.) *The Medieval Town. A Reader in English Urban History 1200-1540*, s. 29-48.
- Miller, Edward, og Hatcher, John. 1995. *Medieval England: Towns, Commerce and Crafts 1086-1348*. London.
- Moseng, Ole Georg, m. fl. 1999. *Norsk historie 1,750-1537*. Otta.
- Muir, Edward. 1997. *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge.
- Müller-Boysen, Carsten. 1999. Die "Deutsche Brücke" in Bergen und die Niederlassungen in Tønsberg und Oslo, i Brackner, Henn og Postel(red.), *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos*, s. 223-33. Lübeck.
- Nedkvitne, Arnved. 1976. Handelssjøfarten mellom Norge og England i høymiddelalderen, i *Sjøfartshistorisk Årbok*, s. 7-254. Stavanger.

- Nedkvitne, Arnved. 1986. Hanseatene og Bergens utenrikshandel i middelalderen, i Blom(red.), *Onsdagskvelder i Bryggens Museum II. Kjøpstad og rikssentrum*, s. 54-69. Bergen.
- Nedkvitne, Arnved, og Norseng, Per. G. 1991. Oslo bys historie 1, *Byen under Eikaberg*. Oslo.
- Nielsen, Yngvar. 1877. *Bergen fra de ældste tider indtil nutiden*. Christiania.
- Nilsen, Helge. 1974. *Norrøne historieskriveres syn på de eldste norske byenes oppkomst og tidlige utvikling*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Norsk Biografisk Leksikon, bind 1-8, 1999-2004. Oslo.
- Oexle, Otto Gerhard. 1998. Gilden, i *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde band 12*, s. 102-103. Berlin.
- Oftestad, Bernt T., Rasmussen, Tarald, og Schumacher, Jan. 1997. *Norske kirkehistorie*. Oslo
- Pappenheim, Max. 1888. *Ein altnormwegisches Schutzgildestatut nach seiner Bedeutung für die Geschichte des nordgermanischen Gildewesens erläutert*. Breslau.
- Pirenne, Henri. 1968. *Byene i middelalderen. Byenes opprinnelse og handelens gjenoppblomstring*. Oslo.
- Pirinen, Kauko. 1959. Fattigvård, i *KLNM IV*, s. 201-8. Oslo.
- Quiller, Bjørn. 1997. Frihet, likhet og brorskap: Gildene i norrøn middelalder, i Haavardsholm(red.), *Nytt lys på middelalderen*, s. 172-80. Oslo.
- Rasmussen, Tarald, og Thomassen, Einar. 2004. *Kristendommen. En historisk innføring*. 2. opplag. Oslo.
- Rasmussen, Tarald. 2005. Erkjennelse og interesse – middelalderen i norsk kirkehistorieskriving, i *Den kirkehistoriske utfordring, Senter for middelalderstudier nr. 19(2005)*, NTNU, s. 27-34. Trondheim.
- Reynolds, Susan. 1984. *Kingdoms and communities in Western Europe 900-1300*. Oxford.
- Robberstad, Knut. 1976. *Retts saga 1*. 3. utgave. Oslo.
- Rosser, Gervase. 1988. Communities of parish and guild in the later Middle Ages, i Wright (red.), *Parish, Church and People. Local Studies in lay religion 1350-1750*, s. 29-55. London.
- Rubin, Miri. 1991. *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge.
- Schreiner, Johan. 1935. *Hanseatene og Norges nedgang*. Oslo.
- Seip, Didrik Arup. 1928. Et par gamle Oslo-dokumenter, i *St. Hallvard 6(1928)*, s. 164-171. Oslo.
- Seip, Didrik Arup. 1960. Gildeskråer i Norge, i *KLNM V*, s. 320-21. Oslo.
- Sigurðsson, Jon Viðar. 1993. Skomakerne i Vågsbotn-gård, i *BHFS nr. 89(1993)*, s. 23-54. Bergen.
- Sigurðsson, Jon Viðar. 1999. *Norske historie 800-1300. Fra høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*. Oslo.
- Sigurðsson, Jon Viðar. 2003. *Kristninga i Norden 750-1200*. Oslo.
- Smith-Wiegand, Ruth. 1999. Genossenschaftliche Organisation im Spiegel historischer Bezeichnungen. Hanse, Gilde, Morgensprache, i *Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse, Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, band XLVII*, s. 1-12. Wien.
- Steen, Sverre. 1929. *Ferd og fest. Reiseliv i Norske sagatid og middelalder*. Oslo.
- Sæveraas, Betty. 1981. *Det Tyske Kontor på Bryggen. Hanseatene i Bergen fram til ca. 1560*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen/Norsk Lærerhøyskole. Bergen.
- Søgaard, Helge. 1964. Lav II, i *KLNM X*, s. 363-65. København.
- Tait, James. 1936. *The Medieval English Borough*. Manchester.
- Taranger, Absalon. 1935. *Utsikt over den norske retts historie*. Oslo.
- Valkner, Kristen. 1970. Reformasjonens innførelse i Bergen, i *Björgvin bispestol – Byen og bispedømmet*, s. 167-182. Bergen, Oslo, Tromsø.
- Verhulst, Adriaan. 1999. *The Rise of Cities in North-West Europe*. Cambridge.
- Wichstrøm, Anne. 1979. Kors og Katedral, i *Norges Kulturhistorie bind 2, Kaupang og Katedral*, s. 249-78. Oslo.
- Wright, Susan. 1988. Introduction: The parish in perspective, i Wright (red.), *Parish, Church and People. Local studies in lay religion 1350-1750*, s. 5-28. London.